УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

3-4 (75-76); 1 (77) Рік XIX/XX

У століття з дня народин

ДМИТРА ДОРОШЕНКА — ВЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО
МИХАЙЛА СЛАБЧЕНКА

1982—1983

НЬЮ-ЙОРК ТОРОНТО МЮНХЕН

АДРЕСИ ПРЕДСТАВНИКІВ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА»

Головне Представництво на Европу:

Mr. F. Korduba
Ayingerstrasse 17
8000 München 80
West Germany

Представництва на США:

Нью-Йорк:
Dr. O. Dombrovsky
16 Clinton Terrace
Jamaica 32, New York, N.Y. 11432

Філядельфія:
Dr. Romas Kos
873 N. 22 St.
Philadelphia, Pa. 19130

Клівленд:
Mr. W. Storozynsky
6334 So. Canterbury Rd.
Parma, Ohio 44129

Колорадо і Каліфорнія:
Mr. L. Bykovsky
2245 Julian Street
Denver, Colorado 80211

Чікаґо:
Myron M. Prymak
2352 W. Rice St.
Chicago, Ill. 60622

Головне Представництво на Канаду:

Mrs. M. Antonovych
3804 Oxford Ave.
Montreal 28, Que.
Canada H4A 2Y2

Онтаріо:

Mr. Karpo Mykytczuk
23 Parkview Ave.
North York — Willowdale
Canada M2N 3Y1

Манітоба:

Mr. I. Bayrak
853 McCalman Ave.
Winnipeg, Man. R2L 1G9

Австралія:

Mr. R. Fedewycz
159 Ballevue Ave.
Macleod-West
3085. Melb. Vic.
Australia

Головне представництво і адміністрація «Українського Історика»:

"The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240, USA

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

3—4 (75-76); 1 (77)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТИЙ

1982 — 1983

НЬЮ-ЙОРК ТОРОНТО МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

Видає:
Українське Історичне Товариство

THE UKRAINIAN HISTORIAN

Published by
The Ukrainian Historical Association

Адреса Редакції:

"The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240
U.S.A.

Редакція застерігає собі право скорочувати і виправляти матеріяли. За зміст статтей і рецензій відповідають їхні автори. Прохається авторів надсилати матеріяли в двох машинописних примірниках, статті обсягом не більше 20 стор., рецензії, замітки і інші матеріяли до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються. Передруки дозволені лише за згодою Головного Редактора.

Річна передплата «Українського Історика» становить $20.00

Ціна цього випуску $12.00

„Logos" GmbH, Buchdruckerei u. Verlag, Bothmerstr. 14, 8000 München 19

ЗМІСТ

СТОЛІТТЯ ВИДАТНИХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ: 1882—1982

Марко Антонович: В. Липинський і Д. Дорошенко 5

Богдан Винар: Академік Михайло Слабченко 19

Любомир Винар: Дмитро Дорошенко: видатний дослідник української історіографії і бібліографії 40

КАНАДСЬКІ СТУДІЇ

Paul Yuzyk: The Political Achievements of the Ukrainians in Canada (1891—1981) 79

ІСТОРІОГРАФІЯ

Ярослав Падох: Лев Окіншевич — видатний історик державного права України-Гетьманщини 92

ПЕРІОДИЗАЦІЯ І ТЕРМІНОЛОГІЯ ІСТОРІЇ СХІДНЬОЇ ЕВРОПИ

Дмитро Дорошенко: Що таке історія Східньої Европи? . . . 106

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

Ihor Kamenetsky: The Ukrainian Central Rada and the Status of the German and Austrian Troops Following the Peace Treaty of Brest-Litovsk 119

Олександер Баран: Козаки в описах Пієтра делла Валле з XVII ст. 128

З ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ АКАДЕМІКА МИХАЙЛА СЛАБЧЕНКА

Михайло Слабченко: Соціяльно-правова організація Січи Запорозької 137

ГРУШЕВСЬКІЯНА

Наталія Осадча-Яната: Спогади про Михайла Сергієвича Грушевського 149

IN MEMORIAM

Панас Феденко (1893—1981) 151

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

N. L. Fr.-Chirovsky, *An Introduction to Ukrainian History.* New York, 1981. (О. Домбровський). 154

Alexander J. Motyl, *The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919—1929.* (М. Антонович) 159

Jorgen Haestrup, *European Resistant Movements, 1939—1945.* Westport, 1981. (І. Каменецький) 161

Reinhard & Kathrin Meier, *Sowjetrealität in der Ära Breschnew*, Stuttgart, 1981. (Ф. Кордуба) 165
Omeljan Pritsak, *The Origin of Rus'*. Cambridge, 1981 (Н. Андрусяк) 170
Олександер Домбровський, *Нарис історії Українського Євангельського Руху*. Нью Йорк, 1979. (Любомир Винар) . 173
Пісні літературного походження. Київ, 1978. (М. Антонович) . . 175
ХРОНІКА 180

CONTENTS

V. Lypynskyi and D. Doroshenko: Relationship Between Two Noted Historians. By Marko Antonovych 5
Academician Mykhailo Slabchenko: Biographical and Bibliographical Sources. By Bohdan Wynar. 19
Dmytro Doroshenko: Noted Ukrainian Historian and Bibliographer. By Lubomyr Wynar. 40
The Political Achievements of the Ukrainians in Canada (1891—1981). By Paul Yuzyk. 79
Lev Okinshevych: Noted Historian of the Constitutional Law in Hetman Ukraine. By Jaroslav Padoch. 92
What is East European History? By Dmytro Doroshenko. 106
The Ukrainian Central Rada and the Status of the German and Austrian Troops. By Ihor Kamenetsky. 119
The Cossacks in Pietro della Valle's Description. By Alexander Baran. 125
The Social-legal Organization of the Zaporozhian Sich. By Mykhailo Slabchenko. 137
Reminiscence about Mykhailo Hrushevskyi. By Natalia Osadsa-Janata. 149
In Memoriam: Panas Fedenko: (1893—1981). 151
Reviews 154
Chronicle 180

Століття видатних українських істориків: 1882—1982

М. Антонович

В. ЛИПИНСЬКИЙ І Д. ДОРОШЕНКО*

(До наукової співпраці двох великих істориків)

На 1982 рік припало сторіччя з дня народження двох визначних українських істориків, Вячеслава Казимировича Липинського (1882—1931) і Дмитра Івановича Дорошенка (1882—1951). Присвячуючи увагу їхній науковій співпраці, ми свідомі труднощів, що стоять перед нами.

Обидва вчені були якнайближчими друзями понад 20 років, а понад десять років працювали для одної світоглядово-політичної ідеї. За таких умов трудно провести чітку межу між трьома ділянками: особистою дружбою, політикою і наукою, бо ж вони тісно переплітаються. Коли наприкінці 1920-х років на базі конфлікту між В. Липинським і берлінським гетьманським осередком взагалі, а гетьманом Павлом Скоропадським зокрема, виник спір, то незважаючи на намагання Дмитра Івановича виступити посередником, це вплинуло на погіршення, а потім і припинення всяких зносин між обома істориками, отже відбилося і на їхніх наукових контактах, хоч тоді вже важко хворий на туберкульозу В. Липинський і так був мало працездатний.

***

В. Липинський познайомився з Д. Дорошенком «не пізніше 1908 р.», як пише І. Коровицький,[1] чи весною 1909 р., як свідчить сам Дорошенко,[2] хоч це й ледве чи могло бути в квітні того року, як він пише. Принаймні Є. Х. Чикаленко записав 16 лютого 1909 р. у свій «Щоденник» таке:

«З ініціятиви вельми талановитого молодого історика нашого В. Липинського надумали вони (українські поляки, прим. М. А.) засну-

---

* Автор складає щиру подяку Східньо-европейському Дослідному Інститутові ім. В. Липинського в Філядельфії за дозвіл використати деякі недруковані листи В. Липинського і за прислання копій згаданих листів.

1 Вячеслав Липинський, *Архів*. т. 6. Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського. Редактор Іван Коровицький. Філядельфія, Східньо-Европейський Дослідний Інститут ім. В. К. Липинського, 1973, стор. XXV.

2 Д. Дорошенко, *Мої спомини про давнє минуле (1901—1914)*. Вінніпеґ, Тризуб, 1949, стор. 113.

вати для ширення українства серед польського суспільства тижневий орган на польській мові і виявили бажання особисто познайомитись з українськими культурними діячами.

Заходами В. Липинського зійшлося нас вчора душ із двадцять в ресторані. Нас українців, співробітників «Ради» було 6 душ, а решта — поляки.»[3]

Хоч Євген Харлампович і не називає імен учасників цих сходин — працівників «Ради», але між цими шістьма мусів же бути Дмитро Іванович — у той час постійний член редколеґії «Ради». Отже, Ф. Матушевський, який, як пише Д. Дорошенко, познайомив його з Липинським,[4] мусів це зробити не пізніше початку лютого 1909 р. На це непрямо вказує дальше місце в споминах Д. Дорошенка:

> «Ми скоро зійшлися з Липинським, і вже при другому чи третьому побаченні він запросив мене бути присутнім на з'їзді «українців польської культури» в Києві.»[5]

З'їзд цей відбувся весною 1909 р., отже друге-третє побачення не могло бути надто віддаленим часово. Тож знайомство Дорошенка з Липинським треба віднести на самий початок 1909 р., не пізніше початку лютого.

І походженням, і вдачею, і зацікавленням Вячеслав Липинський мав дуже багато спільного з Дмитром Дорошенком, але водночас вони рішуче різнилися деякими своїми рисами характеру. Спільне в них було аристократичне походження з глибоким відчуттям „noblesse oblige", розуміння традиції, в'язала їх любов до України і бажання зробити щось для добра батьківщини, захоплення історією, а зокрема історією козаччини з спеціяльною увагою до історії України XVII ст. тощо. У Липинського, як українського неофіта, який перейшов до нашої нації від поляків (або, як сам Липинський казав, «вернувся до українців»), ці почуття були сильно загострені, коли в Дорошенка вони були більш органічні.

Характерами, як уже згадано, вони значно різнилися. Дорошенко був лагідної вдачі, готовий до компромісів, типовий цивільний,[6] чи «цивіль», як сказали б галичани. Липинський був твердий до себе і до інших, шорсткий, «хлібороб і жовнір», як він сам себе залюбки

---

[3] Є. Чикаленко, *Щоденник (1907—1917)*. Львів, «Червона Калина» 1931, стор. 68.

[4] Д. Дорошенко, *op. cit.*, стор. 113.

[5] Д. Дорошенко, *op. cit.*, стор. 114.

[6] Є. Чикаленко, *op. cit.*, так характеризував Д. Дорошенка: «... дуже гарний на вроду, добре вихований, справжній український аристократ... дипломат у поводженні з людьми і чомусь соціял-демократ... Має надзвичайну пам'ять, пише легко, гладко і скоро, а тому для щоденної газети дуже цінний співробітник». (Стор. 6).

характеризував,[7] вразливий, нервовий, але рішучий і прямолінійний,[8] типовий ідеолог-фанатик, до певної міри дон-Кіхот.[9]

Різнилися обидва діячі також системою праці і стилем. В науці, та й у журналістиці Дорошенко був добрим популяризатором,[10] мав легке перо, добрий стиль, писав цікаво і швидко,[11] був блискучим промовцем і прекрасним співрозмовником. Липинський не надавався на популяризатора, писав повільніше, обдумуючи кожне написане слово, любив «йти в глибину», докладно досліджувати обговорювану ним тему. Все ж таки і Липинський був блискучим журналістом, а його статті, друковані в «Раді» під псевдонімом В. Превобережець, загально подобалися — настільки, що читачі їх називали як зразкові. Коли Є. Чикаленко побував на початку 1912 р. в Петербурзі і спитався на засіданні українського клюбу, які статті в «Раді» присутні уважають солідними і цікавими, «то один назвав ... статтю Правобережця (Вячеслава Липинського) про Б. Залеського ...»[12] Сам Є. Чикаленко вважав, що Липинський « ... людина справді не щоденна, а, на мою думку, після Грушевського, це найталановитіший наш публіцист ...»[13]

Коротко, що такі дві людини, які себе ідеально доповнювали, були пов'язані довгі роки тісною дружбою, мусіло дати свої благотворні наслідки всюди там, де ця співпраця проявлялася: у державному, опісля в політично-світоглядовому і в науковому житті. Ми тут розглянемо лише наукову ділянку їхньої співпраці.

***

Д. Дорошенко незвичайно високо цінив В. Липинського як історика і обговорював усі його великі праці в українській пресі. 7 серпня 1919 р., на повідомлення про димісію В. Липинського з посту віден-

---

7 Недрукований лист Липинського до Дорошенка з 25. VIII. 1926.

8 Деякі цінні помічення до характеру В. Липинського подав М. Базілевський в *Вячеслав Липинський і його творчість*. Нью-Йорк, Булава 1961, стор. 48 і далі.

9 Недрукований лист Липинського до Дорошенка з 17. V. 1928.

10 Саме так характеризує Дорошенко себе аж двічі в листі до О. Оглоблина з 20. VI. 1942. *«Український Історик»*, 1965, ч. 3—4, стор. 86. У листі до Липинського з 24. XII. 1927 Дорошенко пише про себе: « ... поки я не сиджу коло архівів, як Ви колись, доти з мене історик хіба в лапках («історик») ... Оце моє фальшиве становище «історика», — щоб Ви знали, — це моя болюча рана, на яку я не можу вжити ліків, хоч і знаю, які це ліки ... » (В. Липинський, *Архів*, т. 6, стор. 277). Щойно за 1930-х років Д. Дорошенко, коли переїхав у Варшаву, «добився до архівів — варшавських, познанських, краківських та львівських», як він це сам пише в цитованому листі до О. Оглоблина.

11 При всій скромності про це Дорошенко сам не раз згадував у листах до Липинського, напр., лист з 10. 10. 1922 (В. Липинський, *Архів*, т. 6, стор. 39).

12 Є. Чикаленко, *op. cit.*, запис 3 лютого 1912 р., стор. 282.

13 *Ibid.*, стор. 334.

ського посла, Д. Дорошенко відписує: « . . . буде для Вас робота: і громадська, і наукова, і публіцистична. Ви маєте добре перо, і це може служити Вам доброю зброєю для оборони рідного краю.»[14] Говорячи ще за життя В. Липинського про його історичні праці, Д. Дорошенко стверджує, що «під оглядом науковим праці Липинського . . . здобули високу оцінку в компетентних кругах».[15] Трохи пізніше, в статті про розвиток української науки і її теперішній стан, Дорошенко називає трьох дослідників, а на першому місці — Липинського (потім В. Модзалевського і М. Слабченка).[16] Після смерти В. Липинського Д. Дорошенко відгукнувся цілим рядом некрологів в українських і чужомовних журналах. В них Д. Дорошенко вказує на те, що можна непогоджуватися з Липинським,

> «але не можна не підкреслити, що він витяг на денне світло велику кількість досі невідомих, або мало відомих історичних фактів, що він вияснив соціяльну структуру керівних українських кіл козацької держави, їхню політику, їхню ідеологію . . . [17]

Також у Записках УНІ в Берліні помістив Дорошенко німецькою мовою просторий некролог.[18] Там читаємо, що із смертю В. Липинського «українська історична наука і взагалі українське духове життя понесло дуже важку втрату».[19] Підсумовуючи наприкінці статті значення його, Дорошенко пише:

> «Історичні праці Липинського це без сумніву найсильніший і найважливіший вияв повороту в українській історіографії, викликаний відродженням українських державницьких стремлінь. Вони водночас поряд із працями Грушевського найцінніше досягнення української історичної думки наших часів . . . Вистачить звернути увагу на численні покликування на Липинського у IX томі «Історії України» М. Грушевського, який щойно вийшов у Києві, щоб мати уяву про те, якою мірою твори покійного українського історика актуальні та новаторські як результат невтомного досліджування джерел, глибокої наукової аналізи, блискучої історичної інтуїції і рідкого дару широкого, проникливого погляду, яким доля наділяє лише видатних істориків.»[20]

---

14 В. Липинський, *Архів*, т. 6, стор. 18.

15 М. Забаревський (Д. Дорошенко), *Вячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу.* (Друге вид.), Авґсбурґ, Український Літопис, 1946, стор. 10.

16 *Das geistige Leben der Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart.* Herausgeg. von V. Zalozieckyj. Deutschtum und Ausland, 28/29 Heft, Münster 1930, стор. 194.

17 *Časopis Národního Musea.* Praha 1932 (CVI), стор. 18. Повна назва статті: Vjačeslav Lypynśkyj (1882—1931). Náčrtek z novější ukrajinské historiografie (стор. 1—18).

18 *Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin.* Band III. Berlin u. Leipzig, Walter de Gruyter, 1931, стор. 157—166).

19 *Ibid.,* стор. 157. Тут подаємо переклад з німецької мови.

20 *Ibid.,* стор. 156—157.

Ці теплі слова були відгуком того, що Д. Дорошенко писав про В. Липинського як історика ще 1923 року в своєму «Огляді української історіографії», де він називає праці В. Липинського «безперечно найважнішою появою на полі української історіографії останніх двох десятків років» і уважає їх «найціннішим здобутком української історичної думки новіших часів» і знов ставить його поряд М. Грушевського.[21]

Липинський був багато стриманіший тай взагалі скупий на слова, коли треба було когось хвалити. Навіть вітаючи Д. Дорошенка з 25-літнім ювілеєм «його літературної, наукової і громадської праці», Липинський уважав це загальним святом гетьманського руху: «... всею душею прилучуюся до цього нашого спільного свята і спільних побажань ще многих літ праці нашому Дорогому Ювілятові».[22] Проте було б помилкою уважати, що Липинський недоцінював чи не любив Дмитра Івановича. Навпаки! Але, вміючи гостро картати інших, він не вмів «стелитися барвінком» і виходити з себе, уважаючи, що добрий рівень і порядна поведінка це норма, а не виняток, і похвали не потребує.

Все ж таки Липинський в листі до Дорошенка дуже похвалив його історіографію. Самого листа Липинського не збереглося, однак із відповіді Д. Дорошенка на його лист з 7 липня 1923 року ми можемо собі уявити, як її Липинський характеризував, коли примусив Дорошенка до таких слів: «... дякую Вам сердечно за добре слово й про мою Історіографію. Ви занадто високо її цените...»[23]

Для з'ясування наукових зносин між обома істориками ми користуємося в першу чергу їхніми листами. У той час, коли листів В. Липинського до Д. Дорошенка збереглося не цілих 30 (у зв'язку з «кочовим життям» Д. Дорошенка більшість листів з його архіву загубилася), то листів Дмитра Івановича до Вячеслава Казимировича збереглося понад десять разів більше. Уже це одне ставить значні обмеження перед нами. Крім того, найактивніший обмін думками проходив у той час, коли обидва історики бачилися особисто, а це бувало досить часто. Один рік Д. Дорошенко прожив у Райхенау, де жив і В. Липинський (1920—21), а Липинський з свого боку більше року жив у Берліні (1926—1927), де в той час перебував і Дорошенко. Крім того Дорошенко відвідував часто свого хворого друга в Австрії. З цих часів найактивнішого обміну думками на історичні теми у нас писаної документації мало. Все ж таки і поза цим маємо багато матеріялів для з'ясування співпраці в галузі історії між нашими двома великими істориками.

---

[21] Д. Дорошенко, *Огляд української історіографії*. Прага, Український університет, 1923, стор. 209.

[22] З недрукованої чернетки В. Липинського з 1924 р., без дати. Ювілей Д. І. Дорошенка відзначили на засіданні Історично-філологічного товариства в Празі, 16 грудня 1924. (Лист Д. Дорошенка до В. Липинського з 17. XII. 1924). (В. Липинський, *Архів*, т. 6, стор. 122.)

[23] В. Липинський, *Архів*, т. 6, стор. 51.

Перші сліди тісної співпраці Д. Дорошенка з В. Липинським в історичній галузі ми спостерігаємо вже на початку 1920 року, коли обидва історики поряд із творенням основ української гетьманської організації почали займатися також видавничою діяльністю. На повідомлення В. Липинського, що почне виходити «Хліборобська Україна», Д. Дорошенко 3 березня 1920 р. відповідає: «Справу журнала я беру близько до серця і дуже радію, що він буде.» Водночас Дмитро Іванович висловлює бажання вести в журналі «відділ бібліографії й хроніки літературно-наукового життя».[24]

Центральною частиною «Хліборобської України» були без сумніву «Листи до братів-хліборобів» В. Липинського, але і Д. Дорошенко вміщує в журналі цілий ряд матеріялів: некрологи, спомини, бібліографічні нотатки, повідомлення, літературну хроніку і статті. Майже всі ці матеріяли сьогодні вже мають історичне значення при відсутності інших джерел чи їх уривчастості, а такі його статті, як напр., з приводу 35-річчя смерти визначної української діячки Єлисавети Милорадович, мають і подекуди джерельне значення, оскільки крім статті О. Кониського в «Зорі» 1894 та Хропаля в «Правді» 1890 р. Дорошенко отримав відомості від близького родича її П. Скоропадського і спомини Ольги Кир. Милорадович (лист Д. Д. до В. Л. з 15. III. 1924). Можна сказати, що п'ять книжок «Хліборобської України» є великою мірою результатом співпраці обох наших істориків, оскільки вони не лише заповнювали його своїми писаннями, але й спільно шукали співробітників та добували матеріял, чи перекладали прислані статті (Д. Дорошенко переклав статтю ген. Залеського). На сьогоднішній день українська еміграція неспроможна видавати «партійні» журнали на такому рівні, як була колись «Хліборобська Україна».

Цікавою ілюстрацією співпраці Д. Дорошенка з В. Липинським у тих часах можуть служити «Мої спомини про недавнє-минуле» Д. Дорошенка.[25] Пишучи про анулювання Австрією Брест-Литовського договору, Дорошенко признається, що в нього з писанням «не клеїться щось». Він просить Липинського поправити фактичні помилки і те, що може «незручно писати . . . ».[26] Відповідь на цього листа випадково збереглася в чернетці, з якої ми бачимо, що В. Липинський сильно змінив текст Д. Дорошенка, а з друкованого тексту ми бачимо, що Д. Дорошенко прийняв усі замітки і поправки Липинського,[27] лише просить, щоб Вячеслав Казимирович не викреслював подяки йому за допомогу і подає свої причини на це.[28] Із споминів ми бачимо, що Д. Доро-

---

[24] В. Липинський, *Архів*, т. 6 (далі цитується як «Листи Д. Д.»), стор. 21.

[25] Перше видання російською мовою в журналі «Историк и современник», друге у Львові, Червона Калина, 1923, третє в Мюнхені, 1969.

[26] Листи Д. Д., стор. 62.

[27] Чернетка недрукованого листа В. Липинського з 30. X. 1923 і Лист Д. Д. 1. XI. 1923, стор. 64.

[28] Ibid., стор. 65.

шенко поробив лише дрібні стилістичні поправки до тексту і змін, визначених Липинським.[29]

Дальшу співпрацю в галузі історії між Д. Дорошенком і В. Липинським поділяємо для скорочення на декілька головних ділянок: обмін науковими інформаціями, обмін книжками, обмін відомостями про українські наукові установи взагалі, а про берлінський інститут зокрема, а також про пляни друку та їх виконання.

* *
*

При обміні науковими інформаціями В. Липинський більше отримував від Дорошенка, ніж йому міг дати. Це зрештою зовсім зрозуміло. Живучи постійно в Райхенау, що в Австрії, далеко від людей, він не був так у курсі справ усіх наукових новин як Дорошенко з своїм, як він це сам не раз називав, «циганським» життям. Другою причиною було те, що гетьманці хотіли тримати місце перебування Липинського в таємниці, а тому зв'язок з Україною для нього йшов через Д. Дорошенка (мова в першу чергу про присилку і висилку наукових книжок).

Серед тих інформацій є, наприклад, що Микола Прокопович Василенко отримав на Україні з еміґрації «Архив русской революции». У зв'язку з цим Д. Дорошенко питається, «чи не післати йому спочатку Вашої «України на переломі», а потім, коли дійде, то й «Хліборобської України»?» і подає його адресу (УАН).[30]

Часто в листах Д. Дорошенка читаємо інформації про нові книжки, що приходили з України, чи виходили на еміґрації, «Архив гражданской войны» із статтею Маляревського (еміґраційне видання — лист Д. Д. з 16. III. 1923), празькі видання, що їх Дмитро Іванович звичайно роздобував і пересилав Липинському. 29. I. 1924 він повідомляє Вячеслава Казимировича про те, що з України в Український Вільний Університет прийшли Записки Історично-філологічного відділу УАН (кн. II-III, Київ 1923), а також «Історіографія» Багалія. Цей том записок був зокрема цікавий для Липинського тому, що там була рецензія П. Клименка на його працю «Украіна на переломі». Дорошенко поробив виписки з рецензії і прислав Вячеславу Казимировичу.

Дорошенко, який і сам обговорив уже раніше цей твір свого товариша по праці,[31] називає рецензію П. Клименка цікавою і зазначає, що вона спопуляризує думки Липинського в Україні. Однак, пишучи некролог Липинського для чеського часопису, вісім років пізніше Дорошенко уважає, що «П. Клименко невияснив і точно не обґрунтував своїх закидів, а тому не може нікого переконати».[32] Насправді Клименко правильно вказує на те, що Липинський недоці-

---

29 Мої спомини . . ., Мюнхен 1969, стор. 310 і далі.

30 Листи Д. Д. (Лист з 26. XII. 1921), стор. 38.

31 «Книжка», Станиславів, 1921, ч. 4.

32 Праця цит. в прим. 17, стор. 11—16.

нює значення інших верств народу (зокрема міщанства і духовенства в повстанні Хмельницького), бере на увагу не всю шляхту, а лише ту частину, яка приєдналася до повстання і не з'ясовує міжнародного становища тодішньої України.[33] Такої мікроаналізи дотепер не проведено і тому повстання Хмельницького до наших днів повністю нез'ясоване, хоч Грушевський присвятив йому п'ять книжок (VIII-IX томи) своєї історії.

Місяць пізніше (3. III. 1924) Дорошенко пересилає Липинському «Записки», які він позичив у бібліотеці УВУ, а водночас повідомляє, що написав для „Slavonic Review“ огляд новин української історіографії, де докладно обговорив «Україну на переломі». Трохи згодом (15. III.) Дорошенко питається Вячеслава Казимировича, чи буде далі виходити «Хліборобська Україна» і пропонує ряд свої праць для журнала, а водночас висилає Липинському відбитку Й. Ґоломбека про Парцевича, австрійського посла до Хмельницького. Через два місяці повідомляє Дорошенко свого друга, що Ґоломбек привіз йому ряд книжок Равіти-Ґавронського. Ще через два місяці питається, чи Липинський отримує львівські видання «Стару Україну» і «Записки НТШ». В осени того ж року Дорошенко інформує Липинського (28. IX. 1924), що в Празі на з'їзді російських учених В. Мякотин читав доповідь про Переяславську угоду і критикував положення Липинського, якого боронили проф. Лащенко і Шелухин (4. X. 1924).[34]

Цих декілька прикладів вистачить для того, щоб показати, який тісний науковий контакт існував між обома ученими, що обмінювалися інформаціями, книжками тощо, при чому Д. Дорошенко звичайно інформував, а Липинський його ідеологічно унапрямлював. Щоб насвітлити і цю сторінку взаємин обговоримо ще дві справи: 1. Історію України 1917—1923 років, якої вийшло лише два томи[35] і 2. справу Українського Наукового Інституту.

Після катастрофи української визвольної боротьби різні партії посвоєму насвітлювали події 1917—1921 років. Ліві есери видали чотири томи Павла Христюка,[36] уенерівці почали видавати літопис української революції,[37] а гетьман Павло Скоропадський звернувся до Д.

---

33 Листи Д. Д., стор. 407—408.

34 Листи Д. Д., стор. 101 і 102.

35 Д. Дорошенко, *Історія України 1917—1923* рр., т. І. Доба Центральної Ради. Ужгород, «Свобода» 1932. 437 + XXI стор. (друге видання Нью-Йорк, Булава, 1954), фотодрук з першого видання і т. II, Ужгород, «Свобода», 1930, 424 + LXXXVI стор. Друге видання Нью-Йорк, Булава, 1954, (фотодрук). Цей том вийшов також у перекладі англійською мовою, Вінніпеґ-Торонто-Дітройт 1973 р., 610 стор.

36 *Українська революція*. Розвідки і матеріяли. Книга перша. Павло Христюк. Замітки і матеріяли до історії української революції, т. I—IV. Відень 1921—1922.

37 О. Доценко, *Літопис української революції*. Матеріяли й документи до історії української революції 1917—1923. Київ—Львів, т. II, кн. 4, 1923; т. II, кн. 5, 1924. Автором цієї праці уважають С. Петлюру. Соц.-демівське насвіт-

Дорошенка з дорученням написати історію Гетьманщини з монархічної точки зору,[38] під редакцією П. Скоропадського і В. Липинського. На цю думку навів П. Скоропадського сам Д. Дорошенко, коли в 1922 році почав у берлінському російському журналі «Историк и современник» друкувати свої спомини під назвою «Война и революция на Украине».[39] Тоді до Дмитра Івановича звернулося спершу видавництво «Червоної Калини», щоб він написав свої спомини по-українському, а Гетьман у порозумінні з Липинським звернувся і собі до нього в цій самій справі,[40] з тим, щоб на цей раз вийти поза рамки спогадів, а дати велику річ на документальній базі.

Концепція цієї «Історії» переходила цілий ряд етапів, хоч в основному систему праці уточнено вже на самому початку: Д. Дорошенко збиратиме матеріял і свідчення діячів,[41] інформуватиме Липинського про перебіг праці і писатиме та пересилатиме для перевірки Липинському, що після своїх зауважень і доповнень пересилав рукопис гетьманові, який опісля повертав Дорошенкові для остаточної редакції, що її ще раз мав перевірити Липинський уже остаточно (Лист Д. Д. 11. IX. 1924, стор. 97—98).

Дмитро Іванович дуже захопився цією справою наукового доповнення своїх споминів про недавнє-минуле і вже в першому листі, все того ж 10. X. 1922, пише Липинському про свій плян праці: «до літа 1923 р. збираю (і обробляю) матеріял; на літо їду до Берліну і там, близько від п. Г. приступаю до писання. Думаю, що протягом вакацій напишу, я ж пишу скоро . . . ».[42]

З того часу Д. Дорошенко реґулярно інформує В. Липинського про хід праці. В. Липинський запропонував із свого боку включити в цю історію ілюстрації, — ідея, яку автор негайно ж радісно прийняв (15. XI. 1922).[43] Крім того Липинський постійно допомагав порадами, матеріялами (2. II. 1923),[44] доповняв присланий йому рукопис, виправляв написане, а саме головне «унапрямлював Д. Дорошенка в його праці, даючи також ідеологічні вказівки. Саме на доручення В. Липинського Д. Дорошенко уточнив дату приходу гетьмана до влади, бо ж ішов спір на цю тему.[45] Коротко, вклад Липинського в «Історію

лення дав І. Мазепа щойно за другої світової війни, т. I—III, Прага, Пробоєм, 1942—43. Тритомник В. Винниченка, *Відродження нації.* Київ—Відень 1920, був викликаний особистим бажанням В. Винниченка повернутися на Україну, а тому не репрезентує навіть поглядів лівих с.-д.

[38] *Листи Д. Д.*, стор. 38—39.

[39] Числа 1—2, 1922 і 4, 1923.

[40] *Листи Д. Д.*, стор. 39: «Сьогодні я дістав листа від п. Гетьмана з повідомленням, що Ви на це згодні».

[41] *Там же.*

[42] *Листи Д. Д.*, стор. 39.

[43] *Op. cit.*, стор. 40.

[44] *Op. cit.*, стор. 43. Дорошенко не раз підкреслює в листах, що приймає всі поправки Липинського.

[45] Недрукований лист В. Липинського з 6. V. 1926.

України 1917—1923 рр.», зокрема в другий том праці Дорошенка — величезний,[46] включаючи зауваження до самого пляну «Історії» (Лист Д. Д. 19. IX. 1923).

Один час П. Скоропадський навіть носився з думкою передати писання історії Липинському, очевидно, або на його думку Д. Дорошенко працював за повільно, або йому не подобалися деякі речі в рукописі автора «Історії».[47] Дорошенко, який уже зайшов так далеко із збиранням матеріялів і писанням, переконав Скоропадського, що від зміни автора писання історії не прискориться.[48] Крім того і писання цієї історії Дорошенку, очевидно, сподобалося, а тому він відразу ж поробив заходи, щоб зрушити писання її з мертвої точки[49] та обіцяв, що до жовтня скінчить том «Історії» про період гетьмана. Насправді потривало трохи довше, бо аж до липня 1925 р., коли Д. Дорошенко дописав свою історію. Звичайно, на цьому листування у справі другого тому між Д. Дорошенком і В. Липинським не припинялося, бо ж автор постійно знаходив новий матеріял і додавав, а друк книжки затягався з уваги на брак коштів. Цей том вийшов щойно 1930 р. заходами д-ра О. Цюпки, коли відносини між В. Липинським і Д. Дорошенком уже були напружені; однак в їхньому листуванні ця справа не сходить з порядку денного до самого кінця.

У зв'язку із з'ясуванням участи В. Липинського в писанні цієї «Історії» впадає в очі, як холодно поставлено В. Липинського у передмові до другого тому «Історії України 1917—1924 рр.», поряд із понад двома десятками більш-менш випадкових імен людей, які Дорошенкові позичали матеріяли, давали свої спомини, усно чи в списаній форгі. Ґльорифікація П. Скоропадського, проти якої в той час уже гостро виступив Липинський[50] і перехід Дорошенка в табір позиції чи, краще кажучи, опозиції до Липинського, тут, очевидно, свою ролю відіграли.

Поряд із писанням «Історії» Д. Дорошенко написав також у популярній формі при співпраці В. Липинського статтю, що пізніше переросла у брошурку, в якій Дмитро Іванович з'ясував ідеологію В.

---

[46] Від 10. X. 1922 р. аж до 29. IX. 1925, коли Д. Дорошенко писав Липинському, що він з доручення Скоропадського говорив з Є. Вировим у справі друку «Історії». Д. Дорошенко у своїх листах говорить про неї всього 63 рази — три рази в 1922 р., 13 — у 1923, 23 — у 1924 і 24 рази у 1925 р. Дат не подаємо з браку місця.

[47] Лист Д. Д. з 30. III. 1924, стор. 77.

[48] Ibidem.

[49] Op. cit., стор. 77—80. Пор. також лист з 21. IX. 1924: «Я дуже радий, — пише Д. Дорошенко В. Липинському, — що перші розділи «Історії» Ви знаходите вдоволяючими, це надає мені охоти працювати далі . . . », стор. 99.

[50] В. Липинський, «Діло», 30. IX. — 9. X. 1930 р., чч. 216—224 під заголовком *Розкол серед гетьманців* (Лист до редакції). Передрук у «Збірнику Хліборобської України», т. I, 1931 Прага, стор. 14—34 під назвою «Комунікат».

Липинського.[51] Ця річ не належить до наукових, а тому ми її тут не обговорюємо. Вкажемо лише, що й при писанні і виданні її Д. Дорошенко і В. Липинський якнайтісніше співпрацювали. Липинський переглянув цілий текст, поробив свої поправки і уточнив з Д. Дорошенком навіть назву брошурки.[52]

Наприкінці нашої статті скажемо ще декілька слів про співпрацю Д. Дорошенка з В. Липинським при оорганізації «Українського наукового інституту в Берліні». Ця установа, яка постала завдяки заходам і зв'язкам П. Скоропадського, відіграла важливу ролю у культурному житті українців на еміґрації (1926—1945) взагалі, а в Німеччині зокрема.

Вперше ідея інституту активізувалася восени 1924 року, коли Д. Дорошенко (13—22. X. 1924) їздив у Берлін для переговорів з німцями, що первісно хотіли створити український інститут як філію російського.[53] На такий компроміс крім, мабуть, Скоропадського ніхто не хотів іти. С. Шемет домагався лише самостійного інституту, а інші готові були піти на компроміс, з тим, що Український Науковий Інститут може стати секцією чи філією, але не російського, а східньоевропейського інституту.[54] Цю концепцію як «*останню позицію*, за яку дальше уступати не можемо» (підкреслення Липинського у недрукованому листі з 16. X. 1924), схвалив також Вячеслав Казимирович.

Директором Інституту призначено на домагання Липинського — Дорошенка, хоч стояла також кандидатура Томашівського, що дуже заболіло Дмитра Івановича,[55] який «з дуже сокрушенним серцем» — під тиском — згоджувався на участь Томашівського в праці інституту взагалі.[56] Липинський слушно побачив в Інституті єдину шансу гетьманців, а тому ставив свої рішучі домагання в справі підбору кан-

---

[51] Д. Дорошенко популяризував «Листи» Липинського в берлінському «Українському Слові», ч. 110—111 за 1921 р., а в 1924 в канадському «Українському Голосі». Цю статтю в поширеному вигляді видано в Відні 1925 р.: М. Забаревський, *Вячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу*. Перевидання, Авґсбурґ 1946.

[52] Про реферування «Листів» Липинського Д. Дорошенко згадує в своїх листах до Липинського 18. III. 1924, 21. IV. 1924 («моє реферування Ваших листів розрослося») і 28. IV. 1924 («тільки сьогодні скінчив і вислав п. Жеребкові статтю «В. Липинський і його Листи до братів-хліборобів ...» і далі ... «популяризувати Вас дуже тяжко»). Для окремої брошурки Д. Д. вирішив змінити назву на «В. Липинський і його думки про українську національну справу» (17. VII. 1925), а Липинський з свого боку пропонував «В. Липинський і його державницька теорія української нації». Щойно нову, компромісну назву (25. VII. 1925) «В. Липинський і його думки про українську націю і державу» Липинський акцептував (29. VII. 1925).

[53] Лист Д. Д., з 14. X. 1924, стор. 103—104.

[54] Op. cit., лист 14. X. 1924, стор. 103—104.

[55] Op. cit., 3. XI. 1924, стор. 108—109.

[56] Op. cit., 14. X., стор. 104.

дидатів на наукових співробітників. Обережніший Дорошенко, який мав більше практики в науковому світі, уважав, що «в закликанні його членів чи співробітників треба перш за все брати критерій науковости»,[57] а якщо «прикладати дуже строгі вимоги „політичної благонадійности", то зостанемося без людей».[58]

Треба визнати, що Д. Дорошенко з своєї партійної точки зору не дуже й перебільшував, коли писав Липинському, що

> «у Вашій особі бачу в даний момент єдиного, розумного і чесного патріота українського, котрий знає, чого він хоче і уміє пояснити це другим. Сполучення розуму, чесноти і гарячого патріотизму я вважаю за явище дуже рідке, просто виключне серед нашого громадянства; здебільшого бува так, що коли чесна людина, то дурень, коли розумна — то злодій (не тільки в буквальному змислі).»[59]

Ось чому він потрохи не погоджувався з Липинським і намагався шукати кандидатів серед інакше думаючих: малоросів, соціял-демократів, безпартійних тощо. Тільки ж тоді справа застрягла в бюрократичній машині Німеччини[60] і зактуалізувалася знов щойно 1926 року.

У квітні того року Д. Дорошенко повідомляє, «що діло вирішено позитивно», хоч «оформлено справу буде тільки за 3-4 тижні»,[61] а 5 липня пише, що отримав офіційне запрошення на посаду директора Інституту.[62] Ще перед тим В. Липинський написав Дорошенкові листа, де ще раз дуже ясно виложив свої думки: «керуватися виключно «академічним» принципом у доборі людей — це поповняти самогубство.» Ілюструючи свою думку він вказує на високий «академізм» у російських університетах перед війною і додає: «. . . яка користь з такої, вибачте за слово, ідіотської науки, яка не потрафила врятувати свою Батьківщину од загибелі?» Липинський обстоює ідею зібрання людей гетьманської ідеї в цьому центрі. Свідомий того, що цього принципу не можна буде провести повністю, Липинський уважає, що «при оцінці людей треба керуватись не тим, чи даний кандидат вже зовсім воспрййняв нашу ідею, а тим, *чи він її хоче і може восприйняти.*» У цьому зв'язку він відкидає кандидатуру відомого соціяліста Валентина Садовського,[63] якого перед тим пропонував Дорошенко. Водночас Липинський просить не давати йому самому «катедри» в Інституті, для добра самої установи. Він обстоює думку, що треба притягати нових людей.[64]

---

57 Op. cit., 3. XI., стор. 110.
58 Ibid.
59 Ibid., стор. 108.
60 Op. cit., 28. XI. 1925, стор. 189.
61 Op. cit., 16. IV. 1926, стор. 215.
62 Op. cit., 5. VII. 1926, стор. 229—230.
63 Недрукований лист В. Липинського до Д. Дорошенка з 3. IV. 1926 р.
64 Ibid.

Звичайно, ні Дорошенко, ні його співробітники, а зокрема Скоропадський, не хотіли і не могли зректися кандидатури В. Липинського і з усіх сторін натискали на його приїзд.[65] Погані передчуття мав Липинський у зв'язку з своїм переїздом і ці передчуття, на превеликий жаль, справдилися. Запевнення Дорошенка, що «ми стільки надій покладали й покладаємо на те, що як то воно добре буде, коли ми всі житимемо один близько другого, як гарно закипить у нас робота», та що «ми Вас тут на рукахноситимемо», — Липинського не переконували. У дотепер недрукованому листі з 24. VII. 1926 р. Липинський писав Дорошенкові, що

> «Мій переїзд до Берліну перед скінченням «Листів» есть для мене особисто тяжким ударом... в результаті дасть мінус для спільного нашого діла...»

Слушно уважаючи свою ідеологічну працю найважнішою для гетьманського руху, Липинський у дальшому листі з 10. VIII 1926 р. пояснює, що в Райхенау він «міг би закінчити свої «Листи» в умовах ... найкращих». У свідомості, що «Листи» лишаться незакінчені, Вячеслав Липинський бажав лише, щоб його «переїзд приніс користь нашій справі більшу, ніж втрата, яку він їй робить». Як уже сказано, це не справдилося. Пізніше Липинський писав:

> «У Берліні (куди мене, всупереч моїм бажанням і попередженням, граючи на моїх почуттях обов'язку, перетягнуто з Райхенав) я так у р. 1927 занедужав, що мусів у півмертвому стані вернутися назад до Австрії...»[66]

На стан здоров'я Липинського вплинули також інтриґи, які панували в українських колах Берліну, а Липинський і так був нервовий, а до того надто прямолінійний, щоб це його не дратувало і не вичерпувало. Це довело до гострого конфлікту, який закінчився тим, що естаблішмент гетьманського руху проголосив Липинського божевільним,[67] а Липинський опублікував свій «Лист до редакції в «Ділі» 3. IX. — 9. X. 1930 р., в якому в типовий для нього гострий і переяскравлений спосіб з'ясував справу.

У конфлікті Д. Дорошенко, який і сам на власній шкурі зазнав берлінських інтриґ,[68] довгий час участи не брав і явно співчував Липинському. Цей невтралітет Д. Дорошенка використали обидві сторони для контактів, який довів до того, що 20-річна дружба між Дорошенком і В. Липинським порвалася, хоч обидва і висловлювали свій

---

[65] Листи Д. Дорошенка Липинському з 14. і 15. VII. 1926 (стор. 230—231).

[66] «Збірник Хліборобської України», т. I, Прага 1931, стор. 20.

[67] Op. cit., стор. 14.

[68] Лист Д. Д. до В. Лип. з 2. VI. 1928 (стор. 293), 27. VI. 1928 (стор. 298), 18. XI. 1928 (стор. 323), 14. XI. 1930 (стор. 392) і т. д.

жаль з того приводу.[69] Так скінчилося дружне спілкування цих двох великих істориків.

Статтю можна було б ще значно поширити, однак і з написаного ясно виходить суть наукової співпраці між Липинським і Дорошенком. Зайнятий ідеологічною працею В. Липинський був унапрямлюючим чинником, а швидкий на перо Дорошенко був більше рухливим і творчим, зокрема якщо йдеться про популяризацію української історичної науки серед своїх і чужих. Тривалим результатом їхньої якнайтіснішої співпраці є п'ять збірників «Хліборобської України» і другий том «Історії України 1917—1923 рр.», що відомий також із підзаголовку «Українська Гетьманська Держава 1918 року». При тому не можна, однак, забувати, що в своїй науковій діяльності вони були пов'язані тисячами часом явних, часом зовсім непомітних ниток. Вплив Липинського на Дорошенка в історичній галузі величезний і він тривав аж до смерти Дмитра Івановича Дорошенка в 1951 році. Впливи Дорошенка на Липинського менше помітні, а йшли вони зокрема в злободенних справах, зм'якшенню гострого стилю Липинського тощо, отже торкаються більше суспільно-громадської ніж історичної ділянки. Концепційно Дорошенко підлягав міцному впливові Липинського, хоч він і не завжди був ідеологічно витриманим з точки зору Липинського.

---

69 З ностальгією згадує Д. Дорошенко в своєму листі до В. Липинського 18. V. 1931 (стор. 399), як В. Л. торік писав: «Коли то ми знову, як в давні часи, будемо по приятельськи бесідувати про те, що нас обох цікавить, а не про злобу дня!».

Богдан Винар

АКАДЕМІК МИХАЙЛО СЛАБЧЕНКО

(Матеріяли до біографії та бібліографії)

Вступні завваги

Акад. Михайло Єлисійович Слабченко — одна з найбільш трагічних постатей «українського розстріляного відродження». Учений широкого наукового діяпазону, педагог і громадський діяч мусів відійти від української науки, коли йому було всього 48 років, у розквіті своїх творчих сил, знищений совєтським режимом. В совєтській історіографії його ім'я промовчується, а як і згадується, то зі звичайною совєтською лайкою, поруч таких «буржуазних» учених, як Грушевський, Єфремов та ін. Навіть не подано біографії Слабченка у т. зв. академічному виданні Історії Академії Наук Української РСР.[1] Це саме зустрічаємо у найновішому виданні (вже російською мовою) за ред. Б. Патона. *История Академии Наук Украинской ССР*[2] хоче переконати сучасного читача на Україні, що Слабченко ніколи не існував, не зважаючи на те, що з нагоди т. зв. 40-літнього ювілею створення УРСР про нього ще згадується. На увазі маємо об'ємисту працю за ред. О. Палладіна *Розвиток науки в Українській РСР за 40 років*, що появилася в 1957 р.[3] В цій збірній праці розділ про розвиток історичної науки написав Ф. Лось, а економічної — О. Нестеренко. У статті Лося тільки коротко згадано, що з 1922 р. у Харкові працювала науково-дослідна катедра історії України, яка пізніше була перетворена в Інститут української культури. До цієї катедри належала й Одеська філія, яку очолював М. Слабченко. Згадується і про «буржуазно-націоналістичні погляди» М. Грушевського у зв'язку з виданням *Історії України-Руси*, з зазначенням, що ці самі погляди «характерні і для

---

[1] Вид. головної редакції *Української Радянської Енциклопедії* АН УРСР з 1967 р. У другому томі цієї праці поміщені біографії академіків і членів кореспондентів АН УРСР. У першому томі поміщено ряд статтей про розвиток окремих ділянок наукової діяльности. Про історичну науку написав статтю К. Дубина, починаючи свій розгляд з 1936 р., тобто з часу створення Інституту історії АН УРСР.

[2] Київ, Наукова Думка, 1979.

[3] Київ, В-во АН УРСР, 1957.

чотиритомної праці одеського історика М. Слабченка». Це все. Не інакше і в пізніших численних працях навіть спеціялізованого характеру, як наприклад, у виданні Інституту історії АН УРСР — *Розвиток історичної науки за роки Радянської влади*,[4] в якому обговорюється курс «радянізації ВУАН»[5] та постанову Всеукраїнської ради у справах науки (вересень 1929), в якій були піддані різкій критиці (в ході широких обговорень і на сторінках періодичної преси) прояви буржуазного націоналізму та праці М. І. Яворського, М. С. Грушевського, М. Ю. (? — Б. В.) Слабченка.[6] Не менш скандальним виданням, що також фірмоване Інститутом історії, є праця Н. В. Комаренка *Установи історичної науки в Українській РСР, 1917—1937 рр.*,[7] де взагалі промовчується діяльність М. Грушевського, як і зрештою М. Слабченка, О. Оглоблина і ін. визначних істориків 20-их рр. Не згадується про Слабченка і в *Радянській Енциклопедії Історії України*[8] та інших довідкових виданнях, що вийшли в 1970-их рр. Навіть О. Нестеренко у своїй праці *Розвиток промисловості на Україні*,[9] яка появилася ще в часі відносної «відлиги» Хрущовського періоду, не згадує Слабченка, як зрештою і Оглоблина, хоч їхніми працями автор мусів користуватися, поруч з цитованими працями російського історика Мякотина, чи українського вченого Джиджори, яких йому ще дозволено було згадати. Мабуть, навіть з перспективи 40 чи 50 років, праці Слабченка для совєтської історіографії ще й далі дуже небезпечні.

Написано дуже мало про цього визначного українського ученого також і на еміґрації. Короткий біографічний нарис поміщений у восьмому томі *Енциклопедії Українознавства* (стор. 2876) та бібліографічна довідка у *Збірнику на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою*.[10] У цьому збірнику кількакратно згадує про Слабченка проф. Наталія Полонська-Василенко у статті «Історична наука на Україні за совєтської доби та доля істориків», що частинно повторює інформації з ранішої праці цього ж автора — *Українська Академія Наук. Нарис історії. ч. І, 1918—1930*.[11] Наталія Полонська-Василенко написала також і спомини про Михайла Слабченка, спочатку поміщені у журналі *Український Самостійник*.[12] Повніші інформації

[4] Київ, Наукова Думка, 1973.

[5] *Цит. пр.*, стор. 10—30.

[6] Див. про це *Вісті Всеукраїнської Академії Наук*, 1931, ч. 1—3, стор. 5—8.

[7] Київ, Наукова Думка, 1973.

[8] Київ, Українська Академія Наук УРСР, 1969—1972, 4 т.

[9] О. Нестеренко. *Розвиток промисловості на Україні*. Т. І. Ремесло і мануфактура. Т. II. Фабрично-заводське виробництво. Київ, В-во Академії Наук УРСР, 1958—62.

[10] *Записки НТШ*. Праці історично-філософічної секції. Т. 173. Париж, 1962.

[11] Мюнхен, Інститут для вивчення історії та культури СССР, 1955.

[12] «Михайло Єлісейович Слабченко. До 30-ліття процесу СВУ». *Український Самостійник*. Ч. 4 (426), стор. 29—35. Передруковано у *Спілка Визво-*

про Слабченка подає проф. О. Оглоблин у доповненні до *Української Історіографії* Д. Дорошенка з переліком важніших праць і характеристикою його наукової діяльности. Коротким, але мабуть найбільш авторитетним джерелом наукової біографії Слабченка є «Матеріяли для обрання нових академіків ВУАН. Характеристики кандидатів на академіків ВУАН, подані з доручення особливих комісій»,[14] що їх одержав автор тих рядків від проф. О. Оглоблина, сучасника цих подій і автора цієї офіційної біографії Слабченка, підготовленої на доручення акад. Д. Багалія.[15] Це, очевидно, сухий документ, продукт свого часу. Він одначе доповнює і навіть виправляє деякі інформації, подані у споминах проф. Наталії Полонської-Василенко, яка особисто знала акад. Слабченка, приятеля її покійного чоловіка акад. М. Василенка. Очевидно всі ці матеріяли не вистачають для написання повної біографії цього визначного українського ученого, якого науковий дорібок був «вельми поважний» і, цитуючи вищезгадану біографію, складався з «13 великих праць і понад 200 статтів по різних журналах — українських, російських і закордонних». Відзначаючи 100-літню річницю народження цього визначного українського ученого, суспільного діяча і патріота, мусимо сказати, що поданий у цій статті матеріял є тільки першою спробою накреслити життєвий шлях Слабченка та бодай коротко сказати про важливіші його наукові праці. Покищо ми ще не мали змоги зібрати всіх потрібних матеріялів, розкинених по різних журналах і доступних у бібліотеках Заходу. Можливо, що при іншій нагоді повернемось ще раз до цієї теми. Та хай,

---

лення України й Спілка Української Молоді. Спогади, документи й матеріяли про діяльність. Збірник ч. 2, Ню Йорк, СВУ, 1964, стор. 125—130.

13 Dmytro Doroshenko, *A Survey of Ukrainian Historiography*; Olexander Ohloblyn, *Ukrainian Historiography 1917—1956. The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* New York, 1957. Vols. V—VI, pp. 79, 81, 247, 283, 298, 299, 332, 348—52, 363.

Про ранню діяльність М. Слабченка знайде читач деякі додаткові інформації у згаданій праці Д. Дорошенка — *Огляд української історіографії.* Прага, Український Університет у Празі, 1923, стор. 168, 199, 208—209 та у статті Теофіля Коструби «З найновіших дослідів над економічною історією України», *Український Агрономічний Вісник*, Львів, 1934, кн. I, стор. 10—16.

14 «Матеріяли для обрання нових академіків ВУАН. Характеристики кандидатів на академіків ВУАН, подані з доручення особливих комісій.» «Додатки» до *Вістей ВУАН.* Київ, 1929, чч. 5—6 (94), стор. 1—5. Відпис цього документу одержав автор від проф. О. Оглоблина. Слід при тому зазначити, що автобіографія Слабченка деякий час переховувалась у проф. Оглоблина і він її віддав разом з іншими матеріялами Музееві Визвольної Боротьби у Празі в 1945 р. Доля цих матеріялів невідома.

15 Див. лист проф. Оглоблина до автора цих рядків з 28. III. 1982. При цій нагоді слід ще додати, що в Одеському університеті довший час катедру російської історії очолював учень В. Антоновича проф. Іван Линниченко (1857—1926), автор низки праць про Галичину XIV—XV ст. та Київську державу.

тим часом, цих кілька сторінок послужать для вшанування пам'яті видатного українського вченого, якого знищив большевицький режим саме у розквіті його творчих сил.

Короткий біографічний нарис

Михайло Єлисійович Слабченко народився 1882 р. на Нерубайських Хуторах, біля Одеси. Батьки його були каменярами і, мабуть, щоб вшанувати свій рід, Слабченко видав у 1929 р. невелику розвідку — «Одеські каменярні. Етюд з історії зарплатні».[16] Не маємо точних відомостей про початкову і середню освіту Слабченка. В 1910 р. скінчив історично-філологічний та юридичний факультети Одеського (тоді «Новоросійського») університету, залишився працювати в університеті і в 1911 р. дістав закордонне відрядження до Німеччини для дальшого поглиблення студій. Військову службу відбув у 1912—13 рр. Коли почалася війна 1914 р., його змобілізовано і на деякий час Слабченко був відірваний від наукової праці. В часі військової служби був капітаном, поранений в часі боїв, а в 1918 р. закінчив курс Військово-юридичної Академії у Петербурзі. Десь у тому часі одружився з Людмилою Іванівною. Михайло Слабченко мав також сина Тараса.[17] Наприкінці 1918 р. Слабченка обрано приват-доцентом українського університету у Києві і Кам'янці Подільському, а в 1919 р. доцентом Одеського університету. Про цей період тільки коротко згадується у біографії Слабченка, поміщеній у «Матеріялах», мовляв, «ще з студентських часів брав активну участь в українській революційній боротьбі (студентські громади, РУП — з 1903 р., УСДРП — 1906 р. і до 1918; боротьба проти гетьманщини, білогвардійсько-французької окупації і денікінщини в Одесі). Через те зазнав різних утисків і репресій. З перших часів радянської влади бере діяльну часть в українській громадській праці» . . . В 1920 р. Слабченка обрано на катедру історії України в Одеському університеті і він продовжував там викладати також і в часі пере-

---

[16] Ця праця, на жаль, не була доступна авторові. Наталія Полонська-Василенко у згаданих споминах пише, що «Михайло Єлісійович пройшов тяжку життєву школу. Він народився в 1882 р. в родині бідного робітника, на передмісті Одеси. З дитячих років працював у каменярнях, був погоничем коней ітд. Батько пив і п'яний бив сина. Не зважаючи на тяжкі умови, обдарований хлопчик скінчив початкову школу, потім гімназію і вступив до історично-філологічного факультету Одеського (Новоросійського) університету» . . . (цит. пр., стор. 29).

[17] Тарас Слабченко був також автором ряду праць з культурної і економічної історії України, як наприклад, «З листування М. Л. Кропивницького» (1927), «До життєпису В. Антоновича» (1927), «До історії аґрарних криз на Україні в 19 ст.» (1928), «Сільсько-господарські робітники в Степовій Україні в 60-их та 70-их рр. 19 ст.» (1929) та ін. Також був заарештований і засуджений на процесі СВУ, що тільки збільшило велику трагедію М. Слабченка. Дальша доля Тараса Слабченка невідома.

творення університету в Інститут Народньої Освіти. Крім того Слабченко викладав історію України і в інших високих школах Одеси. Про цей період пише Наталія Полонська у згаданих споминах: «Молодий, здібний, посідаючи вийняткову енерґію, М. Є. Слабченко незабаром зайняв центральне місце в академічних школах Одеси. Він з запалом піддався професурі, мав багато учнів, серед яких користувався пошаною і любов'ю; став головою одеської Науково-дослідної катедри історії України (з 1926 р. — Б. В.), членом та головою Товариства краєзнавства та низки інших організацій. З рідкісною енерґією працював він у багатьох архівосховищах Одеси і друкував книгу за книгою».[18] Слід додати, що про згаданий період написав Слабченко короткий нарис «Культурно-наукове життя Одеси в 1914—1922 рр.»[19] Про особисте знайомство з Слабченком та про його приїзд до Києва та першу зустріч з акад. Василенком згадує досить широко Н. Полонська-Василенко, датуючи цю зустріч 1925 роком.[20] У зв'язку з цікавими подробицями і інтимністю цієї розповіді наводимо тут цей розділ споминів з незначними скороченнями.

. . . „Дуже рано хтось подзвонив, і хатня робітниця, без великої пошани, сказала: «Хтось чекає на вас у кабінеті». Мій чоловік, академік М. П. Василенко і я ввійшли до кабінету і побачили гостя, який з великим інтересом розглядав книжки на полицях. Він швидко обернувся до нас. Ми побачили мужчину, росту вищого за середній, з дуже широкими, навіть непропорційно широкими плечима, негарного з обличчям, укритим слідами віспи, — навіть брови були місцями наче вирвані віспою. Але він глянув на нас такими гарними, яснокарими очима, що його обличчя відразу наче освітилось і стало привабливим. «Я — Слабченко», відрекомендувався він. Це було для нас обох несподіванкою: візиті не передували листи, і взагалі мій чоловік тоді не листувався з Слабченком. Він пробував у нас майже цілий день і зачарував нас обох. Це була вийнятково цікава людина, з палким темпераментом. У всьому, що він оповідав, відчувалися захоплення і пристрасть. Приїхав він несподівано для нас, а може і для себе. Хтось повідомив його, що в Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права, що стояла під головуванням мого чоловіка, відзначено було, як дуже цінні, останні праці Слабченка. Михайло Єлісейович, надзвичайно амбітний, настороженний, з надмірною схильністю чути себе ображеним, думав перед тим, що в Києві всі ставляться до нього неґативно, вороже. Я не знаю, що дало йому підставу для

---

18 *Там же*, стор. 30.

19 Стаття надрукована в журналі *Україна* за ред. М. Грушевського, кн. 5, 1925.

20 Проф. Оглоблин у листі до автора згадує, що перша візита Слабченка до Києва була, мабуть, перед датою, що її наводить проф. Полонська-Василенко (Лист проф. Оглоблина з 28. III. 1982). Як пригадує проф. Оглоблин, його перша зустріч з Слабченком відбулася в його хаті в Києві у березні 1926 р.

такого уявлення. З його слів виходило, що одна особа з киян, якій він довіряв, інформувала його в листах саме про таке ставлення до нього. Отже, діставши протилежну інформацію, інформацію про сповнене пошани ставлення до нього в комісії для вивчення історії права, він вирішив негайно приїхати, щоб познайомитись з її головою та членами. Слабченко згадував, як багато болю завдали йому суворі рецензії мого чоловіка[21] на його першу працю, але додав, що вони примусили його ґрунтовно перевірити свої погляди, і він визнав свої помилки. З першої зустрічі обидва вони зачарували один одного. Мій чоловік зробив пропозицію М. Є. Слабченкові зробити в той же вечір доповідь у Т-ві Нестора-літописця, і він охоче погодився. Тема була «Запорозька Січ» . . . Промовляв Михайло Єлісейович чудово. Жваво, піднесено, з масою цитат, без шпарґалів (та й які шпарґали могли тут бути — це ж була імпровізація!). Мушу сказати, що взагалі його усні доповіді були кращі за друковані твори: в них було більше яскравости, самий голос молодий надавав викладові переконливости" . . .[22]

Акад. Д. Багалій у своїй праці — *Нарис історії України на соціяльно-економічному ґрунті* — подає невеличкий історіографічний вступ та хронологічні рямки розвитку української історичної науки, зокрема в першій пол. 1920-их рр. За його словами «крім Києва і Харкова також і Одеса, зокрема в особі проф. М. Слабченка, зробилася третім видатним осередком історії України»[23]. Довідник *Наукові установи та організації УСРР*, який вийшов в 1930 р. та не був ще повністю зцензурований,[24] подає досить точний перегляд наукових інституцій в Одесі, Харкові і Києві, коротко характеризуючи їх діяльність. І так, згідно з тим джерелом, в 1926 р. засновано Одеське наукове товариство при ВУАН (голова М. І. Гордієвський), яке в 1928 р. нараховувало 140 членів. Товариство нараховувало шість секцій, в тому соціяльно-економічну та історично-філологічну. М. Слабченко був одним з найбільш активних членів Товариства та разом з проф. В. Лазурським редаґував *Записки* секції історично-філологічної (вийшло три томи, 1928—29) та був основником і редактором видань соціяльно-історичної секції (вийшло 5 томів, 1927—30).[25] До Харківського Наукового Товариства (засн. в 1920 р.) Слабченко мабуть не належав. Головою то-

---

21 М. Василенко написав, мабуть, одну рецензію на першу працю Слабченка *Малорусскій полкъ въ административномъ отношеніи* (1909), що була поміщена під назвою «З історії устрою Гетьманщини» в *Записках* НТШ в 1912 р. Згодом між ними вив'язалася дискусія також на сторінках *Записок*. Про це пізніше.

22 *Цит. пр.*, стор. 30—31.

23 Д. І. Багалій. Нарис історії України на соціяльно-економічному ґрунті. Т. І. Історіографічний вступ і доба натурального господарства. Харків, ДВУ, 1928, стор. 99.

24 Видання Державної Плянової Комісії УСРР, Харків, 1930.

25 В 4-тому томі вже не подано Слабченка як редактора (1929), хоч поміщено його розвідку про Одеські каменярні. Останній том *Записок* (1930), у зв'язку з арештом Слабченка, вже появився без його участи.

го товариства був М. Яворський, основник т. зв. української марксистської історіографії. Більш популярного характеру, праці М. Яворського не користувалися великою пошаною більшости істориків, їх коротку характеристику подає проф. Оглоблин у своїй історіографії.[26] Можна догадуватись, що Слабченко зав'язав досить скоро контакти з Харковом, але це не були контакти з проф. Яворським, а радше з акад. Багалієм. Ми не знаємо точніше, коли зав'язав Слабченко перші контакти з Багалієм, який, як відомо, з 1922 р. очолював науково-дослідчу катедру історії української культури. З катедрою тісно співпрацював проф. О. Оглоблин у Києві, один з небагатьох дійсних членів. Ця співпраця Слабченка з Багалієм почалася напевно раніше як у 1927 р., поскільки саме в 1927 р. до катедри приєднано Одеську секцію історії України, що її з 1926 р. очолював М. Слабченко. Належав Слабченко також (як член-кореспондент) до Українського Інституту Марксизму-Ленінізму (директор О. Скрипник) у Харкові, що, як відомо, був центральною марксистською установою та публікував двомісячний журнал *Прапор марксизму*. Яка була діяльність Слабченка у цьому Інституті, не знаємо, але може тому Багалій у згаданому вже *Нарисі історії України* зараховує Слабченка (поруч з М. Яворським і О. Гермайзе) до марксистського напрямку в українській історіографії того часу. Про це згадується також і у біографічній записці, що її підготував на доручення акад. Багалія проф. Оглоблин, який пише тепер про це так: «Підкреслення «марксизму» у записці, це, з одного боку, «данина часу», а, з другого боку, глибоке переконання самого Слабченка (й не тільки його), що він творить *нову* марксівську школу в українській історіографії, будь-що-будь школу революційну, в кращому розумінні того слова. Ясна річ, що з московським «марксизмом-ленінізмом» це не мало нічого спільного».[27]

Співпраця з акад. Багалієм продовжувалась також у рамках «Комісії для вивчення соціяльно-економічної історії України XVIII—XIX ст. у зв'язку з історією революційної боротьби» при ВУАН, що була заснована в 1928—29 рр. Комісію очолював акад. Багалій як голова, керівником був проф. О. Оглоблин.

Крім Харкова, зав'язав Слабченко також тісні контакти з Києвом, головним осередком української історичної науки, що був безпосередньо пов'язаний з особою акад. М. Грушевського. Як про це обширно згадує проф. Полонська-Василенко, Слабченко співпрацював з акад. М. Василенком, тобто з Комісією для виучування західньо-руського і українського права та друкувався у *Працях* цієї комісії.[28] З акад. Василенком обговорював Слабченко справу видання в декількох томах архіву Коша Запорізької Січі, що його у половині XIX ст. перевіз до Одеси А. Скальковський. Проект цього видання був принятий у Комісії, але дальші події СВУ не допустили до його реалізації. У зв'яз-

[26] *Цит. пр.*, стор. 345, 346, 360, 368, 369.
[27] Лист О. Оглоблина з 28. III. 1982.
[28] Н. Полонська-Василенко, *цит. пр.*, стор. 128.

ку з тим проектом пише у своїх споминах проф. Полонська-Василенко також і про взаємини Слабченка з Грушевським, до якого Слабченко спершу звернувся з тою справою. За її словами, „Слабченко вже розробив плян видання; за зразок взяв він «Архив Юго-Западной России». Він проектував видати 6 або 7 томів, розмістити матеріял тематично і вмістити в кожному томі вступну статтю-монографію редактора тому. Матеріяли, які не вкладалися б у тематичну схему, він проектував видати окремо в одному, або двох томах... З доручення проф. Слабченка я звернулася до секретаря I-го Історично-філологічного Відділу ВУАН, акад. С. О. Єфремова, який з захопленням взявся провести справу через збори I-го відділу. Він так і зробив — уже по закінченні літніх вакацій. Ясна справа несподівано викликала різкий протест з боку акад. М. С. Грушевського і його брата, проф. О. С. Грушевського. З підтримкою частини членів I-го відділу, вони настояли, щоб справа видавання архіву була передана Археографічній комісії, яка була під головуванням М. С. Грушевського. Так і було зроблено. М. Є. Слабченка викликали на засідання, і там проти його пляну було висунуто «контрплян» видати матеріял не тематично, а як архівний фонд, у хронологічному порядку, додавши докладні показники. Обидві сторони не погоджувалися на поступки, і справа припинилась“.[28]

Питання взаємовідносин акад. М. Грушевського і зрештою акад. Василенка з іншими істориками — це окрема тема і її тут не можемо розглядати. Можна тільки з деякою певністю сказати, що відносини Грушевського до Слабченка (з тих чи інших причин) не були надто добрими, хоч Грушевський, як сказано раніше, друкував праці Слабченка у журналі *Україна*. В 1928 р. надано Слабченкові науковий ступінь доктора історії української культури (honoris causa) на рекомендацію акад. Д. Багалія, який рік пізніше був головним промотором обрання Слабченка академіком ВУАН.[29]

1 липня 1929 р. відбулися останні більш-менш вільні вибори дійсних членів ВУАН і на рекомендацію акад. Д. Багалія[30] Михайла Слабченка обрано дійсним членом 1-го Відділу (історичні науки), поруч з Д. Яворницьким і М. Яворським, та білоруським істориком В. М. Ігнатовським. Як пише про ці справи проф. Оглоблин: «це переведення кандидатури Слабченка поміж Сціллою (опозиція Грушевського і почасти Воблого) й Харибдою (недовір'я партії і уряду й вороже ставлення до Слабченка з боку М. Яворського — на ґрунті наукової і персональної конкуренції)»[31] було безперечно не тільки великим особистим успіхом Слабченка, але й української національної історіографії.

[29] Проф. Полонська-Василенко пише у своїх спогадах, що в 1926 р. Слабченко одержав від Головнауки науковий ступень доктора. Рік помилковий.

[30] Про вибори Президії ВУАН з 3 липня 1928 р. пише проф. Полонська-Василенко у вже згаданій праці *Українська Академія Наук*, з'ясовуючи ролю М. Скрипника. Див. стор. 56 і далі.

В тому часі на ВУАН вже почали натискати урядові чинники, зокрема першу ролю в тому відношенню відіграв М. Скрипник. Українські громадські і наукові кола раділи тим вибором і Слабченко одержав багато ґратуляційних листів, в тому і від акад. Багалія, якого текст, на жаль, не зберігся. До листа Багалія дописався і проф. Оглоблин і цей лист є дуже симптоматичним у багатьох відношеннях. Його тут, за дозволом автора, передруковуємо в цілості.[32]

Дорогий Михайле Єлисійовичу!

З дозволу Дм. Ів. (Багалія — Б. В.) додаю до його листа кілька слів. Ще раз глибоко і сердечно вітаю Вас з нагоди обрання на академіка. Те, про що мріяв я, чого мірою сил своїх добився, тепер є й буде!

Серцем рідним, спільною думкою друзі Ваші й серед них я пережили боротьбу за визнання Вашої праці, за перемогу Вашу й нової — революційної школи в українській історіографії, за нові-широкі, вільні й далекі шляхи майбутнього. Важко було колись, а все ж мило мені згадати й за ті роки спільної праці й боротьби.

Щасливий я, Дорогий Михайле Єлисійовичу! Хай же, Любий Друже мій, щасливо йде Ваша праця, Ваше життя!

Віншую Високоповажану Дружину Вашу, вітаю Тараса Михайловича. До Києва!

Обіймаю, цілую Вас і міцно зтискую Вашу руку.

Ваш О. Оглоблин

1. VII. 1929 Київ

Після вибору акад. Слабченко очолив третю катедру історії України — катедру історії України доби февдалізму. Дві інші очолювали академіки Д. Багалій у Харкові і М. Грушевський у Києві. На листопадовій сесії ВУАН до катедри Слабченка було включено Комісію старої історії України, якою до того часу кермував М. Грушевський. Крім того, під керівництво Слабченка передано було також Комісію Південної України. На жаль, все це тривало недовго. Про це читаємо у споминах проф. Наталії Полонської-Василенко.[33]

.... „Осінь 1929 року була у Києві тривожна: численні співробітники Академії та академік С. О. Єфремов були ув'язнені у зв'язку з підготовленим процесом СВУ. Не пригадую, коли саме приїхав М. Є. Слабченко; здається мені, що на початку грудня. Він був стурбований, сумний: заарештовано його сина Тараса. Михайло Єлісейович, що називається, місця собі не знаходив. Він хотів їхати до Харкова, зробити в ҐПУ заяву, що винний він, а не син, просити, щоб сина

[31] О. Оглоблин, лист з 28. III. 1982.

[32] Лист проф. О. Оглоблина до автора тих рядків з 6. V. 1982 р.

[33] Н. Полонська-Василенко, *цит.* пр., стор. 129. Про Слабченка на Соловках згадує Семен Підгайний в *Українська інтеліґенція на Соловках,* 1947, стор. 63—66.

відпустили і замість Тараса заарештували його. Скаржився, між іншим, на поганий готель, в якому дали йому нумер — на бульварі Шевченка, біля Хрещатика. Один раз, прийшовши додому, він помітив, що хтось розкривав його валізу і чогось шукав у ній. Другого разу скаржився він на несподіване переселення до іншої кімнати; при цьому знов помішано його речі. Пригадую останній день його перебування у Києві. До пізнього вечора пробув він у нас, тяжко засмучений. Нарешті поїхав додому, в Одесу. Минуло днів три-чотири. Одержую листа від його дружини. Благає повідомити, що сталося з Михайлом Єлісейовичом, бо до цього часу він додому не повернувся. І нічого не пише. Все стало ясно: чому хтось відкривав валізу, чому переселяли до іншої кімнати. Трохи пізніше ми дістали повідомлення, що М. Є. Слабченка заарештовано в поїзді. Слабченка-сина незабаром звільнили. Більше я не бачила Михайла Єлісейовича. Засуджений на 8 років заслання, він спочатку був у Ярославському політізоляторі, і потім — на Соловках, у Саватіївському ізоляторі, в цій тюрмі у тюрмі, і нарешті — на Мурмані. Ходили чутки, нібито після закінчення терміну заслання він був звільнений і викладав у якомусь технікумі на Мурмані. Від одного з одеських професорів я чула, що Слабченко на короткий час приїздив до Одеси десь у 1940 р. Жодних інших відомостей про нього не маю.“

В *Енциклопедії Українознавства* проф. Оглоблин пише, що остання вістка про Слабченка — невеличка замітка ««Проложное сообщение о предлетописной Руси».[34] Вирок сов. суду позбавив акад. Слабченка всіх прав. З засудженням ученого, як це ми і згадали раніше, засуджувалися на смерть і всі його твори. Це сталося зразу. Ще перед процесом СВУ, у сьомому томі *Праць* Комісії для виучування історії західньо-руського і українського права мала друкуватися розвідка Слабченка про февдалізм на Україні. Розвідку Слабченка викреслено та замінено статтею члена комісії П. К. Сосенка про каптурові суди на Україні. Прийшла нова катастрофа, бо і Сосенка було заарештовано і заслано. І знову треба було замінити його статтю іншою, але до цього вже не дійшло. За наказом партії сьомий том знищено, припинив свою діяльність і Соціяльно-економічний відділ ВУАН зі своїми комісіями. Як пише проф. Полонська-Василенко, єдиний коректурний примірник залишився у бібліотеці голови комісії акад. Василенка і доля цього примірника невідома. Невідома також доля інших недрукованих праць акад. Слабченка та напевно численних рукописів, які мусіли бути у працьовитого українського вченого.[35] Невідома докладно його власна доля, а навіть дата його смерти.

---

34 *Исторический журнал*, ч. 7, 1942.

35 Акад. Д. Багалій, *цит. пр.*, стор. 110, — пише з нагоди обговорення першого і другого томів *Матеріялів до економічно-соціяльної історії України XIX ст.* таке: «невтомний проф. М. Є. Слабченко склав ще і третю частину своїх начерків, присвячених добі революції — після 1905 року. Було б бажано, щоб вона скоріше побачила світ, аби тільки були певні факти, а від-

Закінчуючи цей короткий і неповний нарис сильветки акад. Слабченка, хочеться повторити слова його близького приятеля проф. Оглоблина — „знищення Слабченка — це був найбільший удар і найбільша втрата для української історіографії того часу. Але це був тільки початок «бедствий грядущих», які тривають і до сьогодні“ ...[36]

Праці з історії українського права

Багато уваги присвятив Слабченко вивченню внутрішнього устрою Гетьманщини XVIII ст. та історії українського права. Писати на ці теми почав він ще у студентських часах і першою більшою працею була монографія — *Малорусскій полкъ въ административномъ отношеніи. Историко-юридическій очеркъ* (1909). Праця складається з двох частин. В першій обговорено питання про характер козацького полку як військово-адміністраційної одиниці. У тому відношенні Слабченко нав'язує до праць О. Лазаревського, який також давав описи окремих полків Гетьманщини не тільки як воєнних округ, але і як адміністраційно-територіяльних одиниць, подаючи склад населення тощо.[37] В другій частині («военное дѣло», «полицейское дѣло», «торговля и промышленность», «земельные дѣла» і «полковой судъ») Слабченко багато уваги присвячує соціяльно-економічній проблематиці та, базуючись на правовій надбудові територіяльного устрою Гетьманщини, приходить до висновку, що у зв'язку з Переяславським договором 1654 р., Україна була поставлена у васальну залежність від Москви. Ця праця молодого ще тоді Слабченка висувала цілий ряд сміливих концепцій, але одночасно й мала багато недоліків. Її досить гостро скритикував Микола Василенко у просторій статті «З історії устрою Гетьманщини»,[38] в якій, між іншим, твердив, що «справа юридичного відношення України і Москви ще не досліджена і представляє собою дуже важке наукове питання». Слабченко надто сміливо користується твердженнями про Гетьманщину як «васальну державу», як і те, «що Гетьманська Україна була демократичною республікою, з представництвом і безпосередньо-демократичними інституціями». Не згоджується Василенко з Слабченком і в інших справах, як наприклад, про полковий суд, ролю шляхти на Лівобережній Україні тощо. Багато гіпотез Слабченка базовані на недостатньому використанні джерел та існуючої літератури; і так, наприклад, Слабченко взагалі не використав матеріялу «генеральных слѣдствій о маетностях», як головного джерела для вивчення землеволодіння. У зв'язку з тим на

повідне освітлення їм зможуть дати й інші історики». Ці рядки Багалій писав можливо 1927 р. і вже тоді знав про підготову третього тому, який, можливо, залишився у рукописі.

36 Лист проф. О. Оглоблина з 6. V. 1982 р.

37 Перелік важніших праць О. Лазаревського знайде читач у раніше згаданій історіографії Дорошенка-Оглоблина.

38 *Записки НТШ,* т. 108, кн. 2, 1912, стор. 103—116.

сторінках *Записок НТШ* відбулася цікава дискусія з відповіддю Слабченка і реплікою Василенка. Ці дві статті надруковано під спільним наголовком «Ще до історії устрою Гетьманщини XVII—XVIII ст.» також у *Записках НТШ*.[39] Друга велика праця Слабченка, *Опыты по исторіи права Малороссии XVII и XVIII вв.* (1911) є збіркою окремих нарисів, як наприклад, про порядок ведення процесу з першої половини XVIII ст., про «causus nobilis» (рятування засудженого через одруження) та ін. Також і на цю другу монографію відгукнувся Василенко з критикою,[40] оспорюючи ряд гіпотез Слабченка, недозрілість висновків і недостатнє використання джерел. Історію українського права обговорює Слабченко також у меншого розміру розвідках, серед яких слід назвати *Протоколъ отпускныхъ писемъ за гетмана Апостола 1728 г.* (1913), *Центральные учрежденія Украины XVII—XVIII вв.* (1918), *Про судівництво на Україні* (1920) та ін.

З початком 1920-их рр. Слабченко більш цікавився вивченням історичного розвитку української економіки і про це говоритимемо окремо. Але також і в цьому періоді опублікував ряд цікавих праць. Як це вже згадано раніше, Слабченко активно співпрацював з Комісією для виучування історії західньо-руського і українського права ВУАН, яку очолював акад. Василенко. У виданнях цієї комісії Слабченко опублікував декілька праць, як наприклад, «Соціяльно-правова організація Січі Запорізької» (1927) та «Паланкова організація Запорізьких Вольностів» (1929), що її, між іншим, зрецензувала проф. Наталія Полонська-Василенко.[41] У Ювілейному Збірнику на пошану акад. Д. Багалія опубліковано обширну розвідку Слабченка „Ескізи з історії «Прав, по которым судится малороссийский народ»“ (1927). Статті і розвідки Слабченка розкидані по різних збірниках і журналах і деякі з них подаємо в бібліографії.[42] Слід при цьому сказати, що Слабченко, зокрема у своїх працях про Запоріжжя, зробив цінний внесок в історію українського права. Запорізьку Січ XVIII ст. уважав Слабченко самостійною державною організацією. «Окрема територія й особлива, хоч би геть рідка людність, — пише він, — давали спромогу визнати їх за формальні моменти незалежної держави не тільки дослідникам, а й сучасникам».[43] Панівною верствою на Запоріжжі було військове братство, яке складали нежонаті козаки-січовики. Відносини між членами братства реґулювались при цьому військовим правом. Гіпотеза Слабченка про панування на Запоріжжі «мусульманського февдалізму» є, очевидно, даниною часу, — як і зрештою його намагання представити соціяльну характеристику козацтва при допомозі марксистських «надбудов».

---

39 *Там же*, т. 116.

40 Див. *Записки НТШ*, т. 113.

41 Див. *Записки* Історично-філологічного Відділу ВУАН, кн. 16, 1928.

42 Подана бібліографія охоплює тільки невелику частину друкованих праць. Більшість праць треба ще розшукати у журнальній літературі.

43 М. Слабченко. *Соціяльно-правова організація, цит. пр.*, стор. 210.

Праці з історії розвитку народнього господарства України

Якщо праці Слабченка з ділянки історії українського права та внутрішнього устрою Гетьманщини слід поставити поруч праць таких дослідників, як М. Василенко чи Л. Окіншевич, то дійсно піонерським характером визначаються студії Слабченка з історії народнього господарства України, тісно пов'язані з юридичними концепціями, представленими в раніше згаданих працях Слабченка про полкове господарство, внутрішній устрій Запоріжжя, тощо. Праці з економічної історії України заплянував Слабченко в широких рамках. Найбільш ґрандіозним пляном Слабченка було виготовлення циклю пов'язаних хронологічно праць на тему «Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни». У цих працях плянував Слабченко висвітлити господарський розвиток не тільки Гетьманщини чи Запоріжжя, але також Правобережної України XVI—XVIII ст., періоду до 1861 р., та найновіших часів, після реформи 1905 року до світової війни 1914 р. Цей плян, на жаль, не вдалося Слабченкові зреалізувати у зв'язку з арештом, а пізніше з засланням. З заплянованого появилося тільки шість томів і їх тут коротко обговоримо. В рр. 1922—25 автор видав перші чотири томи п. н. *Хозяйство Гетманщины в XVII—XVIII столетиях:* т. I, «Землевладения и формы сельского хозяйства» (1922); т. 2, «Судьбы фабрики и промышленности» (1922); т. 3, «Очерки торговли и торгового капитализма» (1923 з картою торговельних шляхів); і т. 4, »Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII—XVIII вв.» (1925). Перший том вийшов також українською мовою в 1923 р. В українському виданні пороблено деякі (невеличкі) зміни і, як зазначає сам автор, «зміни виразилися в деяких скороченнях і в більшій точності в виясненню висловлених думок . . . Плян роботи зістається той же самий, що його оголошено в передмові до видання російського, себто економічно-правова історія України складається з шести частин, якими охоплюється минувшина різних живших особистим своїм життям територій України по горизонталі й у відношенню приватного та публічного господарства по вертикалі».[44]

У першому томі автор обговорює заселення України до 1648 р., етнографічний склад населення, соціяльні верстви, володіння нерухомостями (общини, займанщини), толоку, еміґраційні процеси, грошеву господарку і ціни на продукти, манастирське землеволодіння, панщина, аренди тощо. У другому томі багато уваги присвячує автор вивченню українського міста з «його сільською подобою», сільськогосподарський промисел і його перевагу в економіці Гетьманщини, як і такі питання, як цехові організації, салітрові заводи, суконні фабрики, експорт конопель, появу машин, шинкарство, рудні, цегольні і т. п. Третій том присвячений вивченню торгівлі і тут маємо окремі розділи

---

[44] М. Слабченко, *Господарство Гетьманщини XVII—XVIII ст.,* стор. VI—VII.

про тип української торгівлі і московську торговельну політику на Україні, українське купецтво і купецькі цехи, кредит, банки, торгові шляхи, ярмарки, чужоземну торгівлю, ролю жидів у торгівлі, тощо. Найбільший об'ємом був четвертий том, аналізуючи господарську політику козацької старшини, господарство козаків, державне майно України, господарство духовенства і церкви, гетьманські маєтності, міста і ратушне господарство, питання прохарчування московського війська на Україні, податки, бюджет Гетьманщини, московський фіскальний контроль та ін. З дальших частин появився як перший випуск п'ятого тому вже згадана праця «Соціяльно-правова організація Січи Запорізької» (1927).

Хоч і не довелося Слабченкові виконати широко задуманого пляну історії господарства Запоріжжя і Правобережної України, він і далі видавав студії господарської історії України, починаючи їх вже XIX ст. І так, на основі лекцій, читаних у серпні 1927 р. для вчителів трудових шкіл, він видав невеличку конспективну працю *«Боротьба за системи землеволодіння і форми господарства в Україні XIX—XX ст.* (1927). У цій розвідці маємо такі розділи: «Тенденції до товарового господарювання на Україні», «Аграрні відносини в період кріпацького права», «Перехід до землеволодіння пруського типу», «Криза 80-их рр. XIX ст.», «Сільське господарство за промислового капіталізму», «Боротьба за землю в 1905 р.», «Перемога фармерського господарства» і кінцевий розділ — «Спроби перетворити Україну у колонію».

У 1925—27 рр. появився двотомник Слабченка — *Матеріяли до економічно-соціяльної історії України XIX ст.*, як перша спроба в українській історіографії дати синтетичну аналізу української економіки цього періоду. У першому томі, який складається з 42 розділів і бібліографічного покажчика використаної літератури, обговорено стан сільського господарства України, правне становище поміщичих селян, оподаткування сільського господарства, заведення інвентарних правил тощо. У другій частині першого тому Слабченко звертає увагу на розвиток міст, ремесла і передреформної фабрики, на виникнення фабричного виробництва, та, в окремих розділах, обговорює такі теми, як становище робітників, українські ярмарки, закордонну торгівлю, громадський рух перед 1861 р., раціоналізацію поміщицького господарства, українські проекти визволення селян та період реформи 1861 р.

Другий том *Матеріялів* являється хронологічним продовженням першого, обговорюючи період від скасування панщини до 1905 р. включно. В 28 розділах Слабченко представляє соціяльно-економічні процеси на Україні того періоду, присвячуючи спеціяльну увагу реформі 1861 р., що її він уважає «поворотним пунктом в економічно-соціяльній історії України нового часу». Досить докладна аналіза реформи 1861 р. була одною з цікавіших сторінок цієї праці, що і відзначив також акад. Багалій, говорячи, що «тут не лише оцінка реформи, але й дальша її еволюція як з боку поміщицького, так і з бо-

ку селянського землеволодіння й господарства».[45] Багато уваги присвятив автор також і аграрній кризі 1890-их рр., історії розвитку фабрично-заводської промисловості та розглядові стану робітників та робітничого руху. Період 1861—1905 р., у загальному, представлено досить схематично і тут Слабченко намагався провести марксистську інтерпретацію економічних і соціяльних процесів.

Автор уважає, що економічний процес цього періоду ускладнюється різними явищами, нерідко діялектичного порядку. Першим етапом у ньому є боротьба дрібнішого землевласника з великим дворянським землеволодінням, але селянство незабаром розшаровується на багатирів-куркулів і на батраків-бідняків. Із зростом важкої індустрії і формуванням робітничої кляси обставини радикально змінюються, — боротьба ведеться не за збереження дрібної власности, але проти нагромадження капіталу. Для написання другого тому Слабченко використав біля 300 різних видань: монографій, мемуарів, статистичних збірників та деякі архівні джерела, переважно з одеських архівів.

Немає найменшого сумніву, що значення цих праць Слабченка для історіографії історичного розвитку народнього господарства України було унікальним. Це вперше зроблено спробу з'ясувати економіку України як живий самобутній організм, який має свої власні інтереси, що нерідко саме і суперечать російським економічним інтересам. При обговоренні політичних наслідків Переяславського договору Слабченко не тільки звертає увагу на правні консеквенції (з деякими його думками можна сперечатися), а передовсім на господарську площину. В Україні, крім високорозвиненого сільського господарства, що було основою економіки України, була також високорозвинена торгівля, що творила тоді важливу частину українського народнього господарства. До деякої міри були розвинені також і деякі промислові галузі і характеристика Слабченком історичного розвитку деяких галузів промисловости була мабуть найслабшою, як побачимо далі. Слабченко твердить, що українська торгівля мала інші шляхи, зв'язки і зацікавлення як тодішня московська, що стояла на багато нижчому рівні. Тому одною з перших консеквенцій Переяславського договору була низка заходів саме проти дальшого розвитку української торгівлі. Розглядаючи становище українських господарських кіл, Слабченко слушно зазначує, що «московська буржуазія XVII і XVIII ст. не вважала за вигідне розвивати українські фабричні підприємства і випускати їх вироби до Західньої Европи і до Росії, де українські продукти легко з руськими конкурували».

У 20-их рр. ще можна було на такі теми дискутувати. Праці Слабченка досить широко обговорювалися в українській фаховій літературі, на превеликий жаль не всі ці рецензії нам тепер доступні. Прихильними були рецензії молодого тоді українського історика і також визначного спеціяліста історії розвитку української промисловості

[45] Багалій, *цит. пр.*, стор. 109.

проф. О. Оглоблина. У журналі *Червоний Шлях*[46] поміщено його обширну рецензію на другий том Слабченка *Судьбы фабрики и промышленности в Гетманщине в XVII—XVIII ст.* п. н. «Старовинна українська фабрика». У *Записках* Історично-філологічного Відділу ВУАН помістив проф. Оглоблин також рецензію на перший том *Матеріялів до економічно-соціяльної історії України XIX ст.*,[47] де прихильно розглядає тезу Слабченка про «своєрідність» українського історичного процесу XIX ст., уважаючи цю працю «значним явищем у нашій історичній літературі». Плян монографії і розподіл матеріялу не вважає критик зовсім вдалим у зв'язку з деяким плутанням двох принципів — хронологічного і тематичного. Оглоблин також вказує на невикористану літературу і наводить її список. Зокрема мало уваги присвячено вивченню і аналізі статистичного матеріялу. В рецензії також подано деякі критичні завваги щодо розвитку сільського господарства як і спростування тези проф. Рожкова (що її використав Слабченко), мовляв на Лівобережній Україні і в Новоросії у першій половині XIX ст. не було обробної промисловости. Найкращими розділами у праці Слабченка, на думку Оглоблина, є розділи, присвячені питанням соціяльно-економічної організації. Також і розділи, що їх присвячено вивченню ідеологічних течій, дають чимало цікавого матеріялу, але цю ідеологічну еволюцію не завжди виявлено на тлі економічно-соціяльного життя.

Велику рецензію на чотири томи «Организации хозяйства Украины» подав на сторінках журналу *Україна* історик-архівіст історичного архіву у Чернігові П. К. Федоренко, який і сам працював над історією і правними відносинами в Гетьманщині.[48] У своїй рецензії Федоренко звертає увагу на ряд недотягнень у використанню джерел і підборі статистичного матеріялу. Підсумовуючи свої думки, рецензент признає Слабченкові, що «з великою увагою досліджено і висунено на перший плян економічну базу Гетьманщини. Та коли досліди з економічного життя України завжди притягали увагу істориків марксистів і немарксистів, то спробу з'ясувати правову надбудову над складеним на Україні господарським устроєм у такому широкому маштабі, без сумніву, зроблено вперше... Взагалі цілу низку питань у зв'язку в системою організації господарства Гетьманщини порушено і по змозі розв'язано вперше». При тому Федоренко покликається на праці інших вчених, зокрема О. Оглоблина (*Мануфактура в Гетманщине*) та І. Джиджори (*Економічна політика російського правительства супроти України*), які значно доповнюють висновки Слабченка — перший автор у вивченні промисловости, другий — торгівлі.

---

46 О. Оглоблин «Старовинна українська фабрика», *Червоний Шлях*, 1925, т. 8 (29), стор. 91—100.

47 *Записки* Історично-філологічного Відділу ВУАН, 1926, кн. VII—VIII, стор. 560—71.

48 *Україна*, 1929, кн. за липень-серпень, стор. 9—23.

Рецензуючи двотомник Слабченка *Матеріяли до економічно-соціяльної історії України XIX ст.*, акад. Володимир Левитський[49] зазначує, що «акад. Слабченко в своїх «Матеріялах» виходить далеко за рамці соціяльно-економічної історії. Його книги становлять цілу низку нарисів, що охоплюють культурну історію України з найрізнорідніших боків її. В цих нарисах перед читачем проходить соціяльно-економічне життя народу, побут його, наука, право, література, історіографія України, політичні напрямки, народні рухи і над усім цим спиняється автор, але увагу його звернено на економічний бік побуту України». Це була, мабуть, остання рецензія на праці Слабченка. Друкувати будь-які рецензії на Слабченка після 1929—1930 рр. вже було неможливо.

Крім коротко тут згаданих праць більш синтетичного характеру, Слабченко поміщував багато розвідок і статтей у наукових журналах на різні теми. Цікавився він питанням розвитку української економічної думки і окремі розділи на цю тему написав у згаданих *Матеріялах* («натурфілософія», «українські проекти визволення селян», «шляхетська історіографія»). У 1923 р. Слабченко опублікував передмову до праці М. Зібера *(Очерки первобытной экономической культуры)*, подаючи характеристику того вченого. У зв'язку з дискусією про випуск грошей в Гетьманській державі, що її започаткував відомий нумізматик В. Шугаєвський, Слабченко написав цікаву розвідку «Чи була в Гетьманщині своя монета?», поміщену у *Записках* Українського Наукового Товариства в 1925 р. З циклу статтей про сільське господарство нам відома його розвідка «Боротьба за системи землеволодіння і форми господарки в Україні XIX—XX ст.» (1927). У зв'язку з одержанням катедри, цікавився Слабченко також і ранньою історією України. Останньою його працею (перед заарештуванням) був невеликий конспект, випущений на циклостилі, про «февдалізм на Україні» (1929). На цю тему, як ми згадували раніше, виготовив Слабченко статтю для Комісії для виучування західньо-руського і українського права. Варто при цій нагоді згадати, що крім багатотомної праці Слабченка приблизно в тому часі появилися також праці проф. М. Яворського, своєрідного «основника» української марксистської школи в українській історіографії 1920-их рр. Оцінку праць Яворського знайде читач у вже цитованій історіографії проф. Оглоблина, а тут можна тільки сказати, що вони не користувалися спеціяльною пошаною в українських академічних колах. Праці Яворського інколи заторкували подібну проблематику і деякі з них *(З історії революційної боротьби на Україні)* викликали досить різку полеміку між Яворським і акад. Багалієм. Не знаємо чи в цій дискусії брав участь також і Слабченко, до якого Яворський, як вже згадано, не був прихильним. Це питання ще варто розслідити, як і зрештою безпосередню причину арешту Слабченка. Також діяльність одеської історичної школи М. Слабченка вимагає спеціяльного дослідження.

---

49 «До питання про структуру історії економічного побуту України», *Україна*, 1929, кн. 37, стор. 3—15.

ДОДАТОК

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ МИХАЙЛА СЛАБЧЕНКА

1909

До исторіи відношенъ між П. О. Кулишем з Т. Г. Шевченком. Харків, Тип. Печатное Дело, 3 стор.
(Відбитка з *Сборн. Харьков. Истор. Фил. О-ва*, т. XVIII.)
Малорусскій полк в административном отношеніи. Историко-юридическій очерк. Одеса, Тип. Техникъ, 436 стор.

1911

Опыты по исторіи права Малороссіи XVII и XVIII вв. Одеса, Тип. Акц. Южно-Русскаго Общества Печатного Дела, 292 стор.

1913

Дияруш Генеральной Войсковой Канцелярии. Одеса.
Протоколъ отпускных писем за гетмана Апостола 1728 года тут и по отезде его велможности изо деннія при конце того жъ года 1728. Одеса, Тип. Южно-Русскаго Общества Печатнаго Дела, 115 стр.
«Ще до устрою Гетьманщини XVII—XVIII ст.,» *Записки НТШ*, т. 116.

1914

Д. П. Миллер как историк украинского права, Харків, Тип. Печатное Дело, 5 стор.
(Відбитка з *Вестник Харьков. Истор. Фил. О-ва,* вып. 5.)

1918

Центральные учреждения Украины XVII—XVIII ст. Одеса.

1919

Судівництво на Україні XVII—XVIII ст. Конспект лекцій, читаних на Одес. учит. курсах в серпні 1918 р. Одеса (?). Видав. «Союз», X, 39 стор.

1920

«Єдиний економічний фронт,» *Наша Кооперація*, ч. 4.
(Рецензія) Левитський, Про хліборобські спілки. *Наша Кооперація,* ч. 2.

1922

«Пам'яти Туган-Барановского,» *Кооперативное Хозяйство,* ч. 1.

«Фаміліяти й заступаючі,» *Учен. Записки Высшей школы г. Одессы,* т. II.

Хозяйство Гетманщины в XVII—XVIII ст. Т. 1. Землевладение и формы сельского хозяйства. Одеса, Гос. и-во Украины, 222, (2), стор. (Организация хозяйства Украины от Хмельнищини до мировой войны. Т. I.)

Хозяйство Гетманщины в XVII—XVIII ст. Т. 2. Судьбы фабрики и промышленности. Одеса, Гос. и-во Украины, VII, (1) 208 стор. (Организация хозяйства Украины от Хмельнищини до мировой войны. Ч. I.)

1923

Господарство Гетьманщини XVII—XVIII ст. Т. 1. Землеволодіння та форми сільського господарства. Харків, Держ. в-во України, VIII, 203 (1) стор.
(Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни. Ч. I.)

«Н. И. Зибер,» в кн. *Зибер Н. И. Очерки первобытной экономической культуры.* Одеса, стор. V—XXVIII.

Хозяйство Гетманщины в XVII—XVIII ст. Т. 3. Очерки торговли и торгового капитализма. Одеса, Гос. и-во Украины, 192 стор.
(Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны. Ч. I.)

1925

«Культурно-наукове життя Одеси в 1914—22 рр.,» *Україна,* кн. 5.

Матеріяли до економічно-соціяльної історії України XIX ст. Т. 1. Харків, Держ. в-во України, 318 стор.

Хозяйство Гетманщины в XVII—XVIII ст. Т. 4. Состав и управление государственным хозяйством XVII—XVIII вв. Харків, Гос. и-во Украины, 325 стор.
(Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны. Ч. I.)

1926

«Бджільництво на Україні і „прикре непорозуміння" проф. Шелухина,» *Пасічник,* кн. 7.

«Чи була в Гетьманщині своя монета?» *Науковий збірник за рік 1925.* (Записки Українського Наукового Товариства. Т. 20, стор. 64—66.)

(Рецензія) А. П. Оглоблин. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. *Записки історично-філологічного відділу Української Академії Наук.* Кн. 7—8. Стор. 557—560.

(Рецензія) Словник правничої мови У.А.Н., *Червоний Шлях,* кн. I.

(Рецензія) Чернишов, «Аграрный вопрос в России,» *Червоний Шлях,* кн. 4.

(Рецензія) Т. Юрченко. Короткий нарис історії українського пасічництва Прилуки. *Червоний Шлях,* кн. 7—8.

1927

Боротьба за системи землеволодіння і форми господарства в Україні XIX—XX ст. Конспект лекцій, читаних для вчителів агроризованих трудшкіл, 1—10 серпня 1927 р. Одеса, 62 стор.

«Два топографічні описи Полтавщини й Харківщини,» *Праці Одеської центральної наукової бібліотеки,* кн. 1, стор. 61—78.

«До методології історії робітничого класу,» *Червоний Шлях,* кн. 5, стор. 78—86.

«Ескізи з історії „Прав по которым судится Малороссійскій народ». *Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія.* (ВУАН. Збірник Історично-філологічного відділу, ч. 51, стор. 748—759.)

Матеріяли до економічно-соціяльної історії України XIX ст. Т. 2. Одеса, Держ. в-во України, 280 стор.

«Соціяльно-правова організація Січі Запорізької,» (Організація народнього господарства України. Т. 5. Вип. 1). *Праці Комісії для вичування історії західно-руського та українського права.* Вип. 3, стор. 203—340.

(Рецензія) Т. Юрченко. *Короткий нарис українського пасічництва. Червоний Шлях,* кн. 7—8, стор. 349.

1928

«Доброчинці й вихованці,» *Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського.* Т. 1. (ВУАН. Збірник Історично-філологічного відділу, ч. 76.)

«Запорізькі печатки XVIII в.» *Записки Історично-філологічного відділу Української Академії Наук,* кн. 19.

Феодалізм на Україні. Одеса, І.Н.О. (мініграфовано).

(Рецензія) П. Смірнов. Волзький шлях і стародавні Руси. *Червоний Шлях,* кн. 11.

1929

«Невідоме про Л. Толстого,» *Записки Одеського наукового при УАН товариства*. Секція історично-філологічна. Ч. 2.

«Одеські каменярні в 80—90-их роках XIX століття. Етюд з історії зарплатні,» *Записки Одеського наукового при ВУАН товариства*. Секція соціяльно-історична. Ч. 4.

««Паланкова організація Запорізьких Вольностів,» *Праці Комісії для вивчування історії західно-руського та українського права*. Вип. 6, стор. 159—241.

1942

«Проложное сообщение о предлетописной Руси,» *Исторический журнал*. (Москва), ч. 1.

Любомир Винар

ДМИТРО ДОРОШЕНКО — ВИДАТНИЙ ДОСЛІДНИК УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ І БІБЛІОГРАФІЇ

Дмитро Іванович Дорошенко (1882—1951), історик широкої ерудиції і автор численних наукових і публіцистичних праць, у своїй науковій творчості присвятив спеціяльну увагу історіографічним і бібліографічним дослідженням. Не зважаючи на те, що ці дві ділянки займають вийняткове місце в його творчій спадщині, дотепер не появилися жодні обширніші дослідження, присвячені бібліографічним і історіографічним працям історика. Це зокрема відноситься до бібліографічних праць Д. Дорошенка, які тісно пов'язані з його історіографічними дослідженнями.

Тут треба пригадати, що Дмитро Іванович започаткував свою наукову працю в 1904 році, як бібліограф, і лише пізніше переключився на історичну наукову працю. Його зацікавлення українською бібліографією не було випадкове. Воно вказує рівночасно на тісне пов'язання бібліографії та історіографії в наукових творах дослідника. Без перебільшення можна ствердити, що бібліографічні дослідження Д. Дорошенка не лише мають безпосереднє відношення до його історіографічних праць, але становлять їхню основу.

Заки перейдемо до розгляду цих двох ділянок творчости дослідника, хочемо уточнити поняття бібліографії й історіографії, а також розглянути коротко питання їхнього взаємовідношення.

Бібліографія, як ділянка наукового досліду, має свою методологію, теорію і термінологію. У широкому розумінні вона є наукою, яка вивчає видання і їхнє значення в розвитку людської культури. Окремий наголос кладеться на клясифікацію, реєстрацію і опис видань, їхній історичний розвиток і їхнє розповсюдження. Історія бібліотек, книги і друкарства також становить інтеґральну частину бібліографічних досліджень, і рівночасно вказує на її пов'язання із історіографією й іншими допоміжними історичними дисциплінами. У вужчому розумінні бібліографія займається інвентаризацією та описом різнородних видань. Вислід бібліографічних досліджень головно появляється у формі бібліографічних довідників. Ця частина бібліографії, яка займається вивченням друкованих і недрукованих історичних праць, називається історичною бібліографією і являється одною із важливіших допоміжних історичних дисциплін. Хоч Дмитро Дорошенко у своїх

працях не уточнив поняття бібліографії, проте не улягає сумніву, що він розумів її, як інвентаризацію українознавчих праць. Свої бібліографічні праці він не обмежував до історичної бібліографії; його бібліографічні дослідження охоплювали різні українознавчі ділянки.

У широкому розумінні поняття історіографії утотожнюється із історією, писанням історії або історичним дослідженням. У вужчому розумінні історіографія, як спеціяльна або допоміжна історична дисципліна, займається вивченням розвитку історичної науки. Різницю між історичним і історіографічним дослідженням доволі вдало з'ясував Ф. П. Шевченко у статті «Історіографія — важлива історична дисципліна» (*Історіографічні дослідження в Українській РСР,* Вип. I, 1968, стор. 5—20), мовляв: «Історіографія вивчає не первинний процес-розвиток суспільства, як це робить історія, а вторинний процес — розвиток самої історичної науки» (стор. 6).

Історіографія охоплює широке поле досліду і включає вивчення окремих етапів розвитку історичної думки, дослідження організаційних форм наукової діяльности (наукові установи), аналізу творчости поодиноких істориків на тлі їхньої доби, дослідження окремих історіографічних шкіл у зв'язку із розвитком історичної думки, вивчення періодичних та інших історичних видань, які віддзеркалюють стан історичної науки й інші питання, пов'язані з історіографічною тематикою.

Історіографічні праці появляються у формі монографій, нарисів, статтей, бібліографічних довідників і рецензій на історичні видання.

Пов'язання історіографії з бібліографією близьке і надзвичайно важливе при вивченні історичних видань поодиноких дослідників та науково-видавничої діяльности окремих наукових і навчальних установ.

Автор цієї статті хоче обговорити, бодай в коротких зарисах, історіографічну і бібліографічну творчість Дмитра Дорошенка, якого наукова діяльність заслуговує на всебічне дослідження.

Бібліографічну творчість Дм. Дорошенка обговорюємо в першій частині нашої праці з огляду на хронологію його наукової діяльности.

Бібліографічна праця і видання

У 1904 році вийшла друком перша обширніша бібліографічна праця Дмитра Дорошенка п. н. *Указатель источниковъ для ознакомленія съ Южной Русью* (С. Петербургъ, 1904, 60 стор.). Автор бібліографії був тоді студентом історично-філологічного відділу Петербурзького університету. Ґенезу і коротку історію цього видання подає Д. Дорошенко у своїх цінних спогадах.

> «Коли вже по всіх високих школах, пише Дорошенко, повстали українські гуртки, з'явилася потреба мати якийсь показник літератури, щоб вишукати матеріял для освідомлюючої праці по гуртках — з обсягу українознавства. За тих часів література з українознавства була ще не така велика, як тепер. Вона була розкидана по різних

періодичних виданнях і її було нелегко знаходити. Головно треба було знати, де і як шукати. Енерґійна Настасія Щербань, яка близько приймала до серця справу освідомлюючої праці по гуртках, подала думку, щоб я склав такий покажчик. Зупинилася на мені тому, що я вже трошки писав і друкував, любив книжки і особливо цікавився бібліографією».[1]

Дорошенко погодився опрацювати такий бібліографічний довідник, призначений для української студентської молоді, яка цікавилася різними аспектами українознавства. Багато в цій праці допоміг йому Олександер Лотоцький, який проживав тоді в Петербурзі, і мав доволі велику українознавчу бібліотеку. Лотоцький також «узяв на себе ввесь клопіт з цензурою, а потім з друкарнею. Рукопис пролежав у цензурі рівно вісім місяців і був скорочений рівно на третину; цензор викреслив більшість назв книжок і статтей, друкованих в Галичині».[2]

Не зважаючи на гострі ножиці російської цензури, бібліографія Д. Дорошенка, до певної міри, виповнила своє завдання і стала допоміжним довідником для українського, головно студентського, читача. Це видання рівночасно вказує на ознайомлення його автора з попередньою бібліографічною літературою, з працями А. М. Лазаревського, М. Комарова, І. Левицького та інших українських бібліографів, про які він згадує у своїй передмові до довідника.[3] Не менше важливим є факт, що Дорошенко в цьому виданні подав свою першу періодизацію української історії, яка згодом, у зміненій і доповненій формі, стала основою його історичних праць. Дотепер ця, на нашу думку, важлива риса довідника Дорошенка, була переочена істориками і бібліографами.

Бібліографічний довідник Дорошенка складається із 25 розділів і охоплює історію, етнографію, літературу, мову, право, економію, біографію та інші ділянки українознавства. Перший розділ «Научный

---

[1] Дмитро Дорошенко, *Мої спомини про давнє-минуле* (1901—1914 роки). Вінніпеґ, 1949, стор. 49.

[2] *Там же*, стор. 50.

[3] У передмові до бібліографії Дмитро Дорошенко вказує на перестарілість важливіших довідників; зокрема «Указатель источников для изученія малороссійскаго края» А. М. Лазаревського, який появився у 1858 році, і довідник М. Комарова «Покажчик нової української літератури» (*Рада*, ч. 1, 1883), який доведений до 1883 року. Натомість «Галицько-руська бібліографія» (1772—1886) І. Левицького є недоступною для читачів в Росії, а покажчик Б. Грінченка «Литература украинскаго фольклора» (1906) обмежений головно до фолкльорних видань. Саме тому завданням праці Д. Дорошенка є «дати по можливости повну бібліографію» українознавчих праць. Д. Дорошенко, *Указатель, цит. пр.*, стор. 1.

Докладніше про ранній розвиток української наукової бібліографії в праці І. І. Корнєйчика, *Історія української бібліографії* (дожовтневий період), Харків, 1971; І. І. Корнєйчик, *Розвиток бібліографії на Україні*, Вип. 5, Харків, 1961.

взгляд на украинцев, какъ на отдельную народность» містить два підрозділи: матеріяли, які піддержують «культурну і політичну незалежність народу» і матеріяли, які заперечують відрубність українського народу. Бібліографія Дорошенка начислює 722 бібліографічних позицій і реєструє книжки і статті, які головно друкувалися в російській і українській мовах. Лише невелика кількість бібліографічних позицій реєструє українознавчі видання в німецькій, польській і французькій мовах. Також треба згадати, що Дорошенко вирішив видати свій покажчик без анотацій і це до певної міри зменшило довідкову вартість видання. Крім того бібліографічний опис включених видань неповний — при описі книжок компілятор вилишив назву видавництва і кількість сторінок видання, а при реєстрації статтей не подано їхніх сторінок. Через царську цензуру багато основних видань вилишено, включаючи М. Грушевського Історію України-Руси, деякі важливіші праці В. Антоновича, І. Франка, О. Огоновського та інших авторів. Доповнення до бібліографії Дорошенка та її критичне обговорення надрукував В. Доманицький в *Київській старині*.[4] Рецензент звернув увагу на пропуски в довіднику Дорошенка і їх доповнив, а заразом підкреслив, що навіть у видрукованому виді ця праця виконає своє знавдання. Це також писали інші рецензенти.[5] Інтересно згадати, що теперішній український советський бібліограф І. Корнейчик спершу позитивно оцінив значення бібліографії Дорошенка у одній із своїх праць в 1961 році, але вже у пізніше виданій *Історії української бібліографії* Корнейчик критично писав, що «найбільшою увагою складача — буржуазного націоналіста Д. І. Дорошенка — користувалася література з національного питання».[6]

Тепер коротко про історичну схему Дорошенка, поміщену в його довіднику. Українську історію він ділив на такі періоди: археологічний, княжий, литовсько-польський (козаччина), московський період (Руїна, Гетьманщина і її суспільний устрій), Запоріжжя (історія і устрій), історія України (в оригіналі «Южной Руси») від пол. XVIII ст. до 60-их років XIX ст., новітня доба («від 60-их років до наших часів»).[7] Додатково в довіднику Дорошенко включив розділи, присвячені »Галицькій Руси під владою Австрії» і «Угорській Руси», а також окремі розділи, присвячені «Описанню території, зайнятої малоруським народом в Росії, Австро-Угорщині і Кубані.

Як бачимо, Дм. Дорошенко у своїй схемі охопив усі періоди української історії, усю етнографічну територію України і усе українське населення, без огляду на тодішній поділ українських земель між Росією і Австро-Угорщиною. Він також був змушений придержуватися тодішньої російської історичної термінології і тому уживав назву «Южна Русь».

---

[4] Доманицкій, *Кіевская старина*, кн. IX. 1904, стор. 104—113.

[5] В. Гнатюк, *Літературно-Науковий Вісник*, кн. 7, 1904, стор. 63. З інших рецензій згадаємо С. Русову, *Южныя записки*, (Одеса), ч. 30, 1904.

[6] І. І. Корнейчик, *Розвиток бібліографії на Україні*, стор. 34—35.

[7] Д. Дорошенко, *Указатель...*, стор. 7—19.

У 1904 році Дмитро Дорошенко опрацював другу бібліографію рекомендаційного характеру, «Народня українська література».[8] Це була перша українська рекомендаційна бібліографія, яка реєструвала 189 українських видань науково-популярного змісту і художньої літератури за «останніх десять років — 1894—1904» (Вступ). Під кожною бібліографічною позицією укладач подав витяги з рецензій різних авторів. Бібліографія була призначена для масового читача української літератури. «Цей довідник, пише Володимир Дорошенко, був дуже на часі і улегшив вибір відповідної літератури для складання народних бібліотек. Тоді й приватні люди й особливо земства ширили між населенням популярну літературу, складали цілі бібліотечки такої літератури».[9] Критика прийняла прихильно цей другий бібліографічний довідник Дм. Дорошенка,[10] який увійшов у історію української бібліографії, як перший автор рекомендаційної бібліографії. Беручи до уваги вік молодого бібліографа, можна ствердити, що вже в ранніх 1900-их роках[11] він виказався здібним бібліографічним дослідником, а його праці в тому часі виповнили поважну прогалину в українській бібліографічній літературі і причинилися до дальшого розвитку цеї ділянки українознавства.

До вибуху Світової війни Дмитро Дорошенко брав видатну участь в розбудові різних українських журналів і часописів («Хлібороб», «Рідний Край», «Громадська Думка», «Нова Громада», «Україна», «Рада» та інші). Також стає одним із видатних суспільних діячів і організаторів українського наукового життя. Він мав нагоду містити свої статті, рецензії і біліографічні нотатки з різнородною українознавчою тематикою в різних серійних виданнях. Отже його бібліографічна діяльність не переривалася. Зокрема треба згадати його секретарство в редакції «Украинскаго Вѣстника» (1906) — органі Української Парляментарної Громади у Петербурзі, в якому він провадив бібліогра-

---

[8] Д. Дорошенко, *Народная украинская литература.* Сборникъ отзивовъ на народныя украинскія изданія. С. Петербургъ, Типографія училища глухонѣмых, 1904, 72 стор.

Цей покажчик Дм. Дорошенко опрацював за порадою Ол. Лотоцького, який у тому часі (студентські часи Дм. Дорошенка в Петербурзі) заохочував його до бібліографічної праці.

[9] Вол. Дорошенко, «Пам'яті українських бібліографів», *Науковий збірник УВАН*, т. II. Ню Йорк, 1953, стор. 176.

Обширнішу рецензію на це видання опублікував В. Доманицький в *Кіевская старина*, кн. XII, 1904, стор. 184—185. Рецензент пише, що довідник Дорошенка являється «цінним і потрібним виданням для кожного, хто інтересується українською народною літературою», (стор. 185).

[10] Див. В. Гнатюк, *ЛНВ*, кн. 7, 1904, стор. 64 (рецензія), А. Лотоцкій, *Вѣстникъ воспитанія*, кн. I, 1905, стор. 22—24.

[11] Крім цих двох бібліографічних довідників, Дм. Дорошенко, починаючи від 1901 року, містив бібліографічні огляди і рецензії на українські видання в Літературно-Науковому Віснику та інших журналах. Докладний список цих публікацій поданий в *Бібліографія праць проф. Д. Дорошенка.*

фічний відділ і хроніку.[12] Рецензійна праця Дм. Дорошенка вимагає окремого дослідження, і вона, на нашу думку, являється частиною його бібліографічної діяльности.

У 1913 році Дм. Дорошенко стає секретарем Українського Наукового Товариства,[13] а також перебирає обов'язки бібліотекаря в київському Історичному Музеї, в якому директором був М. Біляшевський — відомий український археолог.

Рік 1915 має вийняткове значення в бібліографічній діяльності історика. Саме в тому часі він вирішив виготовити бібліографічний довідник видань українською мовою, які появилися в царській Росії за останніх сто років (1798—1897). Ця ретроспективна українська національна бібліографія мала б взоруватися на «Галицько-руській бібліографії» Івана Левицького, яка реєструвала українське видання в Австро-Угорщині за роки 1801 до 1886.[14] Дмитро Дорошенко хотів доповнити і виправити *Бібліографічний покажчик нової української літератури, 1798—1883*, М. Ф. Комарова (1844—1913)[15] і заразом допровадити українську ретроспективну бібліографію до 1897 року. Це був надзвичайно важливий і амбітний бібліографічний проєкт.

Як відомо, Дмитро Дорошенко під час світової війни був перевантажений різними громадськими і політичними обов'язками, а в 1917 році став крайовим комісаром Тимчасового Уряду для Галичини і Буковини, які були окуповані російською армією. Прямо треба подивляти його працьовитість і відвагу, що в тому бурхливому періоді свого життя, Дорошенко дальше займався бібліографічними дослідами.

Бібліографічний довідник Дорошенка має свою цікаву історію. Важливі інформації про цю працю знаходимо у передмові Дорошенка до другого видання цеї бібліографії, яка вийшла в Празі у 1925 році. Дорошенко пише:

> «Вважаючи на неповноту й неточности «Покажчика» Комарова, я заходився у 1915 році уложити наново бібліографічний покажчик літератури українською мовою в Росії за перше століття... Свій матеріял я розклав в хронологічному порядку й старався додержуватися скрізь точної передачі титулів і правопису з автопсії, на скільки було можливо добути в Києві старі і рідкі вже видання. У ве-

---

12 Д. Дорошенко, *Мої спомини про давнє-минуле*, стор. 82.

13 С. Нагай подає рік 1908, як дату секретарства Д. Дорошенка в УНТ-ві. С. Нагай, «Хронологічний показник важливіших подій з життя Д. І. Дорошенка», *Український Літопис*, ч. 1, 1953, стор. 15. Це помилкова дата. М. Грушевський попросив Д. Дорошенка перебрати секретарство в УНТ-ві у 1913 році. Див. Дорошенко, *цит. пр.*, стор. 156.

14 Іван О. Левицький, *Галицко-русская библиографія XIX стол.*, т. I, Львів, 1881; т. II, Львів, 1895. Пізніше ця бібліографія продовжувалася І. Левицьким у виданнях Бібліографічної Комісії НТШ у Львові, яка постала у 1909 році.

15 Обширніше про бібліографічну працю М. Комарова в праці М. П. Гуменюка, *Українські бібліографи XIX—початку XX століття.* Харків, 1969, стор. 45—59.

ликій пригоді стала мені бібліотека Українського Наукового Товариства в Києві... Уложений таким способом покажчик я почав друкувати в дуже невеликому числі примірників (300) у Чернівцях літом 1917 року. Та ледви приступлено було до складання першого аркуша, як мені довелося залишити Чернівці. Я покинув рукопис у друкарні, і «Покажчик» вийшов уже без мене, без моєї коректи й без мойого догляду. Через те в ньому знайшлося дуже багато друкарських помилок і недоглядів, які майже позбавили книгу ваги для практичного вжитку».[16]

На титульній сторінці бібліографії Дорошенка подано рік видання 1917.[17] Насправді видання появилося під кінець 1919, а рецензент з віденської «Волі» пише, що праця вийшла «на світ тільки тепер, в 1920 році, отже видно, й вона зазнала на собі впливів змінних обставин наших бурхливих часів».[18] Беручи до уваги, що Дорошенко, співробітник «Волі» у 1920 році, не спростував інформації рецензента, кінець 1919 або початок 1920 можна прийняти за правдиву дату появи бібліографії. Дмитро Дорошенко не був задоволений із цього видання, головно через численні друкарські помилки, і тому він вирішив видати свою бібліографію другим виданням у «ґрунтовно переробленому і доповненому вигляді».[19]

Друге, доповнене видання «Покажчика», уложене на хронологічному принципі і начислює 1008 бібліографічних одиниць. Кожне видання має повний бібліографічний опис (автор, назва, місце видання, рік, число сторінок, розмір і деколи включено ціну публікації). У багатьох випадках Дорошенко подав також зміст видання і список рецензій на дану публікацію. З погляду методологічного «Покажчик» Д. Дорошенка опрацьовано зразково. Хронологічний уклад бібліографії був доцільний і багато кращий у порівнянні з бібліографією Комарова, яка уложена за азбучним принципом і не дозволяє на аналізу книжкової продукції за точно означений час. Також бібліографія Дорошенка повніша за бібліографію Комарова і подає точніший бібліографічний опис зареєстрованих видань.

Важливо згадати, що Дорошенко, у вступі до «Покажчика», подає своє бібліографічне окреслення поняття «українська література», яке становить основу його бібліографічного дослідження. Він пише:

---

16 Д. Дорошенко, «Покажчик літератури українською мовою в Росії за 1798—1897 роки», *Науковий ювілейний збірник Українського Вільного Університету*, част. I, Прага, 1925, стор. 142—143. Збірник УВУ присвячено Т. Г. Масарикові, президентові Чехословацької республіки, з нагоди його 75-ти ліття.

17 Дмитро Дорошенко, *Покажчик нової української літератури в Росії за 1798—1897 роки.* Частина I, Чернівці, Друкарня «Руської Ради», 1917, 68 стор.

18 Книголюб, «Воля», т. 2, ч. 2, 1920, стор. 282.

19 Д. Дорошенко, «Покажчик», *цит. пр.*, стор. 144. Про це видання Володимир Дорошенко пише так: «І добре зробив Покійний, видавши свою працю наново, значно її доповнивши, між іншим і за моєю допомогою». В. Дорошенко, *цит. пр.*, стор. 144.

«Я взагалі вважаю, що назвою «українська література» треба означати не тільки все, що друкується українською мовою, але також усе, що, хоч видається російською, польською та іншими мовами, але належить авторам-українцям, і являється витвором українського духа. Особливо це стосується творів про Україну, або з українського життя писаних. До повного покажчика українського письменства XIX в. треба завести передовсім такі твори, як повісті російською мовою Гребінки, Квітки, Сомова, Гоголя, Шевченка, Куліша, Мордовця, Данилевського, Короленка, — а з другого ж боку польські повісті А. Грози, М. Грабовського, Олізаровського ... з одного боку історичні та філологічні розвідки Костомарова, Антоновича, Дашкевича, Потебні, Житецького, з другого — Зубрицького, Шарановича, Липинського і т. д.».[20]

Думки Дмитра Дорошенка про український бібліографічний репертуар подібні до визначення поняття «української бібліографії» Ю. Ковалевського з 1919 року[21] і М. І. Ясинського з 1927[22] — обидва автори твердили, що українську бібліографію не можна обмежувати до видань українською мовою, а треба також описувати видання, які появилися в Україні іншими мовами, і також видання з українознавчою тематикою, які вийшли поза межами України. В основному дефініція «української літератури» Дмитра Дорошенка правильна і виправдана, якщо взяти до уваги, що багато українських авторів писала свої твори російською, польською та іншими мовами.

«Покажчик» Д. Дорошенка одержав позитивну оцінку в професійній літературі. І. Айзеншток писав у «Червоному Шляху», що «робота Дм. Дорошенка зроблена з сумлінністю і точністю, яких рідко, і мусимо тільки пошкодувати, що видання, де воно друковане, через суто зовнішні обставини не може числити на велике поширення в Радянській Україні. Треба сподіватися, що покажчик буде перевиданий у нас в нинішньому своєму вигляді».[23]

Без перебільшення можна ствердити, що *Покажчик літератури українською мовою* є найповажнішою бібліографічною працею Дмитра Дорошенка, яка заповнила поважну прогалину в українській національній бібліографії.

Як бачимо, Дмитро Дорошенко в 1917 і 1918 роках не переривав своєї бібліографічної праці. Зокрема треба відмітити його співпрацю в книгознавчому київському журналі «Книгарь», в якому друкувалися праці з різних ділянок книгознавства, включаючи також теоретичні і методологічні дослідження української бібліографії.

Після виїзду з України в 1919 році, Дмитро Дорошенко з великою енергією включився в розбудову українського наукового життя на

---

[20] Д. Дорошенко, «Покажчик», стор. 144—145.

[21] Ю. Ковалевський, «Бібліографія й Український Бібліографічний Інститут», *Книгарь*, (Київ), ч. 22, 1919.

[22] М. І. Ясинський, «Головні моменти з історії української бібліографії», стор. 33—34.

[23] І. Айзеншток, *Червоний Шлях*, кн. 10, 1926, стор. 257.

еміґрації, зокрема в Празі і Берліні. Тоді зачався другий період його бібліографічної діяльности, яка розвивалася паралельно із його історичними дослідженнями. В першу черґу треба згадати його близьку співпрацю в «Хліборобській Україні» (Відень, 1920—1925) — в органі Українського Союзу Хліборобів Державників. У цьому виданні Д. Дорошенко перебирає бібліографічний відділ. Цінні відомості про відношення Дорошенка до бібліографічної тематики у тому часі знаходимо в його листі із 1920 року до Вячеслава Липинського, — головного промотора журналу. Дорошенко писав:

> «Я дуже прохаю дозволити мені вести в цім журналі відділ бібліографії й хроніки літературно-наукового життя: молю Вас, заведіть цей відділ і дайте його мені, це одинока радість мого життя; я вже написав замітки про видавничий рух укр. в 1919 р., про діяльність наукових товариств, бібліографію 1920 року... Я просто переймаюся ентузіязмом, що буде де писати про такі річи! Молю Вас, не відкидайте цього відділу, він же буде цікавий для людей серіозних, через нього «Хлібороб» буде цікавий не тільки для політиків, але й для бібліографів, а це дуже поважна катеґорія людськости».[24]

Цей лист, на нашу думку, вірно схоплює ставлення Дм. Дорошенка до українських бібліографічних дослідів, що його емоційне прив'язання до української бібліографії і на його розуміння питомої ваги цієї ділянки українознавства.

У «Хліборобській Україні» Д. Дорошенко помістив п'ять коротких, але важних бібліографічних праць.[25] Він вповні здавав собі справу, що його бібліографія за 1919 і 1920 роки не є повною і задовільною, але уважав, що його бібліографічна праця «матиме свою вагу для пізнішого історика української літератури наших часів, а для ширшої громади читачів може цікава й тим, що показуватиме характер і обсяг сучасного видавничого руху українського».[26]

У тому самому часі Д .Дорошенко редаґував у Берліні щоденник «Українське Слово» (1921—1922), в якому також містив свої бібліографічні огляди.[27] Як бачимо, в ранніх 1920-их роках історик дальше продовжував свою бібліографічну працю в українських періодиках, яка появлялася головно у формі бібліографічних оглядів українських видань і критичних рецензій. Не можемо також не згадати про його тодішню працю над нарисом української історіографії, який вийшов

---

[24] Лист Д. Дорошенка до В. Липинського, писаний з Відня 3 березня 1920 р. *Вячеслав Липинський. Архів.* Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського, том 6. Філядельфія, 1973, стор. 21—22.

[25] М. Жученко (Д. Дорошенко), «Український видавничий рух в 1919 р.», *Хліборобська Україна*, Зб. I. 1920, стор. 110—115; «Літературне життя на Україні Наддніпрянській в 1919 році», *там же*, Зб. II—IV, 1920, стор. 243—248; «Українське письменство в 1920 р.», там же, Зб. III—IV; «Український видавничий рух в першій пол. 1921 р.», Зб. V—VI, стор. 199—207.

[26] М. Жученко, «Український видавничий рух в 1919 році», *Хліборобська Україна.* Зб. I, 1920, стор. 110.

у Празі у 1923 році. Оцінку історіографії Дорошенка подамо в другій частині нашої праці, а тут лиш зазначимо, що дане видання має широку бібліографічну базу, і до певної міри являється бібліографічним довідником історії України і тому це видання виповнило поважну прогалину в українській історичній бібліографії.[28] Також в трилогії історика «Славянський світ в його минулому й сучасному» (Берлін, 1922, 3 т.) знаходимо належний бібліографічний апарат, подібно, як і в інших історичних працях Дмитра Івановича.

На еміґрації Дмитро Дорошенко розвинув жваву науково-організаційну і академічну працю. У 1921 році він став професором Українського Вільного Університету в Празі на катедрі історії України, а також згодом професором празького Карлового Університету. Проте найповніше історик виявив свій науково- організаційний талант в берлінському Українському Науковому Інституті, який Дорошенко очолював в роках 1926—1931. Як директор інституту, Дорошенко відповідав за його наукову і видавничу діяльність. І тут важливо коротко зупинитися над його думками про завдання української науки на Заході, яка також включала українську бібліографію. Дорошенко уважав, що одним із найважливіших обов'язків українських учених у Західній Европі є інформування неукраїнського наукового світу про розвиток наукового українознавства. Це виразно він підкреслив ще в 1924 році в проєкті статуту Українського Наукового Інституту, в якому писав, що інститут має «знайомити західно-европейські наукові круги з розвитком науки українознавства».[29] Протягом свого директорства в УНІ, Дм. Дорошенко мав змогу зав'язати близькі зв'язки з німецькими науковими кругами, а також став співробітником поважних славістичних і історичних журналів, в яких містив свої статті, рецензії і бібліографічні нотатки. Зокрема він звернув увагу на біжучу історичну українознавчу бібліографію, для якої збирав матеріяли і, як писав Липинському у 1928 році, «я подаю „ukrainic-y“ в різних часописах по всяких журналах».[30] Тут в першу чергу треба згадати співпрацю Дорошенка в „Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte“ за

---

[27] М. Ж., «Огляд журналів та зібрників», *Українське Слово,* ч. 122, 1922; М. Жученко, «Що дав 1921 рік на полі українського письменства», *там же,* чч. 114, 117, 132, 133.

[28] М. І. Ясинський вичислив *Огляд української історіографії* Дм. Дорошенка у своїй «Бібліографії українських бібліографій». М. І. Ясинський, «Головні моменти з історії української бібліографії», *Бібліотечний Збірник,* (Київ), ч. 3, 1927, стор. 20.

[29] Додаток до листа Д. Дорошенка до В. Липинського від 3. XII. 1924 р. п. н. «Основні пункти статута Укранського Наукового Інституту». *Вячеслав Липинський Архів,* цит. пр., стор. 408.

[30] З чужомовних періодиків, в яких знаходимо праці Дм. Дорошенка, згадаємо: „Zeitschrift für osteuropäische Geschichte“ (Berlin), „Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven“ (Breslau), „Zeitschrift für slavische Philologie“ (Berlin), „Orient und Occident“ (Leipzig), „Osteuropa“ (Königsberg), „Slavia“ (Praha), „Germanoslavica“ (Praha), „Slavische Rundschau“ (Praha), „The

редакцією відомого історика Отта Геча (O. Hoetsch), в якому він містив статті й рецензії. Там Дорошенко провадив відділ української біжучої історичної бібліографії у розділі Bibliographie під наголовком „Ukraine". Цей відділ не обмежувався до україніки в чужих мовах, а також реєстрував праці, які появлялися в Галичині і совєтській Україні. Також у виданні Українського Наукового Інституту „Mitteilungen" історик-бібліограф подавав обширні огляди українського наукового життя, які включували докладні бібліографічні дані про українські наукові видання.[31]

На окрему увагу заслуговує рецензійна діяльність Дм. Дорошенка в 1920-их і 1930-их роках, яка вимагає окремого дослідження. Тут лише згадаємо, що він містив рецензії також на важливіші українські і неукраїнські бібліографічні видання[32] і це ще раз вказує на його зацікавлення бібліографією в тому часі. На нашу думку, Дм. Дорошенко був одним із найвидатніших рецензентів українознавчих праць на сторінках західньо-европейських, а зокрема німецьких наукових журналів під кінець 1920-их і в 1930-их років. Ця ділянка також належить до його бібліографічної творчости.

На окрему увагу заслуговує співпраця Дмитра Дорошенка в «Тризубі», журналі середовища УНР, який виходив в Парижі. У 1930-их роках у цьому виданні появлялися його цінні огляди біжучої україніки в чужомовних наукових виданнях.[33] Ці огляди не стратили своєї історично-бібліографічної вартости по сьогоднішній день.

У 1942 році появилася окремою книжкою остання обширніша біліографічна праця історика — *Бібілографія праць проф. Д. Дорошенка за 1899—1942 роки*, (Прага, В-во Юрія Тищенка, 1942, 61 стор.). Ця автобібліографія Д. Дорошенка уложена за хронологічним принципом і складається з чотирьох розділів: 1) Окремі видання, 2) Статті і замітки в періодичних виданнях і збірниках, 3) Переклади, 4) Рецензії і бібліографічні замітки. Покажчик начислює 804 бібліографічних по-

---

Slavonic Review" (London), „Historisk Tidskrift" (Stockholm), „Slovanský Přehled" (Praha), „Časopis Narodního Musea" (Praha), „Przegląd Współczesny" (Warszawa), „Elpis" (Warszawa) та інші серійні видання.

31 Для прикладу згадаємо Д. Дорошенка: „Ukrainische Akademie der Wissenschaften in Kyjiv", *Mitteilungen des Ukrainischen Institutes in Berlin*, Heft 1, 1927; „Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin", *ibid.*, Heft 2, 1928.

32 З бібліографічних праць, рецензованих Д. Дорошенком, згадаємо «Матеріяли до української історичної бібліографії», Харків, 1930; в *Журналі східньо-европейської історії*, т. 6, 1932; George Schneider, *Handbuch der Bibliographie*, 1930 в «Ділі», ч. 227, 1930. Треба відмітити, що в підручнику Шнайдера окремий розділ присвячено українськоій бібліографії. Дуже можливо, що Д. Дорошенко причинився безпосередньо до включення української бібліографії до того основного бібліографічного довідника.

33 Книголюб (псевдонім Д. Д.), «Ucrainica в чужих наукових виданнях 1930—1932 років», *Тризуб*, чч. 21—22, 1933; «Ucrainica в чужих наукових виданнях од 1933 до половини 1935 року», *цит. пр.*, ч. 32—33, 1935.

зицій і віддзеркалює творчість Дмитра Дорошенка від 1899 до 1942 року включно.

Ця бібліографія не є повною, зокрема бракують статті Д. Дорошенка, друковані в «Громадській Думці», «Раді», «Дніпровій Хвилі», «Рідному Краю» та інших періодиках. З методологічно-бібліографічної точки зору покажчик опрацьовано бездоганно. Володимир Дорошенко писав, що кошти на це видання дав приятель Д. Дорошенка і видатний діяч Євген Вировий, який «не раз допомагав в біді» історикові, — але цю вістку спростувала пані Наталя Дорошенко — дружина Дмитра Івановича.[34]

У 1945 році, після закінчення Другої Світової Війни, Дмитро Дорошенко стає першим президентом Української Вільної Академії Наук, яка постала в Німеччині, і знову ж включається в розбудову українського наукового життя в Західній Европі. В роках 1947—49 перебуває в Канаді, куди виїхав на запрошення Колеґії св. Андрея у Вінніпезі. З того періоду маємо останню згадку про бібліографічну працю історика. Леонід Білецький пише, що «остання бібліографічна праця складена вже тепер у Канаді разом з молодим ученим-канадійцем, Павлом Юзиком, *Ucrainica Canadiana*».[35]

Не улягає сумніву, що Дмитро Дорошенко продовж свого творчого життя належну увагу присвятив бібліографічним дослідам. І хоч він по собі не залишив монументальних бібліографічних праць, проте його вклад у розвиток української національної й історичної бібліографії ваговитий і запевняє йому видатне місце серед українських бібліографів. Дмитро Іванович зумів поєднати свою бібліографічну працю із історичними дослідженнями. Він уважав, що бібліографія і історія є спорідненими дисциплінами, які себе взаємно доповнюють. Це розуміння Д. Дорошенком бібліографії, як допоміжної історичної дисципліни, виразно виступає в його історіографічних працях.

Історіографічні праці Дмитра Дорошенка

Олександер Шульгин у своєму спогаді про Дм. Дорошенка твердив, що наукова праця історика, за вийнятком літературної, властиво починається з його бібліографічних дослідів, а опісля «від бібліографії він перейшов цілком природньо на історіографію».[36] Так дійсно було. Історіографія, як спеціяльна історична дисципліна, займає вийняткове місце у творчій спадщині історика. Дмитро Дорошенко був

[34] Володимир Дорошенко, *цит. пр.*, стор. 178. Див. відповідь Наталі Дорошенко „До Редакції журналу «Український Літопис»", *Український Літопис*, ч. 2, 1954, стор. 58. Н. Дорошенко писала, що її чоловік „ніякої допомоги від Вирового «в біді» не одержував", а Вировий видав і розповсюджував бібліографію Д. Дорошенка подібно, як це робив з іншими виданнями.

[35] Леонід Білецький, *Дмитро Дорошенко*, Вінніпеґ, 1949, стор. 23.

[36] О. Шульгин, «Дмитро Іванович Дорошенко в час першої світової війни і на початку революції», *Український Літопис*, ч. 1, 1953, стор. 46.

автором першого академічного нарису української історіографії і положив тверді основи під її наукове вивчення.

Завданням нашої статті є розглянути важливіші історіографічні праці Дмитра Івановича і насвітлити його розуміння цеї важливої ділянки історичного дослідження.

Історіографічні праці Дмитра Дорошенка можна поділити на такі катеґорії: 1) Загальні історіографічні дослідження, які охоплюють загальний розвиток, або окремі періоди розвитку української історичної науки; 2) Праці, присвячені західньо-европейській історичній і мемуарній літературі, які охоплюють українознавчу тематику; 3) Дослідження, присвячені окремим історикам і їхній творчості. В цю катеґорію можна також включити його біографічні студії, в яких він насвітлював діяльність поодиноких істориків; 4) Праці, присвячені діяльності українських наукових установ; 5) Джерелознавчі видання, а також праці, в яких насвітлено вагу мемуаристики в історичних дослідженнях; 6) Рецензії і бібліографічні нотатки на історіографічні видання.

Не улягає сумніву, що формат і зміст історіографічної творчости Дм. Дорошенка був вийнятково широкий і різнородний.

Вивчення історіографічних праць Дмитра Дорошенка безпосередньо в'яжеться з його розумінням української історіографії, як окремої історичної дисципліни. У передмові до *Огляду української історіографії* Дмитро Дорошенко виложив свої думки про зміст української історіографії. Він пише:

> «Предметом мого огляду української історіографії являється нарис розвитку на Україні наукової праці над дослідженням минулого життя рідного краю. Ця праця веде свій початок, у формі т. зв. літописання, ще з XI століття, з того часу, як тільки зародилося на старій Русі-Україні письменство. Наші старі літописи дають нам зразок уже високо розвинутої національної свідомости й державного почуття. Живий інтерес до свого минулого, бажання його дослідити і збагнути, стремління нав'язати національно-історичну традицію до сучасного життя — характеризують українських літописців і взагалі дослідників минулого від найдавніших часів і до тієї доби, коли старе літописання почало уступати місце новим формам історичного досліду, вже в новочаснім науковім розумінні. Розвиток і поширення дослідів рідної старовини являються одним із найбільш яскравих проявів українського національного відродження, яке почалося на порозі XVIII і XIX століть. Отже, даючи огляд української історіографії, ми разом з тим даємо неначе огляд української національно-історичної думки».[37]

Як бачимо із цієї цитати, Дмитро Дорошенко не обмежував історіографії до вивчення розвитку української історичної науки, а пов'язував її зміст з дослідженням розвитку української «національно-історичної думки». Цю дефініцію історіографії знаходимо також у його

[37] Д. Дорошенко, *Огляд української історіографії.* Прага, 1923, стор. 3.

пізніших працях, мовляв: «Предметом укр. історіографії є розвиток укр. наукової праці над дослідженням минулого України і разом із тим розвиток укр. нац.-іст. думки».[38] У зв'язку з цим виринає засадниче питання: що розумів Дм. Дорошенко під поняттям української «національно-історичної думки» у контексті історіографічного дослідження? Це поняття історик утотожнював із «розвитком національного самопізнання, котре уявляється нам, як неперeривний процес, що не спинявся ніколи, хоч іноді і завмирав на певний час під гнітом несприятливих історичних обставин».[39] Отже, Дм. Дорошенко у своїх історіографічних працях, як вдало підкреслив його учень Борис Крупницький, дає «не хронологічно-схематичний перегляд праць з історії України, але ставить їх в безпосередній зв'язок з розвитком національно-історичної думки, ширше беручи, з розвитком національного самопізнання».[40]

Автор цих рядків не сумнівається в тому, що існує природний зв'язок між дослідженням розвитку української історичної науки і питанням розвитку українського національного самопізнання, яке історики досліджували в своїх працях. Проте, на нашу думку, дослідження цеї «національно-історичної думки» заслуговує на окреме, глибинне вивчення істориків і політологів і цю проблематику можна розглядати окремо від історіографії, як дисципліни, яка вивчає розвиток української історичної науки і також охоплює праці істориків, що не завжди займалися вивченням ідеї національного самопізнання українського народу. Проте Дмитро Дорошенко уважав за відповідне включити в свою історіографічну тематику також дослідження розвитку національно-історичної думки. Це треба мати на увазі дослідникам історіографічної спадщини Д. Дорошенка, які обстоюють, головно з методологічного погляду, вужче розуміння історіографії, як допоміжної історичної дисципліни.

Не менше важливо зрозуміти ідеологічне підложжя історичної творчости Дм. Дорошенка, як представника «державницької школи» української історіографії. Ця школа або течія постала під впливом історичних і соціологічних праць видатного українського історика і політичного діяча Вячеслава Липинського (1882—1931), ідеологічного однодумця і близького приятеля Дмитра Івановича.

Державницький напрям в українській історіографії народився як своєрідна реакція на праці істориків-народників, які ставили в центрі історичного процесу народ, діяльність народних мас. М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський були головними представниками народницької історіографії, яка домінувала в Україні приблизно до

[38] Д. Дорошенко і О. Оглоблин, «Історіографія», *Енциклопедія українознавства*, том I, част. 2, 1949, стор. 399.

[39] Д. Дорошенко, *Огляд...*, стор. 5.

[40] Б. Крупницький, «Сорокліття літературно-наукової діяльности проф. Д. І. Дорошенка», в Дмитро Дорошенко, *Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу*. Берлін, 1940, стор. VII.

вибуху Першої Світової Війни. Історики-державники, в противагу народникам, ставили в центрі історичних досліджень державу і державнотворчі змагання української провідної верстви, зокрема шляхти. В. Липинський у своїх працях, присвячених козаччині і Б. Хмельницькому, наголошував ролю «еліти» — української шляхти і городового статечного козацтва, в розбудові українського державного життя в XVII ст. Він протиставляв еліту українським низам — «степовій неграмотній козаччині» і «неграмотному селянству», які були руйнуючим чинником у творенні держави. Назагал можна погодитися з Б. Крупницьким, який твердив, що історики народницького і державницького напрямків працювали «методою антитез»: народники протиставили еліті народні маси, державники видвигали державотворчу ролю еліти і протиставили її руїнницькій діяльності народних низів. Отже не народня етнографічна маса являється рушійною силою історичного процесу, а українська еліта, яка репрезентує конструктивну історичну силу. Саме Дмитро Дорошенко був головним популяризатором історіософічних і історичних концепцій В. Липинського на форумі української і европейської історичної науки, а також серед ширших кругів українського суспільства. Не можемо забувати, що 1920-і роки характеризуються загостреною ідеологічною боротьбою між політичними українськими середовищами, в якій Дм. Дорошенко брав активну участь. Недавна утрата державности мала домінуючий вплив на різні ділянки українського життя, а зокрема на розвиток української історіографії. Історики досліджували характер української державности в різних періодах її існування, а також аналізували головні причини її упадку. Державницька інтерпретація української історії знаходила численних прихильників серед дослідників і ширших кругів громадянства. Дм. Дорошенко був головним промотором державницьких історіософічних концепцій, які охоплювали усі періоди історії України і різні ділянки історичної науки, а зокрема історіографії. Ішлося про нове насвітлення українського історичного процесу й основну переоцінку творчої спадщини істориків народників. Ясний погляд на ці справи знаходимо в листуванні історика з Вячеславом Липинським.

У листі Дм. Дорошенка до Липинського від 2 лютого 1923 року читаємо: «Скоро має початися друком мій курс історіографії, котрий зладжено у мене в дусі головно Вашої історіографії. Довелось цілком інакше оцінити Костомарова, Антоновича, Лазаревського, Грушевського, ніж то у нас принято під впливом радикально-демократичного дурману. Зновже в іншому світлі виступає і вся стара історіографія кінця XVIII і перша пол. XIX віку» (*Архів*, цит. пр., стор. 43).

Віримо, що ці короткі міркування про ідеологічні настанови Дм. Дорошенка і його розуміння змісту історіографії, причиняться до повнішого насвітлення його історичної творчости.

Головною історіографічною працею Дм. Дорошенка є його *Огляд української історіографії*, виданий Українським Університетом у Пра-

зі в 1923 році.[41] Це видання появилося в англійському перекладі за редакцією і з доповненнями проф. О. Оглоблина в 1952 році, як спеціяльний випуск *Анналів* УВАН.[42] Можна без перебільшення ствердити, що до появи нарису Д. Дорошенка, вивчення української історіографії було радше доривочне, а історики присвячували свою увагу виданням і вивченням джерел до історії України і часто утотожнювали джерелознавство із історіографією.[43] У 1919 році появилася брошура В. Біднова «Що читати по історії України», яка властиво була селективною бібліографією наукової і науково-популярної літератури до історії України, а не коротким оглядом української історіографії, як це виходило із підзаголовку цього видання.[44] Лише в 1923 році появилася обширніша праця акад. Дмитра Багалія, *Нарис української історіографії*,[45] який був в основному присвячений розглядові джерел історії України княжої доби, а також охоплював деякі питання теорії історії і схеми українського історичного процесу. Отже праця Багалія не обговорювала і не охоплювала наукової доби української історіографії. Саме тому працю Дмитра Дорошенка можна уважати першим загальним нарисом, який охоплював усі періоди розвитку української історичної науки.

Автор цих рядків не розпоряджає точнішими інформаціями про генезу *Огляду української історіографії*. Проте на основі листування Дм. Дорошенка з В. Липинським і даних про його професорську діяльність на УВУ, можна зробити декілька заключень. Починаючи від 1921 року, Дмитро Дорошенко викладав курс української історіо-

---

41 Д. Дорошенко, *Огляд української історіографії*. Прага, Український Університет, 1923, стор. 220.

42 Dmytro Doroshenko, *A Survey of Ukrainian Historiography*. New York, The Ukrainian Academy of Arts and Sciences, 1957. 304 p. (*The Annals*, Vol. V—VI).

43 Проф. Володимир Антонович у 1870-их і 1880-их роках викладав українську історіографію поруч викладів, присвячених українській історії на Київському університеті. Головну увагу історик присвячував критичному розглядові українських історичних джерел. Згодом його учні, Михайло Грушевський і Дмитро Багалій, провадили курси української історіографії на Львівському (М. Г.) і Харківському (Д. Б.) університетах. Про початки академічних викладів української історіографії відповідні інформації знаходимо в Д. Багалія, *Нарис української історіографії*, стор. 35, і Д. Дорошенка, *Нариси...*, стор. 1—2.

44 В. Біднов, *Що читати по історії України* (Коротенька історіографія України). Каменець Подільський, 1919, стор. 72. О. Гермайзе в рецензії на цю працю писав: «Взагалі і над змістом і над словесною формою книжки автор мало працював і в результаті ніякої «історіографії» не вийшло, а покажчик получився малоцінний, без порівняння гірший старого, на превеликий жаль, поки ще єдиного у нас «Указателя» Дорошенка.» О. Гермайзе, *Книгарь*, чч. 25—26, 1919, стор. 1722.

45 Дмитро Багалій, *Нарис української історіографії*. Том I. Літописи. Київ, 1923, 138 стор. (Збірник Історично-філологічного Відділу Української Академії Наук, ч. 1.)

графії в українському університеті в Празі.[46] Саме тоді, на нашу думку, він вирішив опрацювати для студентів нарис української історіографії, в якому були б схоплені усі періоди її розвитку. У листі Дмитра Івановича до В. Липинського від 16 березня 1923 року читаємо, що він вже «дописав останню сторінку» свого манускрипту, а рівночасно історик нарікав на обставини, серед яких йому приходилося працювати над історіографічним нарисом. «Ще ніколи, писав Дорошенко, не мав такої каторжної роботи, як з тим «оглядом»; Ви не можете уявити собі, що то була за мука: без книжок, без джерел, за кожною справою їдь до Праги, а там теж майже нічого нема».[47] Трохи пізніше, дякуючи Липинському за його прихильну оцінку історіографічного нарису, Дорошенко ще раз підкреслив, що у його праці є «помилок і пропусків — сила; правда, не моя в тому вина, а умовини праці за кордоном; я тут в Празі навіть комплетів «Кіевской Старины» не мав».[48] З оповідань знайомих Дмитра Дорошенка знаємо, що він мав феноменальну пам'ять, зокрема під час викладів цитував різні історичні джерела з точними відсилачами до публікацій, в яких вони друкувалися, без жодних підручних записок.[49] Проте навіть його фотографічна пам'ять не могла заступити браку потрібних публікацій в празьких бібліотеках. Все ж таки, не зважаючи на ці всі укладнення, Дмитро Дорошенко доволі добре вив'язався із свого завдання і опрацював перший, хоч у сконденсованій формі, нарис української історіографії.

Огляд української історіографії складається з 22-ох розділів і хронологічно охоплює розвиток української історичної науки, починаючи від XI століття і кінчаючи ранніми 1920-ими роками. Праця має цінну бібліографічну основу і включає до кожного розділу вибрану бібліографію предмета, а також подає інформації про важливіші історичні видання. Саме тому деякі бібліографи зачислили цей твір Дорошенка до історичної бібліографії.

Автор в сконденсованій формі насвітлює головні етапи розвитку української історичної науки, коротко аналізує діяльність українських наукових установ і їхню видавничу діяльність і обговорює історичну творчість поодиноких українських дослідників. Також подає короткі дані про їхнє життя і науково-організаційну діяльність. Виклад Д. Дорошенка ясний, стиль приємний до читання, подібно, як і в інших його виданнях.

Відносно структури і змісту історіографії Д. Дорошенка можна видвигнути декілька критичних завваг. В першу чергу можна ствер-

---

46 *Український В. Університет в Празі, в роках 1921—1922.* Прага, 1924, стор. 66, 73.

47 *Вячеслав Липинський Архів,* цит. пр., ч. 57, стор. 45.

48 *Там же,* стор. 51.

49 Про феноменальну пам'ять історика ми одержали інформації від д-ра Марка Антоновича, який з ним часто зустрічався в Празі і був його студентом. Дивись також спогад Тетяни Криницької, «Апостол правди і науки», *Український Літопис,* ч. 1, стор. 137.

дити непропорційність розподілу обговореного матеріялу. Наприклад, аналізі середньовічних джерел він присвячує всього сім сторін (стор. 6—13), літописам XIV і XV століття — три сторінки (стор. 13—15), а «Історії Русів» двадцять сторінок (стор. 47—58). Також обговорення української мемуаристики (стор. 34—40) і чужинецьких творів, присвячених українознавчій тематиці (стор. 41—42), вийшло надзвичайно куце. Натомість Дорошенко докладніше насвітлює українську історіографію в XIX і початках XX століття. Зокрема він обширніше аналізує праці Мих. Максимовича (стор. 94—95), Миколи Костомарова (стор. 94—104), Панька Куліша (стор. 105—114), Володимира Антоновича (стор. 127—136), Михайла Грушевського (стор. 165—195) і В. Липинського (стор. 209—212). Безперечно, що історик головну увагу зосередив на насвітленні наукового періоду української історіографії. Це, правдоподібно, причинилося до радше обмеженої історіографічної аналізи княжих літописів XI—XIII віків і т. зв. Литовсько-руських літописів XIV і XV століть. Також Дм. Дорошенко не обговорює еволюції наукової історичної методології, яка є надзвичайно важлива при аналізі творчости поодиноких істориків, а також історіографічних напрямів.

Проте найбільш контроверсійним, на нашу думку, являється його обговорення провідних ідей творчости народовецьких істориків. Вже раніше ми згадували, що Дм. Дорошенко писав свою працю під безпосереднім впливом історіософічних ідей Вячеслава Липинського, себто з штандпункту т. зв. державницького напрямку української історіографії. Саме тому його насвітлення і оцінка історичних творів М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського та інших представників народовецької історіографії має сильне ідеологічне забарвлення. Наприклад, у В. Антоновича і його однодумців Дорошенко підкреслює «брак якогось суцільного національного світогляду, брак свого зв'язку з якоюсь певною традицією» (стор. 130). *Історія України-Руси* М. Грушевського «в приложенні до напрямкових ідей української політики ... як раз і не могла відіграти скільки-небудь провідної ролі власне через брак у їй визнання ваги своєї державности» (стор. 193). Натомість праці В. Липинського перейняті «тим духом свідомости і ясности національно-державних стремлінь українських, якого так бракувало новій українській історіографії (читай народницькій — Л. В.)» (стор. 211). Тут маємо до діла із своєрідною ідеологічною даниною історика, який намагався перевести переоцінку української історіографії у світлі державницької історіографії. Звичайно така «ідеологізація» історіографічних досліджень не завжди причинюється до об'єктивного і повного насвітлення розвитку української історичної науки в XIX і XX століттях. Народовецька і державницька історіографія себе взаємно доповнювали і віддзеркалювали певну історичну добу, а тому немає причини розвиток української історичної науки насвітлювати лише з штандпункту історіософії й ідеології «істориків-державників».

На зважаючи на різні недомагання нарису Дм. Дорошенка, його праця виповнила поважну прогалину в українській історіографічній літературі і причинилася до пожвавлення історіографічних досліджень українських істориків.[50] Також не треба забувати, що нарис Дорошенка був університетським підручником, призначеним головно для студентів. З розповідей студентів Дм. Дорошенка, зокрема Бориса Крупницького, знаємо, що Дмитро Дорошенко виготовив обширнішу працю про розвиток української історіографії, яка одначе не була видана через брак видавця.[51] Загально, наукова критика позитивно оцінила історіографічну працю Дм. Дорошенка.[52] Автор цих рядків погоджується в основному з твердженням Бориса Крупницького, що *Огляд української історіографії* «забезпечує Дмитрові Івановичу сталe місце в розвитку української історіографії».[53]

---

[50] Наприклад проф. О. Оглоблин пише, що праця Д. Дорошенка «не тільки стала моєю настільною книгою, але й покладена була мною в основу курсу української історіографії, що його я читав у Київському Університеті (на той час І.Н.О.) в 1920-их роках». О. Оглоблин, «З листів Д. І. Дорошенка до О. П. Оглоблина», *Український Історик*, ч. 3—4, 1965, стор. 84. Найобширнішу критичну рецензію на працю Дм. Дорошенка написав В. Біднов, «Нова праця з обсягу української історіографії», *Літературно-Науковий Вісник*, т. 82, кн. 1, 1924, стор. 292—307.

[51] Борис Крупницький слухав виклади української історіографії Дм. Дорошенка в берлінському Українському Науковому Інституті в 1926/27 роках. У своєму спомині про Дм. Дорошенка він писав: «На мене зробив цей курс української історіографії незабутнє враження. Коли читаєш «Огляд української історіографії» (Прага, 1923) Д. І. Дорошенка, то зразу відчуваєш, яка велика різниця між цим оглядом і тими лекціями, що я мав щастя слухати в Берліні. «Огляд української історіографії» до неможливости сконденсований, це майже конспект... Курс був дуже широко закроєний, з подробицями, яких не можна знайти у відомих уже історіографічних працях... Пізніше в роках мого близчого персонального знайомства з Дмитром Івановичем я не раз просив його видати цей розширений курс української історіографії, бо це така потрібна і вченому і студентові річ. Але, що було робити? Не було видавця, і так залишилася невиданою праця, якої нічим ще й досі замінити». Борис Крупницький, «Д. І. Дорошенко», *Науковий Збірник*, цит. пр., стор. 11—12.

[52] З рецензій на працю Дм. Дорошенка згадаємо такі: Ів. Огієнко, *Стара Україна*, кн. VI, стор. 114—115; В. Дорошенко, *Діло*, ч. 188, 1923; Іван Крипякевич, «Нові напрямки в українській історіографії», *Діло*, ч. 93, 1924; В. Мякотинь, *Slavia*, кн. IV, стор. 840—842.

Треба згадати, що Д. Багалій критично ставився до оцінки Дм. Дорошенка творів В. Липинського. Дивись: Дм. Багалій, *Нарис історії України на соціяльно-економічному ґрунті*. Київ, 1928, стор. 47, 124. Також його рецензія *Архів Радянської України*, ч. 4—5, 1932.

З нагоди англомовного перекладу «Огляду» появилася критична стаття Лева Ростиславича п. н. «Проблеми української історіографії», *Українська Літературна Газета*, ч. 9 (39), 1958. На цю критику відповів Л. Винар статтею «За тяглість історичної науки», *Свобода*, ч. 47 (11 березня) 1959.

[53] Б. Крупницький, «Д. І. Дорошенко — піонер української історичної науки», *цит. пр.*, стор. 93.

У 1920-их і 1930-их роках Дмитро Дорошенко видав багато статтей історіографічного та інформативно-наукового характеру, які відносилися до загального розвитку української історичної науки, або її окремих періодів. Ці видання появлялися в неукраїнських і українських виданнях і до певної міри являлися природним продовженням його історіографічного огляду. З чужомовних видань згадаємо в хронологічному порядку такі праці: „Ukrainian Historiography since 1914," (*Slavonic Review*, No. 7. 1923); „Entwicklung und Errungenschaften der ukrainischen wissenschaftlichen Forschungstätigkeit in der letzten fünfzig Jahren," (*Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin*, H. 1. 1927, pp. 1—10); „Die Entwickelung der Ukrainischen Geschichtidee vom Ende des 18 Jhrh. bis zur Gegenwart" (*Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*, Bd. IV, H. 3, 1928, pp. 363—379); „Die ukrainischen historischen Forschungen in den Jahren 1914—1930" (*Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte*, Bd. V. H. 3. 1931, pp. 453—462); „Neues zur ukrainischen Historiographie" (*Slavische Rundschau*, N. 5. 1932, pp. 414—419).

Не має сумніву, що Дм. Дорошенко був одним з найвидатніших популяризаторів надбань української історіографії серед західньоевропейських вчених.

В українській мові Дмитро Іванович також опублікував декілька загальних нарисів, які належать до того самого циклу його історіографічних публікацій. З них згадаємо «Розвиток української історичної думки й наукових історичних дослідів з кінця XVIII століття й до наших днів» (Дм. Дорошенко, *Нариси історії України*, т. I. 1932, стор. 3—15); «Розвиток науки українознавства в XIX ст. і на початку XX ст. та її досягнення» (*Українська культура*, за редакцією Д. Антоновича, Подєбради, 1934, стор. 7—16); «Організація української наукової праці на еміґрації та її вислiди» (*2. Український Науковий З'їзд у Празі*, Прага 1934, стор. 22—31); «Джерела і історіографія (*Енциклопедія Українознавства*, (т. I, част. 2, стор. 396—405, співавтор О. Оглоблин). У цій катеґорії треба також згадати університетський скрипт Дм. Дорошенка *Історіографія України*, (Авґсбурґ—Мюнхен, 1946, стор. 54), виданий Студентською Громадою в Авґсбурзі. Властиво це є короткі записи студентів-слухачів історіографічних викладів історика в УВУ. Скрипт виданий циклыостильною технікою без потрібної авторської коректи. Текст присвячений головно розвиткові української історичної науки в XIX і XX століттях до 1930 року включно (стор. 14—54). Видання появилося без належного бібліографічного апарату і «авторство» цього виданя властиво належить студентам, які його виготували. Згадуємо про цю працю радше з бібліографічного обов'язку.

Всі ці праці були довідкового або енциклопедичного характеру і подібно, як його праці в німецькій мові, продовжували, а часами й доповнювали попередний *Огляд української історіографії.*

Праці Дмитра Дорошенка, присвячені дослідженню життя і творчости поодиноких істориків, становлять другий цикл його історіографічних досліджень. Ці видання появлялися у формі окремих монографій, журнальних і газетних статтей, обширніших некрологів, а та-

кож критичних рецензій на історіографічні видання. Характер їхній різний: у спадщині Дмитра Івановича знаходимо наукові і науково-популярні дослідження, популярно-інформаційні нариси, а також публіцистичні статті, присвячені головно українським історикам. Хронологічно вони охоплювали всі періоди творчости історика, починаючи від студентських часів. Це вказує на його безперервне заінтересування історіографічною проблематикою.

Розміри нашої статті не дозволяють обговорити усі історіографічні видання Дмитра Дорошенка, в яких знаходимо його оцінку історичних праць П. Куліша, Д. Бантиш-Каменського, М. Костомарова, Д. Яворницького, М. Драгоманова, В. Антоновича, М. Грушевського, В. Липинського та інших істориків. Тому зупинимося над тими істориками, яким Дмитро Іванович присвятив головну увагу з погляду їхньої ролі в розвитку української історичної науки і значіння їхньої історичної творчости.

Ще на студентській лавці Дм. Дорошенко започатковує дослідження життя і творчости Пантелеймона Куліша (1849—1897), члена Кирило-Методіївського братства, контроверсійного історика, плодовитого письменника і видатного суспільного діяча. Йому історик присвятив чимало праць,[54] серед яких замітне місце займає обширна біографічна студія-нарис *Пантелеймон Куліш* (1923). Також в *Огляді української історіографії* обширний розділ, присвячений історичним працям Куліша (стор. 105—114).

Біографічний нарис про Куліша з 1923 року, у порівнянні до загальних нарисів про Куліша з-під пера М. Сумцова, Ів. Ткаченка і самого Д. Дорошенка (1918 р.), вийшов краще і «повніше». В згаданій праці Дм. Дорошенко дає обширний образ життя і діяльности історика, а також аналізує його письменницьку і наукову творчість. Характер цієї монографії радше описовий. Історик подає докладні дані про життя П. Куліша, а одночасно критично ставиться до його історичної спадщини. На думку Дм. Дорошенка, Куліш у своїх «пристрасних поривах» за шуканням історичної правди не зумів виробити ширшого погляду на історичні явища, а також не послуговувався в своїх дослідженнях модернішою історичною методологією. Куліш не виробив „ясного національно-державного ідеалу, ступивши назад навіть від тої концепції, яку давала наша стара історіографія з «Исторіею Русовъ» на чолі. Він плутався між ідеями «громадського права», цивілізаторської місії аристократичної Польщі й державницької місії Москви і не зумів доглянути ні фактів, ні сил в нашій історії, котрі старалися вирішити питання української національної державности на

54 В хронологічному порядку згадаємо такі праці Дм. Дорошенка: *На громадській роботі (про П. Куліша)*. С. Петербургъ, 1906, 32 стор.; *П. Куліш.* Його життя й літературно-громадська діяльність. Київ, 1918, 70 стор.; *Пантелеймон Куліш.* Ляйпціґ—Київ, 1923, 207 стор. Із статтей згадаємо: «П. Куліш (10 років з дня його смерти)», *Україна* (Київ), кн. II, 1907 стор. 238—249; „P. Kuliš im Lichte der neuen Forschungen", *Zeitschrift für slavische Philologie.* Bd. V. H. 3—4, 1929, pp. 482—490.

рівні з вимогами й поняттями свого часу".[55] Вищенаведена цитата свідчить про здібність Дм. Дорошенка синтезувати творчість поодиноких українських істориків, а рівночасно ілюструє державницьку історіографічну інтерпретацію творчости П. Куліша.

Окрему увагу присвятив Дм. Дорошенко дослідженню життя і творчости Миколи Костомарова (1817—1885), одного з основоположників народовецького напряму в українській історіографії і провідного члена Кирило-Методіївського братства.[56] Його біографічний нарис *Микола Іванович Костомаров* вийшов у 1924 році у тім самім видавництві, в якім він видав уже згадану працю про П. Куліша, у серії «Літературні характеристики українських письменників», ч. VI. Окремий розділ про Костомарова знаходимо в його *Огляді української історіографії*, (стор. 94—105). Дорошенко хотів перевести основну переоцінку праць Костомарова, зокрема його історіософії і народовецької ідеології зі штандпункту державницької історіософії. До певної міри це завдання він виконав. Тут у першу чергу треба підкреслити, що Дорошенко об'єктивно насвітлив життєвий шлях Костомарова, як ідеологічного провідника України, починаючи від 1840-их років. Він навіть стає в оборону Костомарова, який з початку 1890-их років висловив свої непопулярні думки про характер української мови і літератури, які повинні, мовляв, розвиватися лише для «домашнього вжитку» українських народних мас, для «мужицького кругу».[57] Дорошенко доволі об'єктивно насвітлив значення М. Костомарова в розвитку української історичної науки, а також з'ясував його основні історіографічні концепції відносно природи українського історичного процесу. Зокрема історик зупинився над значенням етнографії в історичній творчості Костомарова, який уважав, що етнографічні джерела відзеркалюють дух і характер досліджуваної епохи. «Щоб бути істориком або етнографом, писав Костомаров, треба, щоб і той і другий мали головним своїм науковим предметом духовий бік народнього життя».[58] Історичні праці Костомарова тісно переплітаються з

---

[55] Дм. Дорошенко, *Огляд української історіографії*, стор. 113.

[56] З головніших праць історика про М. Костомарова згадаємо такі: *Микола Костомаров*, Ляйпціґ, 1924, 94 стор.; «Микола Костомаровъ», *Рада*, ч. 82, 1908; «Микола Костомаров», *Світло*, (Київ), кн. V. 1910, стор. 19—30; «Н. И. Костомаров и его историко-литературная діятельность», *Украинская жизнь*, кн. 5—6, 1915 (цю працю помістив під псевдонімом «М. Жученко»).

[57] Ці погляди Костомарова на «мужицький» характер української мови привели його до конфлікту з українським громадянством. М. Драгоманов закидав Костомарову «не зовсім достойний опортунізм», а пізніше С. Єфремов твердив, що Костомаров перейшов до боротьби за суспільно-політичні ідеали Кирило-Методіївського братства до «печерного існування». Дмитро Дорошенко уважав, що перед засудом Драгоманова і його поглядів на українську мову треба зрозуміти його практичні мотиви «переконати російський уряд в нерозумности й шкідливости заборони української літератури» і саме тому Костомаров бажав примирити російський уряд з українством. Д. Дорошенко, *Микола Іванович Костомаров*, стор. 75.

[58] Д. Дорошенко, *цит. пр.*, стор. 82.

з етнографією, яка розкривала багатство народної творчости і причинилася до постання «народницького напряму в українській історіографії».

Дорошенко твердив, що Костомаров у своїх працях виходив із засад свого «республіkансько-демократичного світогляду» і тому не бачив в історії української козаччини «ніякого державницького стремління».[59] І саме тому праці історика «з погляду розвитку всеукраїнської національної свідомости... приносили шкоду, затемнювали ту ясну традицію державної відбудови».[60] На цьому місці не маємо змоги докладніше обговорити критичні погляди історика на історичні концепції Костомарова. Тут лиш зазначимо, що його неґативне ставлення до держави було спрямоване в першу чергу до російської держави, як виразника автократизму царського самодержавія.[61] Це виразно бачимо в його «Книгах Битія» в якій заплямував Московщину і «царя мучителя», а в своїй візії бачив Україну «непідлеглою Річчю Посполитою в Союзі Слов'ян». Костомаров пояснював неспроможність українського народу провадити своє незалежне політичне життя — анархізмом українців. Ці анархістичні тенденції українців доводили до розкладу громадських зв'язків і до бездержавности. Ця гіпотеза Костомарова не позбавлена джерельної історичної основи і його думки про причину української бездержавности не втратили своєї актуальности по сьогоднішній день. Натомість оцінка Дорошенка археографічної діяльности Костомарова об'єктивна і позитивна, а це вказує, що історик критикував лише історично-ідеологічні концепції Костомарова з точки зору державницької ідеології В. Липинського і його послідовників.

Наукова творчість і діяльність Володимира Антоновича (1834—1909), якого Д. Дорошенко назвав справжнім Нестором української історіографії, зайняла видатне місце в дослідах історика. Його монографія *Володимир Антонович* (Прага 1942)[62] належить до найкраще опрацьованих історично-біографічних нарисів Дм. Дорошенка і, як правильно підкреслив І. Крип'якевич, була першою обширнішою студією про В. Антоновича, яка «охоплює суцільно і життя історика і його наукові та громадські заслуги».[63]

---

[59] Д. Дорошенко, *Огляд української історіографії*, стор. 103.

[60] *Там же.*

[61] М. Грушевський докладно обговорює історіографічні концепції Костомарова в статті «Українська історіографія і М. Костомаров, «*Літературно-Науковий Вістник*, кн. V. 1912. Історіософію історика М. Грушевський аналізує в праці «Костомарів і Новітня Україна,» *Україна*, кн. 3. 1925. Тут треба зазначити, що Д. Дорошенко в своїх історіографічних працях користувався дослідженнями М. Грушевського, Ів. Крипякевича та інших істориків.

[62] Дмитро Дорошенко, *Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність*. Прага, В-во Ю. Тищенка, 1942. 168 стор.

З інших праць згадаємо: „Prof. V. Antonovyč „panslavismus“ a rakovská policie,“ *Časopis Národního Musea*, Nos. 3—4, 1933, pp. 171—183.

[63] Рецензія І. Крипякевича на працю Д. Дорошенка, *Нові Дні*, ч. 10. 1941, стор. 14.

У першій частині праці Дм. Дорошенко сумлінно аналізує життя і діяльність В. Антоновича, як одного з найвидатніших суспільно-політичних провідників України в 1860—1880-их роках і приходить до об'єктивного висновку, що «Антонович протягом майже пів сотні літ стояв у фокусі українського національного руху, а були часи, коли його по справедливости уважали за ідейного провідника цілого того руху» (стор. 46). Дорошенко докладно обговорює вклад В. Антоновича в розвиток української історіографії, аналізує його історичні студії, видання джерельних матеріялів і організацію українського наукового життя. Зокрема автор відзначує вагу створення В. Антоновичем його «історичної школи», яка мала епохальне значення для наукового вивчення історії України. Проте Дм. Дорошенко не погоджується з ідеологічною підбудовою творів Антоновича. Дорошенко критикує історика за його «народовецьке» розуміння українського історичного процесу, а зокрема за його погляди на державу й ідеалізацію народних мас. Зокрема він не погоджується з концепцією бездержавности українського народу В. Антоновича, яку називає «ідеологією бездержавности».

Історія України, на думку Антоновича, це історія народних мас, покинутих своєю провідною верствою. Самозрозуміло, що такий погляд Д. Дорошенко і представники «державницької історіографії» відкидали і заперечували. Тут треба підкреслити, що критичні зауваги Дм. Дорошенка про погляди В. Антоновича написані культурно і спокійно, без зайвих емоційних і догматичних засудів, як це, наприклад, бачимо в писаннях В. Липинського. Дм. Дорошенко уважав, що В. Антонович своїми науковими творами не мав великого впливу «на широку громаду», але рівночасно стверджує, що його праці мали великий науковий авторитет. Тут лиш приходиться зазначити, що наукові праці не пишуться для «широкої громади». Проте популярний нарис В. Антоновича *Бесіди про часи козацькі на Україні* (1897) був таки поширений серед широких кіл української громадськости і мав значний вплив на формування її історично-національного світогляду.

Монографія Дм. Дорошенка про Володимира Антоновича базована на широкій джерельній базі. Вона не стратила своєї наукової вартости по сьогоднішній день і заслуговує на перевидання.

Окрему увагу присвятив Дм. Дорошенко науковій діяльності й творчості Михайла Грушевського, з яким доволі тісно співпрацював на форумі Українського Наукового Товариства у Києві.[64] Оцінка Грушевського, як найвидатнішого організатора українського наукового життя, вийшла в Дорошенка зовсім позитивно. Зокрема дослідник відзначив діяльність М. Грушевського в НТШ у Львові, а також в київ-

---

[64] Обговорення наукової діяльности і творчости М. Грушевського знаходимо в таких публікаціях історика: *Огляд української історіографії*, стор. 185—195; „M. Hruschewskij 1866—1934," *Ost Europa*, Heft 4, 1935; „Mychajlo Hruševskyj," *Časopis Národního Musea*, sv. I. 1935; „Michael Hrushewskyj," *Historisk Tidskrift*, H. 1, 1935.

ському Українському Науковому Товаристві, а згодом на форумі ВУАН. Дорошенко уважав, що головною заслугою «проф. Грушевського перед українською історіографією є те, що він уґрунтував і впровадив в учений вжиток схему українського народу на цілім просторі його історичного життя на заселеній ним території, як один суцільний і нерозривний процес. Практично перевів це він у своїх курсах і в Історії України-Руси».[65]

Проте Дм. Дорошенко розходиться з Грушевським відносно насвітлення ролі української держави в українському історичному процесі. Він уважав, що в Грушевського на першому місці стоїть народ і його соціяльно-економічні інтереси. Дорошенко твердив, що в своїй *Історії України Руси* Грушевський «мало цінить державні змагання українських князів та гетьманів і осуджує їх, постільки ці змагання відбувалися коштом соціяльно-економічного приборкання народньої (сільської) маси».[66] Він наголошує брак «державно-національної провідної ідеї» в головних історичних працях історика. Для підтвердження своїх висновків Дм. Дорошенко покликується на публіцистичну статтю М. Грушевського із 1920 року, в якій історик твердив, що виховався в традиціях радикального українського народництва і тому уважав, що коли трудовому народові в державі не добре, — тоді народ має право обрахуватися з державою.[67]

В основному можна зробити висновок, що Дорошенко признавав непроминальні заслуги Грушевського, як найвидатнішого організатора наукової праці, автора цінних історичних творів і видавця джерел, але рівночасно гостро осуджував історіософію Грушевського і його народницький світогляд. Інакше й не могло бути — Дорошенко насвітлював історичні концепції Грушевського з штандпункту державницької ідеології В. Липинського і його однодумців. На марґінесі слід лише згадати, що публіцистична стаття М. Грушевського із 1920 року, написана в розпалі різких зударів різних українських ідеологічних середовищ, і тому не може служити ключем до зрозуміння і об'єктивного насвітлення основних історичних концепцій Грушевського. Крім того в *ІУР* не знаходимо заперечення «національно-державницького» змагання українського народу, як це суґерує Дорошенко. Висунення Грушевським примату народу, як основного рушія українського історичного процесу, зовсім зрозуміле і до певної міри виправдане, якщо до уваги взяти русифікацію і польонізацію значної частини української провідної верстви в різних історичних періодах історії України.

---

65 Д. Дорошенко, *Огляд* . . . , стор. 185.

66 *Там же,* стор. 190.

67 Д. Дорошенко має на увазі статтю М. Грушевського «Українська партія соціялістів-революціонерів та її завдання,» *Борітеся-поборете,* ч. 1. 1920, стор. 12. Дана стаття публіцистично-полемічного характеру і віддзеркалює історичні погляди М. Грушевського в ранніх 1920-их роках і саме тому не можна її уважати «ключем» до історіографії Грушевського, яка мінялася в різних періодах його діяльности.

Аналіза провідних історичних концепцій М. Грушевського вимагає глибинного історіографічного дослідження, а не ідеологічного насвітлення із позицій ідеології українського монархізму. Проте Дм. Дорошенко в насвітленні творчости істориків-народників платив ідеологічну данину своєї доби.

Державницький напрям української історіографії безпосередньо в'яжеться із науковою діяльністю і творчістю Вячеслава Липинського (1882—1931), Степана Томашівського (1875—1930) і Дмитра Дорошенка. Цей напрям виріс на основі історичної схеми М. Грушевського, його періодизації і термінології української історії. Проте «історики-державники» не погоджувалися з народовецькою інтерпретацією рушійних сил історичного процесу, в центрі якого стояло народне життя, а не держава і державні стремління української провідної верстви, які лежали в основі державницької інтерпретації історії України. Вячеслав Липинський був головним «ідеологічним батьком» цеї нової історіографічної течії, а Дмитро Дорошенко одним із його найближчих співробітників і популяризаторів ідеологічних постулятів Липинського. Він взяв на себе завдання перевести переоцінку головних концепцій істориків-народників, які були домінуючими в українській історичній науці. Короткий огляд цеї переоцінки обговорено раніше. Тепер виринає засадниче питання: як оцінював Дм. Дорошенко історіософію та історичні концепції істориків-державників, а перш за все Вячеслава Липинського, якому він присвятив численні праці.[68] Це питання винятково важливе для розуміння історіографічної творчости Дм. Дорошенка.

Перша обширніша праця Дм. Дорошенка присвячена В. Липинському — це його публікація публіцистичного трактату «Вячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу» (1925), в якій історик дає інтерпретацію «Листів до братів хліборобів» (*Хліборобська Україна*, 1920—1925) і публіцистичної статті В. Липинського «Покликання „Варягів", чи організація хліборобів» (*Хліборобська Україна*, кн. IV—V, 1924—1925), яка появилася як відповідь на статтю Є. Х. Чикаленка «Де вихід» (*Воля*, Відень 1921). Вищезгадані праці В. Липинського не є історичними науковими дослідженнями у стислому розумінні наукового досліду; це радше соціологічно-історичні трактати, в яких історик виложив своє ідеологічне кредо і свої погляди на питання української держави, ролю українських суспільних верств в побудові держави, ділиться своїми думками про причини занепаду і упад-

---

68 М. Забаревський (псевдонім Д. Д.), *Вячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу*. Відень, 1925. стор. 51; «В. Липинський, як історик», в збірнику *В. Липинський як політик і ідеолог*. Ужгород, 1931. стор. 66—72; «З моїх спогадів про В. Липинського», *Хліборобський шлях*, ч. 3. 1932, стор. 66—69; ч. 4. стор. 88—91; „Vjačeslav Lypynskyj. Náčrtek z novější ukrajinské historiografie," *Časopis Národního Musea*, sv. 1—2, 1932, pp. 1—18; „V. Lypynskyj. Ein Nachruf," *Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes*, Bd. 3. 1931, pp. 157—166; „Wacław Lipiński," *Biuleten Polsko-Ukraiński*, No. 9, 1934, pp. 2—3; No. 11, pp. 5—7.

ку української держави і рівночасно подає концепцію української трудової монархії. Дм. Дорошенко *переповідає*, хоч і *не аналізує* концепції Липинського і це, на нашу думку, збіднює зміст праці історика. Проте вона була призначена для ширших читацьких кіл, а також писана під пильним «наглядом» В. Липинського, який читав її манускрипт, давав свої доповнення і поправки.[69]

Першу обширнішу оцінку історичних праць В. Липинського знаходимо в *Огляді української історіографії*. На думку Дм. Дорошенка його монографія «Станислав Михайло Кричевський» (1912) і «Україна на переломі 1657—1659» (1920), поруч праць М. Грушевського, є «найважнішою появою на полі української історіографії останніх двох десятків років» (стор. 209). Праці Липинського були перейняті духом «національно-державних стремлінь українських, якого так бракувало новій українській історіографії від часів Костомарова і Антоновича». Коротко, історик, без критичного розгляду творів Липинського, дає їм найбільш позитивну оцінку і протиставить працям народників, в яких саме бракувало державницької ідеології. Більш ґрунтовну аналізу праць Липинського знаходимо в пізнішій статті Дм. Дорошенка із 1932 року,[70] в якій він робить підсумок праць історика. Важливо згадати, що в цій статті Дорошенко обширно цитує критику М. Грушевського[71] праць Липинського, але до цеї критики не подає своїх коментарів. Також думки Грушевського подає селективно, і це до певної міри не віддзеркалює головніших поглядів історика на Хмельниччину. Наприклад, Грушевський виразно писав, що в революції Хмельницького «наростав українсько-державний аспект», а козацька старшина була керівною державною верствою, яка «мусіла дбати про інтереси всеї держави, як цілости, її національно-культурне і економічне добро, пильнувати добробути інших верств, підтримувати престиж представниці загальних, всенародних інтересів».[72] Також не згадує Дм. Дорошенко, що Грушевський відкинув гіпотезу Липинського, що Хмельницький і його однодумці в 1649 році залишилися на ґрунті козацької автономії в рамцях Річипосполитої, так як стояли в 1648 році, і твердив, що «програма незалежної від Польщі України від січня 1649 р. вже не сходила з столу Хмельницького».[73] Мабуть, Дроошенкові було незручно цитувати ці місця з критики М. Грушевського, які виразно вказували, що Грушевський не лише не заперечував дер-

---

[69] У листах Д. Дорошенка до В. Липинського знаходимо багато згадок про вищезгадану працю. У листі від 25. VII. 1925 Д. Д. виразно писав до В. Л.: «Розуміється, всі Ваші поправки я приймаю і вношу в текст, тільки іноді трохи стилізуючи їх відповідно до загального тону,» *В. Липинський Архів*, цит. пр., ч. 163, стор. 163.

[70] D. Dorošenko, „Vjačeslav Lypynskyj. Náčrtek z novější ukrajinské historiographie“, *Časopis Národního Musea*, sv. 1—2, 1932, pp. 1—18.

[71] На увазі історик має критичну оцінку Грушевського, подану в *Історії України-Руси*, т. IX. ч. 2, стор. 1483 і дальші.

[72] М. Грушевський, *там же*.

[73] М. Грушевський, *цит. пр.*, стор. 1493—1494.

жавнотворчої ролі козацької старшини і взагалі козацької державности, але виправляв навіть хронологію Липинського відносно державницьких концепцій Хмельницького і його співробітників. Мабуть тяжко було б Дорошенкові вияснити такі «народницькі» погляди М. Грушевського на Хмельниччину, а тому було краще про них не згадувати.

Важливо підкреслити, що у вищезгаданій статті Дм. Дорошенко, мабуть, перший раз згадав, що з деякими виводами В. Липинського відносно Хмельниччини можна не годитися (напр., його інтерпретація Переяславського договору, прилучення пинської шляхти до Хмельницького тощо). Це свідчить, що після смерти Липинського в 1931 році, Дм. Дорошенко міг уже свобідніше і більш об'єктивно розглядати спадщину видатного українського історика. Якщо йдеться про основну оцінку Дм. Дорошенка історичних праць В. Липинського, — вона була наскрізь позитивна. Характер праць історика, присвячений В. Липинському був більш описовий, як критичний із нахилом «забронзування» його провідних історичних концепцій. Можна без перебільшення ствердити, що до сьогодні історичні праці В. Липинського чекають на спокійну і критичну аналізу, не обтяжену зайвим ідеологічним наставленням дослідника.

З інших історіографічних праць Д. Дорошенка, присвячених українським історикам, слід згадати статті про невідомого автора Історії Русов,[74] Д. Бантиш-Каменського,[75] В. Горленка,[76] М, Драгоманова,[77] Дм. Яворницького,[78] В. Доманицького,[79] В. Біднова,[80] а також коротші замітки про Дм. Багалія, С. Томашівського і М. Василенка.

Окрему увагу присвятив Дм. Дорошенко дослідженню «Історії Русів», важливого пам'ятника української політичної історії, в якій автор стояв на «принципі державної відрубности України».[81] Автором

---

74 Дм. Дорошенко, «Исторія Русов, як памятка української політичної думки другої полов. XVIII стол.,» *Хліборобська Україна,* кн. V—VI, 1921, стор. 183—198.

75 Дм. Дорошенко, «Князь М. Репнін і Д. Бантиш-Каменський,» *Праці Українського Високого Педаґоґічного Інституту ім. М. Драгоманова в Празі,* Науковий Збірник, т. I, 1929, стор. 90—108.

76 *Василь Горленко.* Париж 1934, 16 стор.

77 «М. Драгоманів і українська історіографія,» *Драгоманівський Збірник,* Прага 1933, стор. 113—123; „Mykhailo Drahomanov and the Ukrainian National Movement," *The Slavonic Review,* April 1938, pp. 654—666.

78 «Дмитро Ів. Яворницький,» *Літературно-Науковий Вістник,* кн. XII. 1913, стор. 506—513; «Запорозький батько,» *Дніпрові хвилі,* ч. 10. 1913; «Реєстр наукових і літературних праць Д. І. Яворницького,» *там же,* стор. 166 —168; «Історик Запорожжа. Д. І. Яворницький,» *Рада,* ч. 269, 1913.

79 «Памяти В. М. Доманицького,» *Спудей* (Прага), ч. 4, 1926, стор. 23—30.

80 «Життя і громадська діяльність проф. В. О. Біднова,» *Памяти проф. Василя Біднова.* Збірник. Прага, 1936, стор. 5—11; „V. Bidnov. Nachruf", *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte,* B. IX. Heft 3, 1936.

81 «История Русовъ» як памятка української політичної думки..., *цит. пр.,* стор. 184.

Історії Русів, на думку Дм. Дорошенка, був Григорій Полетика, який опрацював цей політичний трактат між 1769—1774 роками. Автор написав цей твір «для обґрунтування історії української державности» і бажав «показати характер цієї державности й боронити її форми, які вдалося зберегти в сучасному».[82] Хоча гіпотеза про авторство Історії Русів Дм. Дорошенка, як також його припущення про час, в якому написано твір, не прийнялися в сучасній українській історіографії,[83] проте його аналіза твору є важлива і вказує на добре обзнайомлення історика з науковою методологією досліду. Його праці, присвячені Історії Русів, стали стимулом для інших істориків в їхніх дослідженнях цього важливого видання.

Не втратила своєї наукової вартости також джерельна студія Д. Дорошенка присвячена князю Репніну і Бантиш-Каменському, авторові «Исторіи Малой Россіи» (1822). Історик досліджує генезу твору Бантиша, а заразом подає важливі матеріяли про діяльність кн. Репніна, людини близької до українського автономізму, а також промотора українських історичних дослідів. Можливо, що оцінка історії Бантиша, як твору, на якому українські діячі «старалися будувати українські автономістичні домагання на загальній історичній традиції»,[84] є переборщена, але сама розвідка є одною із цінніших історіографічних праць дослідника.

До цього ж самого циклу історіографічних праць Дм. Дорошенка належать його розвідки, присвячені добі Хмельницького і Мазепи. З цих праць в хронологічному порядку згадаємо його шведськомовну статтю, в якій історик обговорює шведсько-українські взаємини часів Хмельницького і Мазепи.[85] Ця праця «була першим українським виступом у шведській науці, тим більше необхідним, що шведи знали лише головнішу російську літературу і Костомарова, а тому не мали правдивої уяви про найважливіші періоди нашої історії».[86] Ця роз-

---

82) *Огляд української історіографії,* стор. 51.

83 Докладну аналізу «Історії Русів» і її мнимого авторства знаходимо у вступній статті Ол. Оглоблина до українського перекладу І. Р. *Історія Русів.* Редакція і вступна стаття Олександра Оглоблина. Ню Йорк, 1956, стор. V—XXXI.

84 Дм. Дорошенко, «Князь М. Репнін і Д. Бантиш-Каменський,» *цит. пр.,* стор. 108. Історія Бантиша-Каменського написана більш з царських централістичних позицій і на мою думку не віддзеркалювала автономічних стремлінь української провідної верстви даного періоду. Героєм Бантиша був Петро I, а гетьмана Мазепу історик змальовував як зрадника царя і українського народу. Дорошенко намагався у своїх працях представити українське дворянство в позитивному світлі, як виразника української національної ідеї автономізму.

85 D. Doroschenko, „Svensk-ukrainska förbindelser under 1600- och 1700-talen i belysning av den nyaste ukrainska histories-krivningen", *Historisk Tidskrift,* H. 2. 1937, pp. 129—149. Докладніше обговорення цієї праці подане у *Віснику,* кн. 7—8, 1938, стор. 605—606.

86 Б. Крупницький, «Д. І. Дорошенко — піонер української історичної науки», *цит. пр.,* стор. 96.

відка, опублікована в престижевому шведському науковому журналі, причинилася до частинної переоцінки шведських істориків зв'язків Карла XII з Мазепою.

У 1938 році Дмитро Дорошенко зредаґував з рамені Українського Наукового Інституту в Варшаві два томи наукового збірника «Мазепа». У першому томі появилася його обширна праця «Мазепа в історичній літературі і в житті».[87] У ній історик дає критичний огляд праць українських і неукраїнських дослідників життя і діяльности гетьмана Мазепи. Дорошенко спокійно і об'єктивно аналізує історіографічний вклад «народовецьких» і «державницьких» істориків і приходить до висновку, що праці «Грушевського і Липинського, остаточно, можна сказати, установили в українській історіографії погляд на Мазепу, як на українського патріота й поборника самостійника».[88] Взагалі можна ствердити, що в 1930-их роках, після смерти В. Липинського, в історіографічних працях Дм. Дорошенка знаходимо більш зрівноважену оцінку історичної спадщини істориків-народників.

Зв'язки України з Західньою Европою являються важливою ділянкою історичного дослідження. Дмитро Дорошенко звернув особливу увагу на цю занедбану ділянку дослідів. Історикові розходилося про висвітлення політичних, культурних, мілітарних і економічних зв'язків України із европейськими державами. Ішлося також про аналізу і опис звідомлень европейських істориків, дипломатів і подорожників, в яких знаходилися відомості про українців і Україну. Праці Дмитра Дорошенка, присвячені даній тематиці, становлять окремий цикл його досліджень. Вони охоплюють загальні огляди західньо-европейської літератури, в яких знаходимо українознавчу проблематику, а також студії, присвячені поодиноким неукраїнським історикам, які посередньо або безпосередньо цікавилися історією України.

Перша обширна праця Дм. Дорошенка „Die Ukraine und ihre Geschichte im Lichte westeuropäischen Literatur des XVIII und der ersten Hälfte des XIX Jahrhunderts“[89] (1927) являється першим обширним історіографічним оглядом західньо-европейських джерел і літератури з українознавчою проблематикою. Автор аналізує звідомлення, описи подорожів на Україні і окремі публікації німецьких, французьких, італійських і англійських авторів. Треба зазначити, що хронологічно праця Дорошенка охоплює европейську літературу від середини 17-го століття, а не від 18-го, як це виходило б із заголовку цієї студії. Характер дослідження історіографічно-бібліографічний і це збільшує її довідкову вартість.

Історик подає стислі біографічні дані про авторів звідомлень, сумлінно аналізує зміст їхніх публікацій, віднотовуючи ті місця, які від-

---

87 Д. Дорошенко, «Мазепа в історичній літературі і в житті,» *Мазепа.* Збірник, т. I. Варшава, 1938, стор. 3—34.

88 *Там же,* стор. 12.

89 *Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin,* B. I., 1927, pp. 1—70.

носяться до України, а заразом подає точний бібліографічний опис праць і їхню видавничу історію (кількість накладів, різномовні переклади даної праці тощо). В своїй аналізі поєднує Дм. Дорошенко здібність історика і бібліографа, який аналізує і реєструє історіографічний і бібліографічний зміст включених публікацій.

Своє дослідження починає Дорошенко з Боплана і кінчає публікаціями Боденштедта (*Die poetische Ukraine*, 1845), Йоганна Коля (*Die Ukraine*, 1841) і подорожними записками барона Гакстгаузена з 1852 року. Під кінець дослідження Дорошенко приходить до висновку, що «стара Европа» 18-го і 19-го століття знала більше про українців і їхнє змагання до незалежности, як знали европейці про Україну перед вибухом Першої Світової війни — „und wenn wir alle diese Äusserungen von Anteilnahme in der alten europäischen Literatur überblicken, so wird uns die Behauptung, das alte Europa hätte von der Ukraine mehr gewusst als das heutige, nicht mehr so paradox erscheinen".[90]

Дана праця Дм. Дорошенка була ваговитим внеском в українську історичну літературу і бібліографію українїки. Вона мала значний вплив на дальше дослідження зв'язків України з Західньою Европою і на вичення европейської літератури про Україну (праці І. Борщака, В. Січинського, Б. Крупницького та інших істориків). У 1941 році появилася капітальна праця Дм. Дорошенка *Die Ukraine und das Reich*, як вислід його багаторічних студій, присвячених зв'язкам України з Німеччиною.[91] Праця начислює 11 розділів і хронологічно охоплює взаємини двох народів, починаючи від побуту Бруна з Кверфурту на дворі Володимира Великого в 1007 році до 1930-их років включно. В своїй праці Дорошенко не обмежується аналізою історичних публікацій, мемуарною літературою і реляціями німецьких подорожників в Україні. Окремі розділи історик присвячує обговоренню української тематики в німецьких енциклопедичних виданнях, в німецькій публіцистиці і німецькій художній літературі. Цей твір мав значний вплив, як згадував Ганс Кох, на німецьку науку і був написаний «з науково-педантичною точністю» (wissenschaftlich-peinlicher Genauigkeit).[92] Студія Дорошенка має широку джерельну і бібліографічну базу і по сьогоднішній день становить найобширніше дослідження німецько-українських зв'язків в німецькій і українській історіографіях.

З менших, але важливих праць Дмитра Дорошенка, присвячених неукраїнським історикам треба згадати його історіогра.ічні довідки про «Аннали Маросії» І. Шерера,[93] патріярха чеської історіографії Фран-

---

90 *Ibid.*, p. 70.

91 Dmytro Doroshenko, *Die Ukraine und das Reich.* Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischer Beziehungen im Spiegel der deutschen Wissenschaft und Literatur. Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1941. 299 p.

Другий наклад цеї праці вийшов у 1942 році.

92 Hans Koch, „Dmytro Doroschenko unter den Nicht Slaven," *Український літопис*, ч. 1, 1953, стор. 110.

93 „Schererovy «Annales de la Petite Russie» a jejích místo v ukrajinské historiografii," *Sborník věnovaný I. Bidlovi.* Praha, 1928, pp. 351—358.

тішка Паляцького[94] і декілька праць, присвячених історикові І. Бідльові.[95] Зокрема його розвідка про Аннали Шерера з 1788 року і їхнє місце в українській історичній науці є цінним причинком до вивчення західньо-европейських історичних видань, присвячених Україні.

Окремий цикл в творчості Дм. Дорошенка займають його праці, присвячені архівам, діяльності наукових установ і дослідних осередків. Як один із видатних організаторів українського наукового життя, Дмитро Дорошенко повністю розумів вагу документації наукової праці. Характер цих публікацій науково-інформативний або інформативний. Появлялися вони у формі нарисів, статтей і коротких журнальних або газетних заміток. Часто ці праці віддзеркалювали діяльність установ і наукових осередків, в яких історик брав активну участь.

У роках 1910—1913 Дмитро Дорошенко проживав у Катеринославі і був секретарем катеринославської «Ученої Архівної Комісії», в якій редаґував її офіційний журнал «Летопись».[96] Цей період наукової праці Дмитра Івановича вийнятково важливий, якщо йдеться про початок його архівно-дослідницької діяльности. Праця в Комісії була його першою архівно-джерелознавчою школою, в якій він мав доступ до оріґінальних історичних джерел і джерелознавчої літератури. З цеї ділянки появилося декілька його праць описового і аналітичного характеру, які мають пряме відношення до його історіографічної творчости.[97] До цеї категорії також можна зачислити його науково-популярну статтю «В справі видання мемуарів та листування» (*Стара Україна*, кн. IX—X, 1924), яка відноситься до видання історичних джерельних матеріялів.

Численні статті присвятив історик діяльності Наукового Товариства ім. Шевченка,[98] Українській Академії Наук у Києві,[99] Українсько-

---

[94] «Діяльність Франтішка Паляцького і українська справа,» Праці УВПІ ім. Михайла Драгоманова у Празі. *Науковий Збірник*, т. II, стор. 118—127.

[95] D. Doroszenko, *Profesor Jarosław Bidło*. Warszawa, 1937, p. 29.

[96] Згадки про діяльність Комісії знаходимо в спогадах Дм. Дорошенка, *Мої спомини про давнє минуле*, цит. пр., стор. 124. Див. також *Огляд української історіографії*, стор. 204.

[97] З цього циклу згадаємо *Объ архивахъ в Екатеринославской губерніи*. Екатеринославъ, 1914, стор. 11; «Объ архивахъ Екатеринославской губерніи,» *Лѣтопись Екатеринославской Ученой Архивн. Коммиссіи*. Вип. X. 1914, стор. 1—11; З джерелознавчих праць: «Новыя данныя по вопросу о т. наз. реформѣ короля Стефана Баторія,» *цит. пр.* Вип. VII, 1911, стор. 145—158; «Хозяйственно-промышленное состояніе Кіевской околицы во второй полов. XVIII ст. по даннымъ губернскаго прокурора Григорія Пивоварова,» *Извѣстія Кіевской Городской Думы*, кн. 8, 1915, стор. 69—102.

[98] З праць про НТШ згадаємо: «Діяльність Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові в 1905 році,» *Рада*, ч. 4, 1906; «Ученое Общество им. Шевченка во Львовѣ,» *Украинский Вѣстникъ*, ч. 9, 1906, стор. 666—674; «Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові,» *Україна*, кн. 3, 1907, стор. 156—168. *Розвиток української науки під прапором Шевченка*. Вінніпеґ, УВАН, 1949, стор. 10.

[99] «Українська Академія Наук у Київі й її праця в 1919 році,» *Воля*, т. 1, ч. 10, 1920, стор. 470—477; „Akademie der Wissenschaften in Kyjiw,“

му Науковому Товариству в Києві[100] і Українському Науковому Інституту в Берліні,[101] в якому він був директором і головним промотором наукової діяльности. Деякі статті були присвячені загальним питанням українського наукового життя. Для прикладу згадаємо його основну доповідь на тему «Наукова праця української еміґрації за десять років, 1922—1931», яка була виголошена під час Другого Українського Наукового З'їзду в Празі в березні 1932 року, а згодом видрукувана.[102]

Назагал можна ствердити, що праці Д. Дорошенка про українське наукове життя і наукові установи у значній мірі доповнювали його дослідження, присвячені розвиткові української історичної науки в Україні і на еміґрації.

Важливе місце в дослідженнях Дм. Дорошенка займало питання історичної термінології і періодизації історії України в працях західньо-европейських істориків. У 1920-их і 1930-их роках в західній европейській історіографії домінуючу ролю мала російська схема історії Східньої Европи, в якій українську історію уважали «дочіпкою» до російської. Дуже часто історики утотожнювали назви «Русь» і «русини» з «Росією» і «росіянами», а також мішали термін «Рутенія» і «рутенці» з російським народом. Ця термінологічна плутанина безпосередньо причинилася до фальшивого і тенденційного насвітлення етногенези українського і московського народів, а також до історіографічної русифікації історії України в монографічних дослідженнях і високошкільних підручниках европейських істориків. Отже перед Дм. Дорошенком стояло важке і відповідальне завдання ознайомити европейських істориків з об'єктивною термінологією Східньо-Европейської історії, а заразом підважити і науково заперечити в історичній літературі російську історичну схему і термінологію, яка була прийнята німецькими, французькими, англійськими та іншими західньоевропейськими дослідниками.

Цій проблематиці присвятив Дм. Дорошенко дві джерельні студії, які мали сильну історіографічну основу і саме тому включаємо ці праці до нашого обговорення

У 1931 році появилася його перша обширніша праця, присвячена історичній термінології — „Die Namen „Rus", „Russland" und „Ukraine" in ihrer historischen und gegenwärtigen Bedeutung".[103] Дорошенко, на основі

Mitteilungen...., op. cit., H. 1, 1927, pp. 11—20; „Ukraińska Akademja Nauk i jej losy," *Przegląd współczesny*. Nr. 157, 1935, pp. 223—238.

100 «Украинское Научное Общество въ Кіевѣ,» *Украинская жизнь*, кн. III, 1913, стор. 45—54.

101 „Das Ukrainische wissenschaftliche Institut in Berlin," *Mitteilungen...*, op. cit., H. 1, 1927, pp. 37—48; „Das Ukrainische wissenschaftliche Institut in Berlin," *op. cit.*, H. 2, 1928, pp. 2—68; „Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut zu Berlin," *Berlin als Hochschulstadt*. Teil II. Berlin, 1929, pp. 35—38.

102 «Наукова праця української еміґрації за десять років (1922—1931),» *Тризуб*, ч. 16, 1932, стор. 2—10.

103 D. Dorošenko. „Die Namen „Rus'", „Russland" und „Ukraine" in ihrer historischen und gegenwärtigen Bedeutung," *Abhandlungen....*, Bd. III, 1931, pp. 1—21.

джерельного матеріялу, виясню є назви «Русь», «Росія», «Україна», «Мала Русь» і вказує на помилкове уживання цих термінів у німецькій історичній літературі. Помилкова історична термінологія допроваджує до помилкового розуміння історичних явищ, а зокрема до фальшивої інтерпертації етногенези українського, російського та інших слов'янських народів. Він вказує на органічне пов'язання назви Русь і України протягом головних періодів української історії. Також докладно вияснює назву і вживання назви „Russland", „Grossrussen" ј „Moskovien", які в німецькій науковій літературі змішують з назвами „Ruthenien", „Rus" і „Ukraine".

Для історії України до XVII століття Дорошенко пропонує назву «Рутенія», а для наступних історичних періодів назву «Україна». Для Росії до 17 ст. треба уживати означення «Московщина», а для пізніших часів «Росія». Виклад історика строго науковий, спокійний і переконливий. Праця Д. Дорошенка не втратила свого значення по сьогоднішній день і заслуговує на перевидання. Автор цих рядків обстоює погляд, що на окреслення історії українського середньовіччя слід уживати назви «Русь-Україна», або «Україна-Русь», які були спопуляризовані в науковій літературі М. Грушевським.

В 1933 році появилася в німецькому науковому журналі чергова аналітично-синтетична праця Дм. Дорошенка п. н. „Was ist osteuropäische Geschichte?".[104] Вона являється своєрідним поширенням і продовженням його термінологічної статті з 1931 року. Український оригінал цеї праці друкуємо на сторінках «Українського Історика» з огляду на її актуальність.

У своїй праці Дм. Дорошенко видвигає основне питання про етнічний характер слов'янства Східньої Европи в контексті історичного розвитку українського, московського і білоруського народів. У дослідженні історик бере до уваги археологічні, історичні, антропологічні і мовознавчі джерела і на основі їхньої аналізи дає ясну картину етногенези слов'янських народів. Слов'янські племена південної (української) групи творять свою окрему політичну і культурно-економічну систему, а племена північної групи (зародок московського народу) витворюють свої політичні центри. Дорошенко зокрема зупиняється у своїй праці над різницею між українським і московським антропологічним типом, а також насвітлює питання генези формування української мови. В основу своєї праці дослідник кладе історичну схему М. Грушевського, яка «являється одинокою донині, справді обґрунтованою науковою формою укладу східнього слов'янства» (рукопис, стор. 53). Багато місця в своїй праці присвячує історик питанням історичної термінології і періодизації. У своїх висновках Дм. Дорошенко пише, що «для нас важно сконстатувати на цім місці одно: що Київська Держава була створена українцями, яким належала гегемонія серед східньо-европейських племен, і ця доба гегемонії, як каже Шахматов,

104 D. Dorošenko. „Was ist osteuropäische Geschichte," *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*, Bd. IX, H. 1, 1934, pp. 21—67.

«є блискучою сторінкою минулого життя українців».[105] Отже Дм. Дорошенко писав ясно і можна б лише побажати, щоб деякі теперішні українські історики, які викладають на американських і канадських університетах, пішли слідами Дм. Дорошенка в справах історичної періодизації і термінології Східньо-Европейської історії. Покищо того поступу в деяких дослідників, які намагаються репрезентувати «українську науку на світових форумах», на жаль, не бачимо. Здебільшого вони причиняються до термінологічного хаосу в історії України і це, як за часів Дм. Дорошенка, допроваджує до хибного або й тенденційного насвітлення українського історичного процесу.

Вищезгадані праці Дм. Дорошенка були позитивно оцінені в українській і европейській історичній науці. На думку Ганса Коха вони «справили вирішальний вплив на строго науковий світ Німеччини... від появи названих робіт українська теза може розглядатися — з більшими або меншими модифікаціями — як загальна власність німецької науки, а також всесвітньої історії — і це є заслугою Дмитра Дорошенка».[106]

Тематично наш нарис охоплює лише частину спадщини Дм. Дорошенка: його бібліографічні праці і його дослідження розвитку української історичної науки. Ці дві ділянки дослідів були тісно між собою пов'язані і до певної міри себе доповнювали. Наукові досліди Дмитра Дорошенка в цих двох дисциплінах становлять цінний і тривалий вклад в українську бібліографію і в наукове вивчення розвитку української історичної науки.

Історична творчість Дмитра Дорошенка, його науково-організаційна діяльність і участь в українськім суспільно-політичнім житті заслуговує на всебічне вивчення. Він був автором цілого ряду капітальних історичних праць, цінних джерельних спогадів, промотором організації українського наукового життя і видатним суспільно-політичним діячем. Дмитро Дорошенко є клясичним прикладом українського вченого і суспільного діяча, який пов'язав свій життєвий шлях із національним відродженням рідного народу, якому служив творчим пером українського історика і ділом видатного державного діяча. Він бачив органічний зв'язок між цими двома діями і уважав, що історіографічні досліди мають безпосередній вплив на розвиток українського національного самопізнання.

---

105 Дмитро Дорошенко, «Що таке історія Східньої Европи?,» *Український Історик*, т. XIX, ч. 1—2, стор. 11.

106 Ганс Кох, «Дмитро Дорошенко поміж не-слов'янами,» стор. 112.

ДОДАТОК

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ ПРО ДМИТРА ДОРОШЕНКА

Подана бібліографія публікацій про Дмитра Дорошенка неповна. Вона не включає газетних статтей про життя і діяльність історика. Вийняток становлять спогади Володимира Дорошенка, які друкувалися в «Свободі». Також в цей список не включені рецензії і бібліографічні замітки на праці дослідника. Найповніша бібліографія праць Дмитра Дорошенка появилася в 1942 році п. н. *Бібліографія праць проф. Д. Дорошенка за 1899—1942 роки* (Прага, 1942). Дане видання бібліографує книжкові видання, статті і рецензії історика. Наша бібліографія складається з двох основних частин: І. Бібліографія бібліографій праць Дм. Дорошенка; II. Бібліографія праць про Дм. Дорошенка. Обидві частини укладені в поазбучному порядку.

I. *БІБЛІОГРАФІЯ БІБЛІОГРАФІЙ ПРАЦЬ ДМ. ДОРОШЕНКА*

Бібліографія праць проф. Д. Дорошенка за 1899—1942 роки. Прага: В-во Юрія Тищенка, 1942, стор. 61.

Найповніший список праць Дм. Дорошенка до 1942 року включно. Видання складається з таких частин: Про літературну й наукову діяльність проф. Д. Дорошенка; І. Окремі видання; II. Статті й замітки в періодичних виданнях і збірниках; III. Переклади; IV. Рецензії і бібліографічні замітки.

Кожний розділ уложений за хронологічним принципом. Бібліографія реєструє 804 бібліографічні одиниці. Треба зазначити, що розділ, присвячений статтям, неповний. Зокрема бракують деякі статті, які друкувалися в «Громадській думці», «Раді», «Дніпрових хвилях», «Рідному краю» та інших періодичних виданнях. Бібліографічний довідник появився без підпису компілятора. Уважаємо, що бібліографію уложив Дмитро Дорошенко з допомогою Бориса Крупницького.

Бібліографічний покажчик наукових праць української еміґрації, 1920—1931. Склав П. Зленко. Прага: Другий Український Науковий Зїзд в Празі. 1932, стор. 135—141.

Реєстр історичних праць Д. Дорошенка, які появилися окремими виданнями. Повний бібліографічний опис. Без анотацій.

«Праці Д. І. Дорошенка — видані окремо,» Вячеслав Липинський, *Архів*, т. 6. Філядельфія: Східньо-Европейський Інститут ім. В. К. Липинського, 1973. стор. XLII—XLIV.

British Museum. Department of Printed Books. *General cataloque of printed books.* London: Trusties of the British Museum, 1960. v. 54, pp. 866—867.
—"— *Ten-year supplement. 1956—1965.* London: Trusties of the British Museum, 1968. v. 12, p. 904.

Československé prace o jazyce, dějinách a kultuře slovanských národů od r. 1760. Biograficko-bibliografický slovník. Praha: Státne knihovna ČSSR, 1972. pp. 95—97.

The National union catalog: pre—1956 imprints. London and Chicago: Mansell, 1971. v. 147, pp. 290—291.

—"— Supplement. London, 1980. v. 719, p. 40.

The National union catalog: 1958—62. New York: Rowman and Littlefield, 1963. v. 12, pp. 418—419.

The National union catalog: 1963—67. Ann Arbor, Mich.: J. W. Edwards, 1969. v. 15, pp. 57—58.

The National union catalog: 1968—72. Ann Arbor, Mich.: J. W. Edwards, 1973. v. 25, p. 260.

National union catalog. 1973. Washington, D. C.: Library of Congress, 1974. v. 4, p. 427.

National union catalog. 1974. Washington, D. C.: Library of Congress, 1975. v. 5, p. 126.

National union catalog. 1975. Washington, D. C.: Library of Congress, 1976. v. 4, p. 881.

National union catalog. 1976. Washington, D. C.: Library of Congress. 1977. v. 4, p. 698.

New York Public Library. The Research Libraries. *Dictionary Catalog of the Slavonic Collection.* 2nd rev. ed. Boston: G. K. Hall, 1974. v. 9, pp. 416—417.

Ohloblyn, Alexander. "Literature on Dmytro Doroshenko." In *Ukrainian Historiography 1917—1956.* New York, 1957, p. 434. *(The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* Vol. V—VI, No 4 (18) 1, 2 (19—20), 1957).

Pelenskyj, Eugen J. *Ucrainica: Ausgewählte Bibliographie über die Ukraine in west-europäischen Sprachen.* München: Bystrycia Verlag, 1948. pp. 7, 36—37, 58—59, 61, 85, 89, 93, 102.

Sto padesát let česko-ukrajinských styků 1814—1964. Vědecko-bibliografický sbornik. Redaktor Orest Zilynskyj. Praha: Svět Sovětů, 1968. pp. 110, 192—93, 220, 234—238, 240—244, 252, 354, 364, 384, 411.

The Slavic Cyrillic Union Catalog of Pre—1956 Imprints. Compiled by the Catalog Publication Div., Library of Congress. Totowa, N. J.: Rowman and Littlefield, 1980. Card. no. 30.

II. *БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ ПРО ДМ. ДОРОШЕНКА*

Антонович, М. «В. Липинський і Д. Дорошенко (Причинок до наукової співпраці двох великих істориків)», *Український історик,* т. 19. ч. 3—4. 1982, стор. 23—24.

Аркас, Микола. «Світлій памяти незабутнього наставника мого і учителя Дмитра Івановича Дорошенка», *Український літопис,* ч. 1. 1953, стор. 97—103.

Біднов, В. «Нова праця з обсягу української історіографії», *Літературно-науковий вістник*, т. 82. кн. 1. 1924, стор. 292—307.

Білецький, Леонід. *Дмитро Дорошенко*. Вінніпеґ: Українська Вільна Академія Наук. 1949, стор. 24. (Серія українські вчені, ч. 1.)

Борщак, І. «Дмитро Дорошенко». *Україна*, ч. 5. 1951, стор. 374—377.

Ветухів, Михайло. «Дмитро Іванович Дорошенко — перший президент Української Вільної Академії Наук». *Науковий Збірник*, т. I. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук, 1952, стор. 7—8.

Винар, Любомир. «Дмитро Дорошенко — видатний дослідник української історіографії». *Український історик*, т. 19. ч. 3—4, 1982, стор. 40—74.

Галиняк, Д. «Дмитро Дорошенко, творець новітньої української дипломатії». *Український літопис*, ч. 1. 1953, стор. 77—79. (Передрук з журналу *Овид*, ч. 6. 1951.)

Гетьманич Данило, «Дмитро Іванович Дорошенко». *Український літопис*, ч. 1. 1953, стор. 9—12.

«Дмитро Іванович Дорошенко». *Хроніка НТШ за 1923—1925*. Львів: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1926, стор. 72—74.

„Dmytro Doroshenko," *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* Vol. I, No. 2, 1951, pp. 182—183.

Дорошенко, Володимир. «Пам'яті українських бібліографів». *Науковий збірник*, т. II. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук. 1953, стор. 175—178.

—"— «Мої взаємини з проф. Д. Дорошенком,» *Свобода*, чч. 96—112 (16 квітня до 3 червня), 1952.

Дорошенко, Н. «Уривки споминів,» *Український літопис*, ч. 1. 1953, стор. 139—151.

Gerus, Oleh. „Dmytro Doroshenko (1882—1951)." Dmytro Doroshenko, *A Survey of Ukrainian History*. Edited by Oleh Gerus. Winnipeg: Humeniuk Publication Foundation, 1975, pp. 11—12.

Koch, Hans. „Dmytro Doroshenko als Kirchenhistoriker," *Український літопис*, ч. 1. 1953, стор. 19—23.

Кох, Ганс. «Дмитро Дорошенко поміж не слов'янами,» *Український літопис*, ч. 1. 1953, стор. 111—112.

Koch, Hans. „Dmytro Doroshenko unter der Nicht Slawen," *Український літопис*, ч. 1, 1953, стор. 109—110.

Кох, Ганс. «Дмитро Дорошенко як історик церкви,» *Український літопис*, ч. 1. 1953, стор. 23—26.

Коровицький, Іван. «Дмитро Дорошенко,» Вячеслав Липинський, *Архів*, т. 6. Листи Дорошенка до Вячеслава Липинського. Філядельфія: Східньо-Европейський Дослідчий Інститут ім. В. К. Липинського, 1973, стор. XV—XI IV.

Криницька, Тетяна. «Апостол правди і науки,» *Український літопис*, ч. 1. 1953, стор. 157—159.

Крупницький, Борис. «Д. І. Дорошенко — піонер української історичної науки,» *Український літопис*, ч. 1. 1953. стор. 91—96.

—"— «Д. І. Дорошенко і словянський світ,» *Український літопис, там же*, стор. 57—64.

—"— «40-ліття літературно-наукової діяльности Д. І. Дорошенка.»

—"— Дмитро Дорошенко. *Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу*. Берлін, 1940, 1940, стор. V—XIII.

—"— «Д. І. Дорошенко і його двохтомні «Нариси історії України»,» *Український літопис*, ч. 2. 1954, стор. 30—34.

Ледянський, С. «Людина, якій завдячуватимуть і потомки,» *Український літопис*, ч. 1. 1963. стор. 79—80.

(Передрук ювілейної статті з журналу *Ранок*, ч. 47, 1949.)

Мірчук, І. «Промова на святочній академії в честь проф. Дмитра Дорошенка в Мюнхені, 19. 3. 1952,» *Український літопис*, ч. 1. 1953.

Нагай, С. «Спогади про Д. І. Дорошенка,» *Український літопис*, ч. 1. 1953, стор. 119—129.

—"— «Хронологічний показник важливіших подій з життя Д. І. Дорошенка,» *Український літопис*, ч. 1. 1953. стор. 13—18.

Наріжний, Симон. «Український Науковий Іститут в Берліні,» Симон Наріжний, *Українська еміґрація*, т. .. Прага, 1942, стор. 210—219.

Оглоблин, Олександер. «Дмитро Дорошенко,» *Енциклопедія українознавства. Словникова частина*. Париж—Нью Йорк, 1953, стор. 583—584.

—"— «З листів Дмитра Дорошенка до О. П. Оглоблина.» *Український історик*, т. II, ч. 3—4, 1965, стор. 84—88.

—"— «Рід і земля Дмитра Дорошенка,» *Український літопис*, ч. 1, 1953, стор. 67—76.

Ohloblyn, O. „Ukrainian Historiography Outside Ukraine," Alexander Ohloblyn, *Ukrainian Historiography 1917—1956*. New York, 1957, pp. 395—410.

Полонська-Василенко, Н. «Д. І. Дорошенко і його громадсько-політична діяльність,» *Український літопис*, ч. 1. 1953. стор. 35—44.

—"— «Дмитро Дорошенко,» *Український літопис*, ч. 1. 1953. стор. 81—89.

(Рецензійна стаття на *Мої спомини про давне-минуле*.)

—"— «Дмитро Іванович Дорошенко — історик державник,» *Український літопис*, ч. 1. 1953. стор. 115—118.

«Про літературну і наукову діяльність проф. Дмитра Дорошенка,» *Бібліографія праць проф. Д. Дорошенка за роки 1892—1942*. Прага, 1942, стор. 5—8.

(Стаття появилася без прізвища автора. Підписано «Видавництво».)

Токаржевський-Карашевич, кн. «Дмитро Дорошенко (Зустрічі, знайомство, приязнь),» *Український літопис*, ч. 1. 1953. стор. 131—137.

Фасмер, Макс. «На згадку про Д. Дорошенка,» *Український літопис*, ч. 1. 1953. стор. 31—34.

Шульгин, О. «Дмитро Іванович Дорошенко в час першої світової війни і на початку революції,» *Український літопис*, ч. 1. 1953. стор. 45—56.

Senator Paul Yuzyk

THE POLITICAL ARCHIEVEMENTS OF THE UKRAINIANS IN CANADA (1891—1981)

The celebration of the 90th Anniversary of Ukrainian Settlement in Canada in 1891 reminds Canadians that Ukrainians have deep roots in this country When the pioneer Ukrainian settlers Iwan Pylypiw and Wasyl Eleniak first set foot in "the promised land" in September 1891, it was twenty-four years after Confederation had established Canada as a state and six years after the completion of the Canadian Pacific Railway, which united the new Canadian West with Eastern Canada.

The vigorous campaign of the Canadian government, together with the Canadian Pacific Railway, lured the Ukrainian peasants from Galicia and Bukovyna (then provinces of the Austro-Hungarian monarchy), attracting nearly 180,000 before the First World War. They settled for the most part on virgin soil on the parklands and in the wildernesses of Manitoba, Saskatchewan and Alberta, bringing under cultivation millions of acres of land, as well as bringing civilization and prosperity to these vast regions. Many also settled in large centres such as Winnipeg, Toronto, and Vancouver. These pioneers and their descendants, who today number nearly three-quarters of a million, have made significant contributions to every aspect of Canadian life. Together with the Anglo-Celts and the French, the Ukrainians must be regarded as co-builders of Western Canada.

The Ukrainian pioneers began taking an active part in municipal, provincial and federal politics shortly after their arrival, when they became established on their farms and in their jobs in towns and cities. In order to understand their participation and their attitudes, it would be helpful to briefly review, in historical perspective, the political developments in their homeland.

The Democratic Tradition in Ukraine

Democracy among the Ukrainians has a tradition that dates back to ancient times, before the establishment of Kievan Rus-Ukraine. While still in the tribal state, the people decided the important affairs of war, peace, justice and leadership at the *viche* (meeting or council), akin to the ancient Anglo-Saxon *moot,* which was attended by the freemen. The grand princes of Kiev and the other princes in the 10th, 11th and 12th centuries had to yield to the authority of the *viche,* which often imposed its policies on the ruler, approved governors of towns, and always decided the succession to the throne. Later, with the spread of feudalism, the *viche* was monopolized by the *boyars* (lords) and bishops (similar

to the English Witenagemont), who gradually curtailed the rights of the freeman and merchants and imposed serfdom.

When Poland gained dominance over Ukrainian lands in the sixteenth century, there were many peasant uprisings against the harsh rule of the Polish aristocracy. Out of this difficult situation rose the famous Cossack organization and its subseqent state, which was a practical democracy, the precursor of our modern democracy. Every officer and official up to the *hetman* was elected by the Cossacks. They perpetuated the ancient *viche* under the name *Rada* or council, the supreme governing body. In the eighteenth century, however, all democratic ways were suppressed by autocratic Russia and the aristocratic republic of Poland which had subdued the Ukrainians. Nevertheless, whenever the Ukrainians were given the opportunity, they invariably revived democratic forms, as is evident in the General Ruthenian Rada (of Galicia) in 1848, the Central Rada of the Ukrainian National Republic of 1917—1921, and the present Ukrainian National Rada, which unites the great majority of the Ukrainian political groups.

The great majority of the 180,000 or more Ukrainians who settled in Canada prior to the First World War came from the territories which were ruled by the Habsburg Emperor (*Tsisar* in Ukrainian) Franz Joseph, a believer in absolute monarchy. Pursuing the policy of *divide et impera* within his polyglot empire. Franz Joseph granted the Polish landlords a free hand in Galicia and Bukovyna and supremacy over the larger Ukrainian population. The unrestrained and malevolent administration of this *szlachta* impoverished the peasants, and suppressed by force Ukrainian schools, cultural activities, and political meetings. It also employed every form of corrupt practice to prevent the Ukrainians from being elected to the local administrative bodies, to the Galician Diet in Lviv and the Imperial Parliament in Vienna, and from graduating from the secondary schools and the university at Lviv. When the protests and demonstrations of the people to the Imperial government and to Franz Joseph were answered by further repression, the Ukrainians retaliated by means of large-scale peasant strikes and by assassinations of officials, including the Polish governor of Galicia, Count Potocki, in 1908. Even then, only small concessions were granted. This bitter struggle for political and national rights scarred the minds of many Ukrainians and developed in them a negative attitude towards governments, especially those in the control of "foreign" nationalities.

Canadian Citizenship

The Ukrainian pioneers in Canada, having no knowledge of the English language nor of the Canadian system of government, and being suspicious of the "strange" British ways, for some time after their arrival displayed very slight interest in the government of the country. Furthermore, for a decade and a half, very few menappeared among them who could explain their new circumstances and provide reasonable leadership. Yet a large proportion of the people "took out" papers, and through naturalization secured the rights of Canadian citizenship. The chief motive for becoming naturalized was that "papers" were necessary before a homesteader could obtain a patent of ownership for his land from the government. Since politicians were always anxious to secure votes, they made

all the arrangements for securing naturalization papers very easy, especially prior to elections. Thus, at the outbreak of the First World War, over 60 per cent of the Ukrainians had secured the status of citizen. This figure compares favourably with that for other ethnic groups.

The history of the Naturalization Act suggests the attitude of the Canadian government towards the Ukrainian immigrants at the time, and in some measure tells the fortunes of the people themselves. The Act of 1902, which transferred the administration of naturalization to the Department of State, admitted the immigrant to Canadian citizenship after three years of residence, and thus was very favourable to the Ukrainians. In 1914, just prior to the war, a new Act was passed, which required five years' residence in Canada and granted not Canadian, but British citizenship. When the war came, naturalization was suspended for all aliens, including the allied Russian Ukrainians and the enemy Austrian Ukrainians. Believed to have been sympathetic to Austria, the Ukrainians in Canada were not only interned by thousands, abused, and dismissed from employment, but by the War Times Election Act were also disfranchised. As if this were not enough, on the grounds that they were aliens of former enemy countries, which included former Austria-Hungary and Bolshevik Russia, the Ukrainians by the Act of 1919 were deprived of the right of naturalization for ten years after the war. This, in spite of the good record of voluntary enlistments in the Canadian Expeditionary Force (about 10,000). It is no wonder that the Ukrainians were bitter toward Prime Minister Borden and the Union government of the time. Fortunately, discrimination officially ended when the clause respecting enemy aliens was rescinded in 1923. Once more the Ukrainians were admitted to naturalization on an equal footing with other aliens.

Having come to Canada to make a home, the Ukrainian settlers continued to be interested in acquiring citizenship. By 1931, the great majority of the settlers who had arrived in Canada before the First World War had become accredited Canadians. New immigrants who arrived after the First World War also sought Canadian citizenship with all its right and privileges. This process of naturalization indicates in some respects the degree of Canadianization taking place among Ukrainian Canadians.

The Canadian Citizenship Act, which came into effect on January 1, 1947, recognized the equality of all new Canadians, including those of Ukrainian stock, with the old Canadians of British and French stock. Canada by law became a nation composed of various ethnic groups. The new ceremony involved in the granting of citizenship certificates impressed on the individual a solemn feeling of membership in the great Canadian family. On January 3, 1947, the government made a courteous gesture by inviting to the Ottawa ceremony outstanding representatives of Canadian ethnic groups. There in the Supreme Court building, before the body of judges in their colourful robes, the first certificates were granted. Prime Minister W. L. Mackenzie King received the first certificate, followed by Guiseppe Agostini and Kjeld Deichmann. The fourth in this select procession was Wasyl Eleniak, aged 87, the first Ukrainian settler in Canada. The Ukrainian Canadian Press hailed this event as an honour and a tribute not only to this hardy pioneer, but to the whole Ukrainian Canadian ethnic group.

Canadian Democracy

Ignorance of the language and the political issues involved in the elections up to the First World War made the Ukrainians for some time a lucrative field for exploitation by unscrupulous politicians and their henchmen. The semi-illiterate people were exposed to all the corrupt practices of the day. Many of the election campaigns were characterized by open bribery, distribution of liquor, sausage, and tobacco, the making out of naturalization papers, and promises of all sorts of things — even on election day. As an observer wrote in 1908, "A colossal election fraud, openly perpetrated and discovered, was not even brought to the attention of the courts. Thus a wholesale trade in 'Galician votes' flourished throughout the country." *

Election results quickly revealed that Ukrainian settlements voted consistently in blocks, mainly for the Liberal party, which was believed to have brought the people into Canada. This is attributed to the influence of local bosses. These were men possessing some education, a knowledge of the English language, and perhaps an influential occupation or position in the locality. The local bosses, often employing flattery and intimidation, thoroughly canvassed their districts, directed the people how to vote, and then reaped the rewards. Later this block voting was used to advantage when Ukrainians ventured to run as candidates for election. On such occasions emphasis was placed on the slogan "*sviy do svoho*" (each to his own), and every anti-foreign and anti-Ukrainian expression figured prominently in campaign speeches.

The degrading type of politics that was permitted among the unenlightened Ukrainian immigrants and the other foreign elements during the pioneering period was not worthy of the ideals of Canadian democracy and patriotism. In all fairness, the immigrants cannot be entirely blamed. Many influential Anglo-Saxons despised the "foreigners" for their ignorance and also for their "lawlessness", but instead of giving positive assistance they let matters take their own course. Much could have been done to improve the standards of the new citizens had these Anglo-Saxon Canadians solicited the co-operation of the incoming peoples who were allowed the privileges of citizenship, as has been done since World War II. The vitality of democracy lies in its ability to rectify former mistakes and to inculcate in all citizens the high ideals of the dignity of the individual, tolerance, co-operation, and consciousness of common welfare.

In spite of the handicap of language, the Ukrainian pioneer settlers did not remain for long a passive factor in the public life of Canada. The scornful remarks of some Anglo-Saxon leaders, the denunciations in the press of the Ukrainians as an inferior and undesirable element in Canada, the many evidences of discrimination, and the advocacy of rapid assimilation bred fear in the minds of this humble people. With the persecutions they had suffered at the hands of Polish administrators in Galicia still fresh in their memories, the Ukrainians drew together. In self-defence, they began to take an increasingly active part in the public affairs of the country.

* James S. Woodsworth, *Strangers within Our Gates* (Toroneo: University of Toronto Press, 1972), p. 139.

As with several other ethnic groups, the political education of the Ukrainians began by participation in local affairs. After gaining some experience on local boards, the bolder and more progressive men advanced into municipal affairs, serving first as councillors and later as reeves. Some of the reeves subsequently ventured into provincial or federal politics. As could be expected, it was the teachers, with the advantage of a Canadian education, who in the early years played a dominant role in higher politics. Gradually, provincial and federal affairs among the Ukrainians of Canada were taken over by the Canadian-born element. It is interesting to note, however, that the pioneer group, with its low level of education, has produced a large number of men holding public office, while the second inter-war group, whose members met higher educational standards and had much more European political experience, have not produced a single legislator. So far the post-World War II group has produced one parliamentarian.

Provincial and Federal Politics

Perhaps the most important criterion of the intergration of any group into Canadian society and life is its active participation in politics and public life. In this respect the Ukrainians are far in advance of many other ethnic groups. This can be explained by at least four factors:

1) The Ukrainians settled in compact communities in the rural areas, and generally in towns and cities, thus being in a strong position to elect their own candidates;

2) In Ukraine, they had been oppressed by foreign rule, which manipulated elections and deprived them of representation in parliament; here they possessed complete freedom and the opportunities were open to them;

3) They were anxious to prove that they were active rather than passive citizens in politics; and

4) Discrimination and prejudices demonstrated by some segments of the British population served to spur them to political activity and participation in municipal, provincial and federal elections.

The Ukrainians started at the lowest rung of the political ladder, in municipal affairs, which was a school for higher politics. The first Ukrainian reeve was elected in 1908 (Ivan Storoschuk, for the Stuartburn Municipality in south-eastern Manitoba). Ever since, they have been electing hundreds of reeves and councillors in many of the municipalities of Manitoba, Saskatchewan, Alberta and British Columbia, as well as Ontario. Besides aldermen and school trustees in several cities in Canada, several Ukrainian Canadians have been elected as mayors, e. g. William Hawrelak of Edmonton, who in 1956 was president of the Canadian Federation of Mayors; Stephen Juba of Winnipeg, elected ten times, twice by acclamation; Michael Patrick of Windsor, Ontario; Peter Ratuski of Kenora, Ontario; and others.

To date, there have been ninety-one Ukrainian members of the provincial Legislative Assembies, some having been re-elected many times, and many of

whom have served as cabinet ministers. The first parliamentarian of Ukrainian origin to be elected in Canada was William Shandro, in 1913, as a Liberal for the Vegreville constituency to the Alberta Legislative Assembly. The first in Manitoba was Taras D. Ferley, Independent Liberal, elected in 1915 in the Gimli riding. The first Ukrainian to serve in the Saskatchewan Legislature was Dr. George E. Dragan, Liberal, elected in 1934, in Kelvington. It was not until 1951 that the Ontario Legislature received its first Ukrainian member, Conservative, in the person of John Yaremko, barrister, of the Toronto Bellwoods constituency; he later became a cabinet minister, with a long record. The first and only Ukrainian member elected to the British Columbia Legislature was a woman, Agnes Kripps, Social Credit, who represented Vancouver South from 1971 to 1974, and was also the first Ukrainian woman to be President of a Ukrainian Canadian Committee branch. However, the first Ukrainian woman legislator was a lawyer, Mary Batton (Fodchuk), Liberal, Humboldt, Saskatchewan (1956—64), who subsequently became a judge. A record in parliamentary service was established by Nicholas V. Bachynsky, first elected in the Manitoba rural riding of Fisher, which he represented as a Liberal for thirty-four years; for several years he was Deputy-Speaker and the last two years Speaker of the provincial house, before retiring in 1956.

Of the ninety-one provincial members of Ukrainian ancestry twenty have succeeded in becoming cabinet ministers (presented in the table below). It will be of interest to note the first Ukrainians to attain cabinet posts at the provincial level. There were four, each from a different party and each in a different province. The first was Alexander G. Kuziak, businessman and municipal secretary in Canora, Saskatchewan, who held several portfolios in the Co-operative Commonwealth Federation (later New Democratic Party), socialist, 1952 to 1964.

Subsequently, in 1955, Michael N. Hryhorchuk, barrister and former Reeve of Ethelbert, Manitoba, entered the Liberal Government of Manitoba as Attorney-General; when the party was defeated in 1958, he was re-elected, sitting as an ordinary member until retiring in 1966. The next appointment came in Ontario, when in 1958, John Yaremko, Toronto barrister, joined the Conservative Cabinet. He held six portfolios to 1974, the longest record. Then came Ambrose Holowach, musician and businessman of Edmonton, who held the portfolio of Provincial Secretary in the Social Credit Government of Alberta from 1962 to 1971; previously he had served as a federal member of the House of Commons from 1953 to 1958. All of these ministers were Canadian-born sons of pioneer Ukrainian settlers. (See Table — Ukrainian Provincial Cabinet Ministers 1952—1981).

At the end of 1981, there were five provincial cabinet ministers: Nick Leluk, recently appointed Minister of Correctional Services in the Ontario Conservative Government; Roy Romanow, Attorney-General and Deputy-Premier in the Saskatchevan NDP government (together with the Federal Minister of Justice, Jean Chretien, a French Canadian, he recently represented the provinces in the constitutional debate in their tour of Canada; the press dubbed them "the toque and Uke team"); and the following in the Alberta Conservative government Julian J. G. Koziak, Minister of Consumer and Corparate Affairs; Peter Trynchy, Minister of Recreation and Parks; and W. Bill Diachuk, Minister responsible for Workers' Health, Safety and Compensation.

TABLE

Ukrainian Provincial Cabinet Ministers (1952—1981)

Ministry	Encumbent Political Affiliation	Post, Ministry and Period Held
		MANITOBA
Campbell	N. Bachynsky (LP)	Speaker (1950—1958)
Campbell	M. Hryhorczuk (LP)	Attorney-General (1955—1958)
Schreyer	B. Hanuschak (NDP)	Speaker (1969—70); Consumer, Corporate & Internal Services (1970—73); Education (1971—76); Colleges & University Affairs (1973—76); Continuing Education & Manpower; Tourism, Recreation & Cultural Affairs (1976—77)
Schreyer	P. Burtniak (NDP)	Tourism & Recreation (1969—76); Cultural Affairs (1970—75); Highways (1971—77); Manitoba Public Insurance Corporation (1976—77)
Schreyer	S. Uskiw (NDP)	Agriculture (1969—77); Cooperative Development (1971—75)
Schreyer	W. Uruski (NDP)	Man. Public Insurance Corp. (1973—76); Motor Vehicle Branch (1973—75); Municipal Affairs; resp. for the Civil Service Act (1976—77)
Pawley	S. Uskiw (NDP)	Gov't Services, Highways & Transp'n (1981—)
Pawley	B. Uruski (NDP)	Agriculture (1981—)
Pawley	E. Kostyra (NDP)	Consumer & Corp. Affairs (1981—)
Pawley	W. Parasiuk	Energy & Mines; resp. for Manitoba Develop. Corp. & Manitoba Hydro, (1981—)
		SASKATCHEWAN
Douglas	A. Kuziak (CCF)	Telephones & Gov't Finance Office (1952—56); Nat. Resources & North'n Crown Corp. (1956—62); Mineral Res's (1962—64)
Blakeney	J. Romanow (NDP)	Attorney-General (1971—*); Intergovernmental Affairs (1979—*)
Blakeney	J. Kowalchuk (NDP)	Tourism & Renew. Resources (1974—75)

ALBERTA

Manning	A. Holowach (SC)	Provincial Secretary (1962—71)
Strom	A. Ludwig (SC)	Public Works (1969—71)
Lougheed	A. Hohol (PC)	Manpower & Labour (1971—75); Advanced Manpower & Labour (1975—*)

TABLE
(Continued)
Ukrainian Provincial Cabinet Ministers (1952—1981)

Ministry	Encumbent Political Affiliation	Post, Ministry and Period Held
	ALBERTA (CONT'D)	
Lougheed	W. Diachuk (PC)	Deputy-Speaker (1972—75); Minister resp. for Workers' Health, Safety & Compen. (1979—*)
Lougheed	J. Koziak (PC)	Education (1975—1979); Consumer & Corp. Affairs (1979—*)
Lougheed	G. Topolnisky (PC)	Without portfolio, resp. for Rural Development (1971—75)
Lougheed	P. Trynchy (PC)	Minister of Recreation & Parks, (1979—*)
	ONTARIO	
Robarts Davis	J. Yaremko (PC)	Without portfolio (1958); Transport (1958—60); Prov. Secretary; Citizenship (1960—66); Public Welfare (1966—67); Social and Family Services (1967—71); Prov. Secretary, Citizenship (1971—72); Citizenship (1972); Silicitor-General (1972—74)
Davis	N. Leluk (PC)	Minister of Correctional Services (1981—*)

Representation of Ukrainians in Federal Politics was not achieved until 1925, when Michael Luchkowich, American-born teacher, was elected to represent the Vegreville constituency in Alberta. Since that time twenty-six Ukrainians have served in the House of Commons (see table). Of these, four have attained cabinet portfolios: Michael Starr, former Mayor and businessman of Oshawa, On-

* Incumbent in office Feb. 1978.
* Incumbent in office February 1981.

tario, served as Minister of Labour from 1957 to 1963 in the Conservative Government of Prime Minister John G. Diefenbaker; Norman A. Cafik, publisher, of Pickering, Ont., was Minister of State responsible for Multiculturalism (1977—1979) in the Liberal Government of Prime Minister P. E. Trudeau; Ramon J. Hnatyshyn, son of a Senator, barrister, of Saskatoon was Minister of Energy, Mines and Resources and Steven E. Paproski, sales manager, of Edmonton, was Minister of State for Fitness and Amateur Sport and Multiculturalism in the Conservative Government of Prime Minister Joe Clark in 1979.

There have been five members (two still living) of the Canadian Senate, the first being William M. Wall (Wolochatiuk), Liberal, High School Principal, of Winnipeg (1955—1962); John Hnatyshyn, Progressive Conservative, barrister, of Saskatoon (1958—1967); myself (Paul Yuzyk), professor of history, Winnipeg, since 1963; John Ewasew, barrister of Montreal, Liberal, (1976—1978); and Martha Bielish, teacher and farmer, Progressive Conservative, Warspite, Alberta, since 1979.

Thus at the time of the 90th Anniversary of Ukrainian settlement in Canada, the Ukrainians have a roster of ninety-one provincial members, twenty-five federal members and five senators, for a total of 121 parliamentarians. A comprehensive study of their work should be undertaken by political scientists and historians.

A very significant achievement in the political sphere was the appointment of Dr. Stephen Worobetz, physician, of Saskatoon, as the Lieutenant-Governor of Saskatchewan (1969—1976). Prime Minister Trudeau stated that this was a tribute to the Ukrainians for their contributions to Canada.

TABLE

Ukrainian Federal Members of Parliament (1925—1981)

Election Date	Elected Members	Party	Constituency	Province
1925	Michael Luchkowich	U.F.A.	Vegreville	Alta.
1926	Michael Luchkowich	U.F.A.	Vegreville	Alta.
1930	Michael Luchkowich	U.F.A.	Vegreville	Alta.
1940	Anthony Hlynka	Soc. Cred.	Vegreville	Alta.
1945	Anthony Hlynka	Soc. Cred.	Vegreville	Alta.
	Frederick Zaplitny	C.C.F.	Dauphin	Man.
1949	John Decore	Lib.	Vegreville	Alta.
1952 (By-election)	Michael Starr	P.C.	Oshawa	Ont.
1953	John Decore	Lib.	Vegreville	Alta.
	Frederick Zaplitny	C.C.F.	Dauphin	Man.
	Ambrose Holowach	Soc. Cred.	Edm. East	Alta.
	Michael Starr	P.C.	Oshawa	Ont.

1957	Ambrose Holowach	Soc. Cred.	Edm. East	Alta.
	Peter Stefura	Soc. Cred.	Vegreville	Alta.
	Frederick Zaplitny	C.C.F.	Dauphin	Man.
	J. Nicholas Mandziuk	P.C.	Marquette	Man.
	Michael Starr	P.C.	Oshawa	Ont.
	Dr. John Kucherepa	P.C.	High Park (Tor)	Ont.
1958	William Skoreyko	P.C.	Edm. East	Alta.
	Stanley Korchinski	P.C.	Mackenzie	Sask.
	J. Nicholas Mandziuk	P.C.	Marquette	Man.
	V. Yacula	P.C.	Springfield	Man.
	Michael Starr	P.C.	Oshawa	Ont.
	Dr. John Kucherepa	P.C.	High Park (Tor)	Ont.
1958 (By-election)	Dr. Joseph Slogan	P.C.	Springfield	Man.
1962	William Skoreyko	P.C.	Edm. East	Alta.
	Stanley Korchinski	P.C.	Mackenzie	Sask.
	J. Nicholas Mandziuk	P.C.	Marquette	Man.
	Dr. Joseph Slogan	P.C.	Springfield	Man.
	Michael Starr	P.C.	Oshawa	Ont.
1963	Same			
1965	Same, except for Dr. Joseph Slogan, defeated			
1968	Paul Yewchuk	P.C.	Athabasca	Alta.
	Steve Paproski	P.C.	Edm. Centre	Alta.
	William Skoreyko	P.C.	Edm. East	Alta.
	W. Deakon	Lib.	High Park (Tor)	Ont.
	Stanley Korchinski	P.C.	Mackenzie	Sask.
	Norman Cafik	Lib.		Ont.
	M. Smerchanski	Lib.	Provencher	Man.
	A. Sulatycky	Lib.	Rocky Mtn.	Alta.
1972	Paul Yewchuk	P.C.	Athabasca	Alta.
	Harvie Andre	P.C.	Calgary Centre	Alta.
	Steve Paproski	P.C.	Edm. Centre	Alta.
	William Skoreyko	P.C.	Edm. East	Alta.
	Stanley Korchinski	P.C.	Mackenzie	Sask.
	E. Nesdoly	N.D.P.	Meadow Lake	Sask.
	Norman Cafik	Lib.		Ont.
	P. Masniuk	P.C.	Portage	Man.

TABLE

Ukrainian Federal Members of Parliament (1925—1981)
(Continued)

Election Date	Elected Members	Party	Constituency	Province
1974	Paul Yewchuk	P.C.	Athabasca	Alta.
	Harvie Andre	P.C.	Calgary Centre	Alta.
	Steve Paproski	P.C.	Edmonton Centre	Alta.
	William Skoreyko	P.C.	Edmonton East	Alta.
	Stanley Korchinski	P.C.	Mackenzie	Sask.
	Norman Cafik	Lib.		Ont.
	P. Masniuk	P.C.	Portage	Man.
	Raymon Hnatyshyn	P.C.	Saskatoon-Biggar	Sask.
1978 (By-election)	Yuri Shymko	P.C.	Parkdale (Tor)	Ont.
1979	Harvie Andre	P.C.	Calgary Centre	Alta.
	Raymon Hnatyshyn	P.C.	Saskatoon West	Sask.
	Stanley Korchinski	P.C.	Mackenzie	Sask.
	John Kushner	P.C.	Calgary East	Alta.
	Steve Paproski	P.C.	Edmonton North	Alta.
	Paul Yewchuk	P.C.	Athabasca	Alta.
1980	Harvie Andre	P.C.	Calgary Centre	Alta.
	Raymon Hnatyshyn	P.C.	Saskatoon West	Sask.
	Stanley Korchinski	P.C.	Mackenzie	Sask.
	John Kushner	P.C.	Calgary East	Alta.
	Laverne Lewycky	N.D.P.	Dauphin	Man.
	Steve Paproski	P.C.	Edmonton North	Alta.

Service to the Country

As Canadians of Ukrainian origin have been graduating from colleges, universities, technical and vocational schools, and other education institutions, they have been increasingly entering the administrative branches of the federal, provincial and municipal governments. Being about 85 percent Canadian-born, producing many excellent students for over three generations and having highly qualified specialists among the newcomers, they are found in almost every department of the federal and provincial civil services and government bodies. It would be a long list if all the judges, magistrates and top civil servants were named.

The real test of loyalty and active citizenship is brought out when a country finds itself in a crisis or at war. An estimated 10,000 (a high percentage) were in the ranks of the Canadian army during the First World War; many gave their lives for their adopted country, and Philip Konowal received the highest award for valour in the British Commonwealth, the Victoria Cross. During the Second World War (1939—1945), the Ukrainians were no longer regarded with suspicion,

but as full-fledged Canadian citizens; over 40,000 prodominantly Canadian-born, served in the Canadian Army, Navy and Air Force, which was a proportionately higher number than the Canadian averages. Among them were many officers, NCOs and winners of medals for bravery, thousands having paid the supreme sacrifice. Being an integral part of the Canadian population, Ukrainian Canadians participated with the Canadian forces fighting in the Korean War and are active in the military forces wherever they serve Canada in defence of freedom, democracy and peace.

Mission of Ukrainian Canadians

Ninety years ago the Ukrainians came to this land of freedom. Having faith in God and in Canada, they have given their best, as constructive citizens, to make Canada greater and a better place to live in. Above all, the Ukrainian Canadians cherish the freedom and democracy of this country, which their compatriots in the land of their origin, Ukraine, have not enjoyed for over two centuries, except for the brief interval of the Ukrainian state, 1917—1921. Ukrainian freedom and democracy were destroyed by the false propaganda and military forces of the Soviet Russian Communist dictatorship, which has become the largest colonial power in the world, having designs upon Canada. Ever aware of the catastrophe that befell Ukraine, the Ukrainian Canadians have constantly been alerting the public and informing the Canadian government that Soviet Russian Communism is engaged in subtly undermining our democratic institutions and freedom, as was disclosed by the former Soviet agent of Ukrainian origin, Igor Gouzenko, after the Second World War. Canadians are warned that constant vigilance is necessary in order to preserve our way of life. The defence of freedom and democracy must always be the cornerstone of Canadian foreign policy, in which, because of their background, the Ukrainian Canadians are playing an increasing role; for several years delegations to the United Nations and NATO have included them as members.

The mission of Ukrainian Canadians also includes the perpetuation of the consciousness of cultural values in the development of the Canadian nation. Their fate is bound with the fate of the non-British and non-French element of the Canadian population, known often as the Third Element, which today forms almost one-third of the Canadian population. The "melting-pot" theory with its colourless uniformity has been rejected by Canadian governments for a "mosaic-type" of Canadian culture, based on the voluntary integration of the best elements of the culture of each of the ethnic groups, as partners. This is the multicultural concept of the Canadian nation, which was recognized by the Federal Government and Parliament on October 8, 1971, and by several provincial governments, notably Alberta; this identity maintains the dignity of the individual and the ethnic group, assuring the unity of the country. It is as leaders and part of the Third Element that the Ukrainian Canadians will continue to make important contributions to Canada.

On the various expressions about the concept of the Canadian nation, the words of the late Prime Minister John G. Diefenbaker, a staunch friend and de-

fender of the rights of the Ukrainians in Canada and the freedom of Ukraine, ring out unforgettably:

> "I liken Canada to a garden ... A Mosaic is a static thing with each element separate and divided from others. Canada is not that kind of country. Neither is it a "melting-pot" in which the individuality of each element is destroyed in order to produce a new and totally different element. It is rather a garden into which have been transplanted the hardiest and brightest flowers from many lands, each retaining in its new environment the best of the qualities for which it was loved and prized in its native land".

One of these hardy and colourful flowers that has taken firm root in the Canadian garden has come from Ukraine. On the occasion of the 90th Anniversary of Ukrainian pioneers who have planted this flourishing power, adding beauty to Canada and bringing prosperity and happiness to millions of Canadian citizens.

REFERENCES

Darcovich, W., and Yuzyk, Paul. *A Statistical Compendium on the Ukrainians in Canada, 1891—1976.* Ottawa: University of Ottawa Press, 1980.

Yuzyk, Paul. *For a Better Canada.* Toronto: U.N.A., 1973.

Yuzyk, Paul. *Ukrainian Canadians: Their Place and Role in Canadian Life.* Toronto, 1967. (Also in French and Ukrainian editions.)

Yuzyk, Paul. *The Ukrainians in Manitoba.* 2nd ed. Toronto: University of Toronto Press, 1978.

Історіографія

Ярослав Падох

ЛЕВ ОКІНШЕВИЧ — ВИДАТНИЙ ІСТОРИК ДЕРЖАВНОГО ПРАВА УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ XVII—XVIII СТ.

(Закінчення)

VI.

Вісім років совєтським юрисконсультом

З новим призначенням остаточно закінчилася дванадцятирічна співпраця проф. Окіншевича з ВУАН, період найбільшої творчої напруги й подивугідних, як на цей короткий час і його вік, тривалих здобутків. Розпочався восьмирічний період праці совєтським юрисконсультом, що з нього не маємо ні одного наукового твору, хоч проф. Окіншевич забрав із собою наукові записки й матеріяли, між ними до незакінченої праці про Козацтво на Білорусі.

З початком березня 1934 р. виїхав він до Казахстану, де на північному березі озера Балкаш починалося будівництво комбінату для витоплювання міді «Прибалкашстрой», одним з юрисконсультів якого мав стати Л. Окіншевич. Їхав він туди, як вільна людина, що й було причиною «почуття полегшення на душі». Другою причиною полегшення була свідомість, що умов наукової праці в ділянці соціяльних наук не було ніяких на Україні і Білорусі, а як які й були, то «тільки на шкоду справі національного відродження, працюючи на підневільному становищі і на підневільній праці під диктовку партійних керівників».[16]

Кілька перших місяців Окіншевич мешкав у гуртожитку для службовців керівництва, а згодом дістав кімнату на спілку з одним інженером. Щойно після одного року одержав окрему кімнату для себе в оселі управління будівництва й тоді переїхала до нього дружина зі сином, що до того часу жили у сестри дружини на Уманщині.

Праця в юридичному відділі будівництва, «Юрбюрі», проходила успішно. Помагав досвід, здобутий в часі праці в льокалі профспілки й у Видавництві ВУАН. Підготова арбітражних договорів й судових справ та допомога при складанні господарських контрактів були головним предметом праці. Але праці було багато й тому на іншу роботу, зокрема наукову, не вистачало часу, а мабуть енергії. За ввесь

---

[16] *Там же*, стор. 93.

майже трирічний час праці в Казахстані проф. Окіншевич не зумів узятися за продовжування праці, мовляв, «не було часу і справа з друком виглядала безнадійно».[17] За всі вісім років свого юрисконсульства написав тільки три статті і одну рецензію, зв'язані з мідяною промисловістю в Казахстані і будівництвом Балкашського комбінату, та одну статтю з ділянки торговельного книговедення. Це були, за запевненням Окіншевича, єдині праці взагалі колибудь написані російською мовою.

Життя в Казахстані проходило спокійно, але нелегко. Воно вимагало постійної боротьби з природою. Кліматичні умови: гаряче літо, люті морози зимою, постійний вітер і майже повний брак дощів (за три роки — два-три дощові дні), брак солодкої води, ставили важкі вимоги не тільки до людей з України, але навіть до сибіряків. Синові Глібові приходилось чотири кілометри їхати відкритим вантажним автом до школи, або й пішки і то в люті зими. На другий рік після приїзду, він захворів на запалення середнього вуха, а ще раніше хворував, внаслідок анґіни, на ендокардит. Часто ця недуга викликувала опухнення колін. Лікарі радили виїзд з Балхашу. За допомогою знайомої, що з Балхашу повернулася до Смоленська, Окіншевичі купили в тому місті мешкання у державному будинку за ціну 2.000 рублів й перенеслися туди жити. Додатковий заробіток дружини Професора в архіві будівництва дав змогу заощадити цю суму. Зразу поїхала до Смоленська дружина з сином, а за 3—4 місяці й сам Професор. Після виїзду з Балхашу заарештовано начальника Будівництва за те, що він зібрав у ньому ворогів народу, а разом з ним чимало працівників; деяких з них розстріляли, або заслали до таборів Ґулаґу. Це ж був 1937 рік. Можливо, що вчасний виїзд урятував Окіншевичів від такої самої судьби.

Тому, що у Смоленську не було вільної посади юрисконсульта, Окіншевичеві пощастило дістати працю у місті В'язьмі, віддаленій на чотири години їзди залізницею від Смоленська. На ділі дістав там дві посади юрисконсульта: у шкіряному заводі, де й дали кімнату, і в «Райтрансторґпіт», тобто в районовім управлінні торгівлі харчовими продуктами на залізничому транспорті. Умови праці були непогані. На розгляд спірних справ декілька разів відряджувано Окіншевича на засідання арбітражу Наркомату харчової промисловости до Москви. Після року праці в В'язьмі, втративши кімнату в тому місті, Окіншевич повернувся жити разом з родиною до Смоленська, де до вибуху війни працював дальше юрисконсультом.

На цьому вриваються спомини. В «Короткій автобіографії», написаній власноручно, подано, що під загрозою німецького наступу Л. Окіншевич був евакуйований зі Смоленська до Ростова над Доном, де його 1-го вересня мобілізовано. 11-го вересня був «взятий в полон» німцями, які негайно звільнили його й усіх полонених, котрі не були в уніформах. Сталося це в районі Яготина на Полтавщині.

[17] *Там же*, стор. 93.

Пробравшись пішки до Києва наприкінці вересня, став працювати як юрисконсультант у Міській управі, відділ освіти, й був нею іменований професором і деканом правничого факультету відновленого Університету. Та німецька влада закрила університет, а Міська управа звільнила його в листопаді з праці, як не-українця. В пригоді став проф. Штепа, який прийняв його до праці в газеті «Нове Українське Слово», до відділу науки й техніки. По кількох місяцях добровільно залишив працю й став співробітником Науково-дослідного Інституту Краєзнавства в Києві. На цім посту остався до весни 1943 р., коли був призначений головою апеляційного суду в Васильківському повіті на Київщині. В другій половині того року був евакуйований разом з іншими науковцями на Захід. Коротко перебував у Львові, як гість автора цього некрологу, а одержавши посаду в Міській бібліотеці в Станиславові (тепер Івано-Франківськ), виїхав туди, де не залишився довго й звідти знову повернувся до Львова, де був зарахований до урядовців правничого відділу Українського Центрального Комітету. Зі Львова еміґраційний шлях проклався йому до Криниці і далі до Німеччини, де короткий час перебував у таборі Гайдельбрек на Горішнім Шлеську, звідки, за допомогою рідні своєї матері, як чеський репатріянт, виїхав до Чехословаччини до місцевости Усті над Орлиці. Переїхавши на якийсь час до Праги, дістав у половині листопада 1944 р. посаду в Музеї Визвольної Боротьби і водночас став лектором на Українськім Вільнім Університеті. В квітні 1945 р. перед самою евакуацією до Баварії, був обраний звичайним професором УВУ. Після переїзду до Німеччини жив у таборі Д.П. в Реґенсбурзі, в американській окупаційній зоні, доїжджаючи до Мюнхену на виклади в УВУ, в якому був обраний деканом Правничого факультету.

В червні 1949 р. проф. Окіншевич виеміґрував до США, де осів в Нью Йорку. Перші роки працював як фізичний робітник, (що було майже без винятку уділом цілої української повоєнної еміґрації) в Ленкос Гилл Меморіял Госпітал оф Квінс, як чистильник. В середині 1951 р. пощастило йому одержати працю науково-дослідчу, пов'язану з Колумбійським університетом у спеціяльному «Дослідчому проєкті над СССР», що діяв на кошт Фундації Форда. На цій посаді, яка дала змогу після довгої проволоки повернутися до майже нормальної наукової праці, Л. Окіншевич перебував до закінчення того Проєкту до кінця лютого 1954 р. Від 1-го березня того року він став на працю в Бібліотеці Конґресу в Вашинґтоні, як каталоґіст і перекладач. На цій праці провів повних 15 років аж до відходу на пенсію з днем 28 лютого 1969 р. З того часу аж до смерти 7 листопада 1980 р. проживав і безнастанно боровся з невиліковальною недугою в своєму домі в Гиллкрест Гиллс, мерилендського штату разом із своєю другою дружиною Вірою й під її невсипущою опікою.[18]

---

[18] Віра Окіншевич є донькою о. Авксентія Назаркевича, православного священика на Волині, та Танасії Антонівни Павлович, доньки митрофорного священика тієї ж Церкви. Замужня вперше за Михайлом Мироненком,

Для доповнення загального життєпису Лева Окіншевича не зайвим буде пригадати його формальну карієру, як науковця, дослідника й педагога. Хронологічно першим формальним досягненням його на науковому полі було заанґажування в 1921 р. головою Комісії історії українського права, академіком М. Василенком, на повноправного члена тієї Комісії, яка в анналах нашої науки, зокрема науки історії українського права, записалася як одна з найбільш працьовитих і успішних установ Української Академії Наук. Це тим маркантніше, що члени тієї Комісії, за вийнятком голови і секретаря, були неоплачувані. Членом Комісії став Окіншевич на своєму 23 році життя. Рік після запрошення до Комісії його обрано тайним голосуванням її неодмінним секретарем. Віддав він цей пост в 1929 р. після прийняття посту завідувача Видавництвом УАН.

Високим відзначенням була трирічна аспірантура при Науково-дослідчій катедрі історії України, головою якої був М. Грушевський (1925—28), а після її закінчення включення його до такої ж катедри, очоленої академіком Д. Багалієм.

Не менш замітним постом, що його запропоновано Л. Окіншевичеві в 1931 р., був пост заступника секретаря Соціяльно-Економічного Відділу УАН, який після згаданого вже переслухання НКВД, у нього відібрано. У 1933 р. був іменований професором Ніжинського Педагогічного Інституту.

На еміґрації в Празі був обраний звичайним професором Українського Вільного Університету й дійсним членом Українського Історично-філологічного Товариства. Згодом, у Мюнхені, був обраний дійсним членом Наукового Товариства ім. Шевченка, а Правничий факультет УВУ обирав його повторно своїм деканом. В США став дійсним членом Української Вільної Академії Наук і Українського Історичного Товариства. Також був іменований дійсним членом Білоруського Інституту Науки й Мистецтва. В листі до проф. Б. Крупницького з дня 6-го липня 1951 року Л. Окіншевич згадує, що йому пропонували головство Білоруської Академії Наук (тобто Інституту), від чого він відмовився. З 1975 р. до смерти був головою відновленої на еміґрації традиційної Правничої Комісії, яка існує при ІФСекції НТШ й намагається, між іншими, продовжувати студії історії українського права. Запрошення Українського Наукового Інституту Гарвардського університету викладати історію українського права в характері «професора-гостя» в осені 1970, із-за поступу недуги не міг задовільнити.

науковим співробітником УАН, який загинув у 30-их роках. З покійним Професором одружилася в Реґенсбурзі в літі 1945 р.

VII.

Огляд наукової праці й досягнень

Щоб дати огляд праці й досягнень проф. Окіншевича в дуже занедбаній царині науки історії українського права, слід згадати головні проблеми, що їх треба було розв'язати, передовсім проблему віддлення українського права від права її сусідів, головно російського, тобто проблему його відрусифікування. В загальному існувала проблема дослідження права двох пізніших епох українського права: литовсько-руської й козацько-гетьманської і зв'язання його з більш дослідженим правом попередньої, княжої, доби. Важливою була проблема утворення повного курсу історії українського права й вишколення когорти його дослідників і викладачів на сподіваних правничих факультетах високих шкіл в Україні.

Ці проблеми були відомі проф. Окіншевичеві, секретареві окремої Комісії, яка мала ними зайнятися. Це виявляють ним же готовані й друковані в «Працях» тієї Комісії звідомлення й протоколи з праці Комісії, члени якої стали до праці, що була в той час найбільш потрібною. На долю Л. Окіншевича впало зайнятися студіями права доби, яка була найближчою до сучасної, зразу державної, згодом півдержавної, доби України-Гетьманщини, зокрема ж її державним правом. В низці джерельних праць він дослідив устрій української держави, створеної після повстання Хмельницького, а зокрема монографічно опрацював її центральні державні установи. Залишаючи перелік його творів до бібліографії, треба згадати бодай найважливіші праці, що відносяться до поданої теми, а саме: «Рада Старшинська на Гетьманщині» (1924); «Генеральна Старшина на Лівобережній Україні 17—18 в.в.» (1926); «Центральні Установи України-Гетьманщини 17—18 ст. ст.», Ч. 1: «Генеральна Рада; Ч. 2: «Рада Сташини» (1929—30); «Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині 17—18 ст.ст.» (1948); «Український Гетьманат 17 ст., як форма державного ладу» (1948). Додати б до цих монографій ще «Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства» (1947, 2-ге видання 1954) і їх справлене видання англійською мовою „Ukrainian Society and Government 1648—1781" — останню книжку автора.

Щоб виявити непересічну вартість цих та інших не згаданих праць Л. Окіншевича, мабуть, корисно буде подати опінію найкращого тодішнього історика українського права, акад. М. Василенка, поміщену в передмові до шостого випуску «Праць», в якому, між іншим, була надрукована одна з поданих вище праць Окіншевича. Даючи огляд цієї праці, він дав оцінку методи досліду і його оригінальности: «Як дослід юридичний, його написано на підставі догматичної аналізи юридичних даних, що дають матеріяли. Але автор вносить певні корективи в свою юридичну методу. Він має на оці не тільки ста-

тику, а й динаміку інституту, його зростання та занепад. Звертає також увагу на соціяльне значіння інституту і присвячує цьому питанню відповідні розділи своєї праці. Перед Л. О. Окіншевичем ніхто з дослідників не порушував питання про Генеральну Раду в цілому, не досліджував її, як окремий інститут. Л. О. Окіншевич перший на підставі великого, — що сам же він зібрав і дослідив, — друкованого й архівного матеріялу, обробив цю тему і його студія займе, без сумніву, відповідне місце в науковій літературі і поставленням теми і її виконанням. Дослідивши Генеральну Раду, як установу з її певною компетенцією, автор порівнює Раду з аналогічним інститутом у інших народів. Аналізуючи її, як юридичний інститут, Л. О. Окіншевич робить висновок, що «з Генеральної Ради був виразний державний орган, установа юридична, в розумінні цього слова».[19]

Повне й сумлінне використання літератури й джерел, стисла юридична аналіза кожного правного інституту, а водночас історичне тло і дослідження динаміки розвитку інституту, а далі порівняння з подібними інститутами інших народів і систем правних, тобто вжиття історично-юридично-порівняльної методи, а при цьому солідність і прецизність вислову та відповідальність за кожний висновок і сливе кожне слово, це головна прикмета наукових творів проф. Окіншевича, які поставили його поруч найкращих дослідників історії нашого давнього права.

В своїх працях Окіншевич виявив багато новаторства. До зацитованої авторитетної оцінки його дослідчої *методи* долучується його вимога нової періодизації історії українського права. Традиційна тридібна, а після останніх визвольних змагань, чотиродібна періодизація історії України, а за нею й історії українського права, не відповідає вимогам Окіншевича. Спираючись на пропаґованій ним (подібно, як у Львові вимагав цього проф. Дністрянський), соціологічній методі досліду правних норм, він відкидав стосування традиційної схеми історії України до історії права й пропонував доби: Княжу, чи земську, Литовсько-руську і Коозацьку заміняти добами, спертими не на загальну політичну долю українського народу, чи на його найвизначніші пам'ятки права (доби Руської Правди, Литовського Статуту й Прав, по котрих судиться український нарід), а на соціяльно-економічний стан і розвиток населення і то на ширшому світовому тлі. Він пропонував для історії нашого права такі періоди: 1. початковий чи дофевдальний (до 10 століття); 2. февдальний з поділом на доби: а) раннього февдалізму (10—13 ст.); б) розвиненого февдалізму (14—половина 16 ст.); в) станової держави (16—19 ст.), поділеної на три доби: а) України під Польщею (1569—1648), б) Гетьманської України (1648—1781) і в) України під Росією і Австрією.[20] За цією періоди-

[19] Микола Василенко, «Передмова», *Праці Комісії...*, вип. 6, стор. IX.

[20] Лев Окіншевич, *Лекції з історії українського права.* Право державне. Доба станового суспільства. 2-ге вид. Український Вільний Університет. Мюнхен, 1954, стор. 11—15.

зацією і появилася його остання англомовна книжка.[21] Згадати б при цьому, що Окіншевич, як редактор відділу «Право», в першій, статтейній Енциклопедії Українознавства, також пропонував свою періодизацію.[22]

А все ж цікаво відмітити, що Окіншевич у своїм раннім огляді стану й перспектив науки історії українського права з 1927 р.[23] «для вигоди викладання»[24] розклав матеріял за традиційним ладом, за п'яти періодами: 1. князівсько-земським, 2. литовським, 3. польським, 4. гетьманським і 5. імператорським, покликуючись при цьому на авторитет М. Драгоманова. А в своєму підручнику історії державного права «доби станового суспільства»,[25] хоч спертому на своїй зміненій схемі, він присвятив три-четвертини книжки добі України-Гетьманщини, підкреслюючи цим посереднє значення стосованої досі в історії українського права періодизації. А втім ним редаґований правничий відділ статтейної частини Енциклопедії Українознавства зберігає цю періодизацію.

Повертаючись до його пропозиції, треба до неї поставитися критично, зокрема щодо дослідів власне державного права, яке у величезній мірі залежить від політичного положення даної землі чи населення. Вже куди легше було б прийняти цю пропозицію для інших ділянок права, напр., права приватного, яке у великій мірі керується неполітичними катеґоріями й навіть при зміні політичного положення, звичайно, виявляє помітний консерватизм. Що й казати про народне, звичаєве право, сперте на віковій практиці, яке інколи живе й стосується всупереч новій політичній адміністрації побіч, або проти нею накиненого права.

Мав свій окремий погляд Окіншевич також на п р е д м е т і с т о р і ї українського права. Даючи своїм студентам в УВУ дефініцію свого предмету навчання, визначив історію українського права, як «дослідження постання і розвитку відносин і правил поводження в суспільних організованих союзах, що їх на протязі своєї історії творив український нарід на о п а н о в а н і й н и м т е р и т о р і ї».[26] Цим він відійшов від погляду автора першого, на жаль, незакінченого підручника цього предмету, Миколи Чубатого, в якого дефініції є мова про історію правних норм «*серед* українського народу».[27] *Дефініція* Окіншевича видається вірнішою, бо, як за княжої доби, так у часі

---

[21] Leo Okinshevich, *Ukrainian Society and Government 1648—1781.* Ukrainian Free University, Munich, 1978, pp. 145.

[22] *Енциклопедія Українознавства.* Статтейна частина, кн. II, стор. 632.

[23] Лев Окіншевич, *«Наука історії українського права. Право державне». Україна,* кн. I—II, ВУАН, Київ, 1927, стор. 105—130.

[24] *Там же,* стор. 106.

[25] Л. Окіншевич, *Лекції...*

[26] *Там же,* стор. 5.

[27] Микола Чубатий, *Огляд історії українського права.* Історія джерел та державного права. 4-те вид., Український Вільний Університет, Мюнхен, 1976, стор. 3.

Гетьманщини в склад української держави входили також етнічно чужі території. Для заощадження місця обмежімся тут до зауваження, що в питанні визначення предмету дисципліни історії українського права грає ролю також право напинене українському народові чужими окупаційними державами та питання українського звичаєвого права. У цікавій дискусії на цю тему крім Окіншевича й Чубатого[28] взяв участь також акад. Онакій Малиновський, який вимагав, щоб курс історії українського права обнімав також чуже право, прийняте або накинене українському народові, й щоб тому назва обговорюваної дисципліни була «історія права українського народу», а не «історія українського права».[29] При цьому не від речі буде згадати статтю того самого автора п. н. «Треба вивчати і знати історію українського права».[30]

Між завданням, що їх поставила собі Комісія українського права, було *утворення повного систематичного курсу історії того права.* Цьому завданню присвятив Окіншевич багато часу й труду. Його трирічна аспірантура при дослідчій катедрі М. Грушевського дала йому солідну підготову для написання такого курсу. Розпочав він від історії державного права й перед розгромом ВУАН мав уже її готовою. Можливо, що не поспішав з її друком і з поширенням на інші ділянки тому, що курс загальної історії українського права готував М. Василенко.[31]

Потребу й актуальність такого курсу підкреслила поява двох частин «Лекцій по історії українського права» проф. Ростислава Лащенка,[32] які Окіншевич, не зважаючи на гостру критику, дуже щиро привітав, як першу ластівку творення самостійної науки українського права. Додати б, що Окіншевич дивним чином не знав про раніший, також незакінчений, курс проф. М. Чубатого, «Огляд історії українського права» (Львів 1921 р.). В згаданій раніше статті про «Науку історії українського права. Право державне.», Окіншевич доказує самостійність історії давного українського права, накреслює вимоги для його досліджування й підносить вимогу зготування курсу того права. Напевно не без його впливу Комісія українського права на своєму засіданні 18 червня 1927 р. схвалила потребу складення такого кур-

---

28 Дивись також: *„Gegenstand der Geschichte des ukrainischen Rechtes“*, Contributions a l'Histoire de Ukraine au VII-e Congress International des Sciences Historiques. Варшава, 1933, стор. 326—330.

29 Оникій Малиновський, «Курс історії права українського народу», *Праці Комісії . . .*, вип. 3, *Збірник Соц.-Екон. Відділу УВАН*, ч. 12, Київ, 1927, стор. 394.

30 О. Малиновський, «Треба вивчати і знати історію українського права», *Червоне Право*, ч. 15/16, Харків, 1928, стор. 767—770.

31 Л. Окіншевич, *Наука історії . . .*, стор. 130.

32 Ростислав Лащенко, *Лекції по історії українського права.* Частина перша: Княжа доба. Український Вільний Університет, Прага, 1923, стор. 149, та частина друга: Литовсько-польська доба. Українське Правниче Товариство в Ч.С.Р., Прага, 1924, стор. 78.

су силами цілого колективу, чого, на жаль, не здійснено, хоч дискусія й нові ухвали щодо курсу не сходили з порядку нарад Комісії майже до кінця її активности. З жалем треба ствердити, що й згодом, на еміґрації, проф. Окіншевич не використав уже куди менші, та все ж існуючі можливості скласти, коли не повний науковий курс, то бодай студійний підручник, чи то впродовж майже п'ятирічної професури на УВУ (1944—49), чи під час майже трирічної співпраці з Колюмбійським університетом (1951—54), чи врешті під час 15-річної праці в Бібліотеці Конґресу (1954—69), або й після відходу на пенсію в 1969 р., хоч швидко після цього він розпочав безвиглядне змагання за життя з невилікувальною недугою.

З великим признанням треба відмітити *видатний педагогічний хист* покійного Професора, який проявився в його підручниках і в викладах в УВУ. Серед його публікацій з київського періоду під педагогічним оглядом вибивається згадана вище стаття «Наука історії українського права. Право державне». Написана вона видимо під педагогічним аспектом з метою дати студентам і молодим дослідникам історії українського права короткий, суцільний, вступний виклад, своєрідне «вадемекум». Пишучи цю статтю, автор, мабуть, мав на увазі близьку (ніколи не здійснену) надію стати викладачем історії українського права на правничих факультетах в Україні, а може й була вона також призначена для молодих членів Комісії історії права, з яких декого (Сосенко і ін.) голова Комісії Василенко віддав під його опіку. Автор статті дав у ній на 26-ох сторінках виклад державного права України до кінця Гетьманщини, подаючи основну літературу і її не менш основну критику та розбирав спірні проблеми, які ждуть авторитетної розв'язки, зі своєю оцінкою. Одним словом, утворив варстат праці для вишколу й в потребі самовишколу молодих студентів і дослідників цієї ділянки науки. Про його погляди щодо методики студій і періодизації актуальних проблем, відрусифікації українського права, була згадка раніше. Закінчив свою статтю потребою виготування повного курсу історії українського права й вимогою до влади, щоб урешті ввести у виклади юридичних факультетів України історію українського права, що вже було в школах Росії і Білорусі, та що *на ділі* зукраїнізувало б ці факультети.

Крім цієї визначної вишкільної статті й згаданого раніше університетського підручника, яким являються його «Лекції з історії українського права», проф. Окіншевич написав для УВУ також довідники «Огляд історії філософії права» ч. I.,[33] та «Вступ до науки про право і державу»,[34] — цей останній для вжитку Інституту заочного навчання УВУ. Усі ці довідники написані зв'язко і прозоро, що збіль-

---

33 Л. Окіншевич, *Огляд історії філософії права.* Частина перша. УВУ, Мюнхен, 1948, стор. 130.

34 Лев Окіншевич, *Вступ до науки про право і державу.* 9 лекцій в 10 зшитках. Інститут Заочного Навчання при УВУ. Мюнхен, 1949, стор. 160. Циклостиль.

шує жаль за нездійсненим пляном написання повного підручника історії українського права. Згадати б при цьому запрошення з викладами на Гарвардський університет, про що була вже згадка. Якщо б цей плян був здійснився, то це було б дало Окіншевичеві останню шансу для написання курсу історії українського права.

До важливіших плянів Комісії історії українського права належав плян видати *Словник української правничої старовини.* Ще в 1925 р. Комісія обрала для цього окремий комітет, до якого ввійшли І. Черкаський, С. Борисенок, Л. Окіншевич, В. Новицький і М. Тищенко. Комітет працював разом із Українським Центральним Архівом Давніх Актів. Праця поступала швидко: з кінцем того року було 1.500 карток, в листопаді 1926 — понад 7.000, а в половині 1927 — понад 10.000. Комісія плянувала співпрацю з Термінологічною комісією НТШ у Львові, що не вдалося здійснити так, як не вдалося їй закінчити праці. Після процесу СВУ праця припинилася, а зібраний матеріял пропав, не діждавшись публікації. Щасливим збігом обставин під фактичним проводом члена комісії І. Черкаського повелося ВУАН завчасу в 1926 р. надрукувати «Російсько-український словник правничої мови» з 67.000 слів.[35]

Чісля першого, незвичайно продуктивного двадцятирічного періоду праці в межах Української Академії Наук у Києві (1921—1933) і пропащих років наступного дванадцятиріччя (1934—1946), проф. Окіншевич повернувся до наукової, хоч і обмеженої, праці в орбіті Українського Вільного Університету в Мюнхені, але не надовго. Наступила нова перерва після еміґрації до Америки (1949) й перших двох років, переведених на фізичній праці. А й згодом, чи то в часі науково-дослідчої праці в межах «Дослідчого проєкту над СССР» (1951—1954), чи впродовж 15-річної праці в Бібліотеці Конґресу у Вашінґтоні (1954—1969), він повертався до історії українського права тільки припадково. Залишилося з того часу декілька статтей з цієї ділянки, поміщених у «Правничому Віснику» в Нью Йорку і в «Україні» в Парижі та низка статтей в «Енциклопедії Українознавства» II (словникова частина) в українській мові. З праць у мові англійській можна згадати хіба дві, — одну про право Великого Князівства Литовського і два ессеї до совєтської історіографії, виданих у серії праць «Дослідчої програми», а крім того англомовне видання його курсу державного права Гетьманщини. Позатим можна б ще відмітити низку статтей і рецензій у престижових журналах та декілька статтей в англомовній «Енциклопедії Українознавства».

Окремо слід відмітити праці з ділянки бібліографії, особливо дві, складені й видані під авспіціями Конґресової Бібліотеки, а саме „Latin America in Soviet Writings“ в двох томах (1966) і „U.S. History and Histo-

---

[35] *Російсько-український словник правничої мови* (понад 67.000 слів). Праця Правниче-Термінологічної Комісії при Соціяльно-Економічному Відділі Академії Наук. Українська Академія Наук. *Збірник Історично-Філологічного Відділу*, ч. 41, Головний редактор акад. А. Ю. Кримський, Київ, 1926.

riography in Post-War Writings, 1945—1970" (1976). Обі праці здобули, крім помітного гонорару для автора, дуже високу оцінку фахових рецензентів у журналах усіх більших мов світу. Зацитуймо одну з багатьох пера професора Пенсильванійського університету, Джорджа М. Ентіна: «Укладач цього твору є істориком, едукованим у Совєтськім Союзі і визнаним у З'єдинених Штатах, як авторитет совєтської бібліографії. Він є досвідченим бібліографом й був зайнятий до відходу на пенсію, як важливий член Слов'янського Відділу Бібліотеки Конґресу».

VIII.

Дві батьківщини

Окремою важливою проблемою в біографії Л. Окіншевича є його національність. Їй присвячує він чимало місця в своїх Споминах. У вступі «Білоруські зв'язки» на початку він написав таке: «Не дивлячись на працю в українськім оточенні, в якому я був трактований, як свій і рівний та на все більше зацікавлення своєю темою (козацькі ради на Україні), яка належала до історії українського права, я не забував про країну свого батька і почував обов'язок допомоги її національному відродженню. Я систематично працював над виучуванням білоруської мови і вдосконаленням свого знання її. Ці зайняття дали мені можливість щось дати для білоруської науки.»[36] В дальшому оповідає про співробітництво в білоруському літературно-науковому журналі «Полимя», в якому надрукував низку статтей і рецензій на українські видання, зокрема ж розвідку п. н. «Казацтва на Беларусі» (Гісторычна-юрыдични нарыс), та статтю «Да пытаньня пра беларускую юрыдычную термінолёгію». В українських журналах «Червоний Шлях» і «Україна» друкував рецензії на білоруські видання. Декілька разів відвідував Мінськ, де зав'язав взаємини з передовими білоруськими діячами літератури (Янко Купала, «білоруський Шевченко», і Якуб Коляс) та науки (В. Ластоуский, С. Некрашевич, В. Пічета). Віцепрезидент Білоруської Академії Наук, Некрашевич, пропонував йому переїхати до Мінська й викладати в місцевім Державнім Університеті історію білоруського права, що одначе не було можливим, бо президент тієї Академії, проф. Пічета, не бажав віддати йому свій другий предмет, який він викладав побіч історії. Білорусі. Зате Білоруська Академія Наук у порозумінні з Державним Видавництвом Білорусі договорилися з Л. Окіншевичем щодо друку ширшої монографії про козацтво на Білорусі за часів Хмельниччини й окремого тому з архівними матеріялами. Після написання перших трьох розділів праці, з розгромом Київської Академії і з закінченням співпраці з нею, Окіншевич не продовжував цієї праці, а написане і матеріяли пропали в часі війни.

---

36 Л. Окіншевич, *Спомини*, стор. 20—26.

До проблеми свого національного роздвоєння Л. Окіншевич повернувся у своїх споминах у вступі про причину написання споминів і то українською мовою. Він пише між іншим: «Лишається відповісти на питання про мову. Це спеціяльна проблема людини, в моїй позиції. Тут треба врахувати змішане походження, визнання себе білорусом у пам'ять батька, ніколи постійно не живши на Білорусі (за виключенням кінця 1930-их і початку 1940-их років, коли я жив у включеному до Р.С.Ф.С.Р. Смоленську)».[37] На ділі були це роки 1937—1941. А далі пише Окіншевич: «Україна, де пройшла значна частина мого життя, була ніби моєю другою батьківщиною і предметом моїх дослідчих праць. Я щиро симпатизував боротьбі за українське національне відродження.»[38] В дальшій розповіді додає, що «Рішальне значіння має той факт, що більшість моїх праць присвячена історії українського права і що й організаційно, як співробітник Української Академії Наук, я був зв'язаний з українською наукою.»[39] При цьому ще й додає, що українська сторона, в особі голови НТШ, виказала найбільше зацікавлення в його споминах. Додати б треба до цих вияснень, що з неповної досі зібраної бібліографії Л. Окіншевича виявляється, що на 103 публікацій, українською мовою появилося 53, а в білоруською 27, і то тільки статтей і рецензій, без окремих монографій у виді книжок. Мимо цих чисел слід подивляти тісний зв'язок між Професором і білоруською громадою. В листі до проф. Б. Крупницького з 6 липня 1951 р. він згадує, що Білоруська Академія Наук (мова йде про Білоруський Інститут Науки і Мистецтва в Ню Йорку) пропонував йому головство, на що він не міг погодитися. Зворушливо пращала свого земляка білоруська американська громада, відспівавши над його домовиною в розкопаній могилі свою традиційну пращальну пісню про відхід «працоўника і змагаря», після смерти якого низько похилився ним несений прапор...

IX.

Бібліографічні підсумки

До цього огляду життя, праці і здобутків Л. Окіншевича додаємо бібліографію його наукових праць. Вона спирається передовсім на «Листі друкованих праць», що її ми, не без кількарічних прохань і пригадок (подібно, як це було з життєписом-споминами), одержали від покійного Професора з листом з 15 вересня 1975 р. «При цьому, писав він, прикладаю список друкованих праць, крім газетних статтів, яких я не реєстрував». Цей список обіймає кількадесят позицій, упорядкованих за мовним і умовно формальним порядком: книжки,

[37] *Там же*, стор. 65—70.
[38] *Там же*, стор. 68.
[39] *Там же*, стор. 70.

статті, белетристика й рецензії. Хоч список укладав досвідчений бібліограф (15 років праці в Бібліотеці Конґресу), він неповний, а до того чимало записів неточних або неповних. Зумовлена недугою автора співпраця над цією та селективною бібліографією до його вже згаданої книжки „Ukrainian Society and Government 1648—1781" не завжди вінчалася повним успіхом. Буде завданням майбутності перевірити подану тут бібліографію і її доповнити. Зокрема треба буде пройти газети й журнали українською й білоруською мовою. Українські і білоруські бібліотекарі у вільнім світі могли б у цьому допомогти.

Загальний облік і сеґреґацію публікацій Л. Окіншевича дає нижче подана таблиця:

Мова	Книжки	Статті	Белетристика	Рецензії	Разом
1. Українська	6*	36	—	28	70
2. Білоруська	—	11	1	15	27
3. Англійська	6**	10	—	3	19
4. Російська	—	4	—	1	5
5. Німецька	1***	—	—	—	1
Разом	13	61	1	47	122

* — Окремо подані два томи «Центральні установи».

** — В цім три офсетові брошури.

*** — «Значне Товариство» з німецькою обкладинкою. Циклостиль.

Перша праця українською мовою появилася 1924 р., білоруською 1925 р., англійською 1950 р.

Діяпазон тематики Л. Окіншевича, якщо мова про книжки й статті, на загал неширокий. Його головні праці, з якими він впевнено ввійшов в українську історичну літературу, торкаються України-Гетьманщини 17—18 вв. Зате рецензії виявляють його велику очитаність і незвичайну на його долю ерудицію. Рідкі, але глибокі статті, як для прикладу „History of Civilization of Eastern Europe in the Work of Arnold Toynbee",[40] «Між Заходом і Сходом»[41] та листування, зокрема з проф. Борисом Крупницьким на цю тему,[42] виявлять великий горизонт Окіншевичевого історіософічного думання. Він звертав увагу проф. Крупницькому, що проблема Сходу й Заходу не вичерпує питання характеру й призначення України. Історії України не можна

[40] L. Okinshevich, „History of Civilization of Western Europe in the Work of Arnold Toynbee", *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.A.*, No. 2, New York, 1952, pp. 305—315.

[41] *Україна*, ч. 8. Париж, 1952, стор. 611—615.

[42] Листи з 26 лютого, 10 березня і 15 квітня 1952 р., в архіві НТШ в США.

розглядати тільки під цим аспектом і подає, що самий ще не пише на цю тему, бо не дійшов до синтези. Це листування постало на тлі нової праці Крупницького і його прохання про рецензію на неї. Окіншевич стримано, щоб не втратити приятеля, вимагав від нього відокремити уступи праці, написані в публіцистичнім тоні, від суто наукових, мовляв, обох жанрів не слід мішати.

Треба ще подати, що Лев Окіншевич не завжди підписував свої публікації своїм українським прізвищем. Деякі білоруські праці підписані Леў Акіншевіч, або Л. Вароніч, за дівочим прізвищем бабки по матері, а деякі англомовні публікації підписані Leo A. Yaresh за дівочим прізвищем матері, або Leo Okinshevich.

Дмитро Дорошенко

ЩО ТАКЕ ІСТОРІЯ СХІДНЬОЇ ЕВРОПИ?

(Продовження)

Після Батиєвого погрому 1237—40 років майже вся система великоруських князівств підпадає на $2^1/_2$ століття під безпосередню зверхність татарських ханів з т. зв. Золотої Орди над нижньою Волгою. Хани затверджують і скидають князів, збирають з населення поголовну дань через своїх «баскаків», і над усім взагалі політичним, культурним та економічним життям великоруського народа налягає важке «татарське іго» (ярмо), яке накладає свій глибокий відпечаток на самі основи великоруського побуту, навіть на характер великорусів, на їх психіку та мову. Одрізана на довгий час (формально залежність від татарських ханів московські князі скидають аж у 1480 році) від зв'язків не тільки з Західною Европою, але навіть з своїми найближчими сусідами й родичами — українцями та білорусами, великоруси консервують у себе старі візантійські традиції, надаючи їм характеру закам'янілости й незмінности, в обсягу церковного і взагалі культурного життя, лиш модифікуючи їх під впливом понять, принесених монголами і культивованих взагалі на сході (деспотична влада монарха, рівність усіх підданих в загальнім безправстві супроти монарха, поневолення жінки, сувора система судових кар і т. д.). Одна Новгородська республіка залишається вільною від татарської зверхности й удержує свої торговельні й культурні зносини з Заходом. Під тяжким режимом татарської зверхности ще більше загартовується відпорність великоруської вдачі; з-посеред окремих князівств вибивається одне з наймолодших, князівство московське, і завдяки своєму щасливому географічному положенню в центрі, на перехресті торговельних і колонізаційних шляхів, та завдяки талановитій політиці своїх князів (які дуже нагадують перших капетинґів), починає об'єднувати коло себе великоруські землі — силою, через зручну династичну політику, нарешті через скуплю. В кінці XV віку, коли процес «збирання Руси» (властиво Великоруси) доходив уже до кінця, московські князі складають з себе татарську надвладу. Московські князі не забували свого походження з київської династії, що колись панувала над «усією Руссю» і, доконавши в першій половині об'єднання всіх великоруських земель, починають заявляти претенсії на інші «руські» землі, себто на білоруські й українські, які тепер входили в склад Великого князівства Литовського.

Після татарського погрому Русь південна, об'єднана в значній мірі під берлом короля Данила, мусіла також визнати зверхність татарського хана, але ця зверхність мала більш номінальний характер, і вже в кінці XIII в. ні в чім не виявлялась. Одначе ослаблена татарським погромом й оточена сильними й імперіялістично настроєними сусідами: Польщею, Угорщиною й Литвою, Галицько-Волинська Держава, по вимертю в половині XIV віку династії Данила, була поділена між трьома згаданими сусідами. Польща взяла Галичину, Литва — Волинь, а Закарпатські землі одержала Угорщина. Велике князівство Литовське, об'єднавшись з окремих племен в одну державу під князем Мендовгом в половині XIII в., почало анектувати спочатку білоруські, а з половини XIV в. й українські землі, так що вже в кінці XIV віку під владою князя Ольґерда Ґедиміновича (1341—1377) всі білоруські й майже всі українські землі входили в склад Великого Князівства Литовського. Це не було властиво завоювання, це була анексія на умові задержання автономії окремих білоруських і українських земель, які спочатку задержували навіть своїх старих князів, котрі ставали васалами великого князівства литовського і лиш згодом замінялися князями з фамілії Ґедиміновичів.

Велике князівство Литовське ще в 1387 році заключило персональну унію з Польщею, а в 1569 році по договору в Люблині ця унія стала реальною: Литва і Польща об'єднались в одну Річ-Посполиту на основах федерації, але всі свої українські землі Литва мусіла уступити Польщі, яка тепер об'єднала під своєю владою майже всю українську територію, так само як Литва об'єднала територію білоруську. Перебування в складі Литви і Польщі, що стояли в тісних культурних взаєминах з Західньою Европою, втягує й українсько-білоруські землі в круг західньо-европейських умових інтересів і робить їх учасниками всіх великих культурних рухів, які протягом XV—XVI століття хвилювали західньо-европейське суспільство. Руський елемент Великого Князівства Литовського завойовує собі провідну ролю в культурному житті держави: руська (білоруська) мова стає мовою двора, мовою законодавства й урядування, нарешті мовою багатої літератури, яка на Білорусі переживає в XVI столітті свій золотий вік (твори Фр. Скорини, В. Тяпинського, С. Будного, білоруські літописи- «Литовський Статут»). Не тільки діти білоруських та українських маґнатів, нащадки старих князівських та боярських родів, але й звичайних міщан їздять в чужі землі здобувати освіту в західніх університетах і являються носителями нових ідей — гуманізму й реформації. Хоча вищі круги українського й білоруського суспільства підлягають польонізації, піддаючись блиску польської культури й політичного життя XVI віку, але середні круги — міщанство й шляхта твердо держаться своєї народности (прапором якої служить православна віра). Коли в другій половині XVI віку католицька реакція бере в Польсько-Литовській державі гору, й серед самих православних виявляється течія — обновити своє церковне життя за допомогою зближення з римо-католицизмом, себто за допомогою церковної

унії, то це змагання викликає надзвичайне оживлення умового життя (школи, братства, друкарні, полемічне письменство). Обидві сторони — прихильники старої віри і прихильники унії, напружують всі сили в цій боротьбі, користуючись одна і друга сторона культурною зброєю, яка кується по західньо-европейському зразку і типу. Київський митрополит Петро Могила реформує ціле шкільництво на Україні по західньо-европейському зразку, ставлячи на чолі його знамениту Київо-Могилянську Колеґію (згодом Академію). Культурно-історичні типи, які особливо виявляються на Білорусі в XVI, на Україні в XVII столітті, остільки різняться від того, який до того часу витворився в Москві, що про якусь спільність культури не може бути й мови.

З половини XVI ст. на Україні являється як провідна верства, на зміну старій аристократії і шляхті, що піддаються впливу польської культури й польонізуються, — козаччина. Вона стає на чолі великої соціяльної і національної революції половини XVII віку й приводить (під проводом козацького гетьмана Богдана Хмельницького) до створення самостійної української козацької держави. Ця держава, ослаблена загостреною клясовою боротьбою в середині, не вдержала довго своєї незалежности. Її первісний мілітарний союз з Москвою обернувся у васальну залежність від московського царя; після більш як 20-літньої кривавої боротьби, в якій взяла також участь і Туреччина, Україна була поділена спочатку (1667) між двома, а потім між трьома сусідніми державами: Москвою, Польщею і Туреччиною, і тільки та частина її, що залишилась під зверхністю московського царя (дві пізніші губернії Чернігівська й Полтавська) зберігла аж до кінця XVIII віку автономію, з своїм виборним гетьманом, військом, фінансами, адміністрацією й судом. Це була т. зв. Гетьманщина, яка за короткий час досягла високого ступня розвитку просвіти й культури, і яка показала в повнім блиску найкращі сторони українського культурно-національного типу (загальна народня освіта, вищі школи — Академія й колеґії, масові студії молоді за кордоном, розквіт літератури й мистецтва, високий рівень матеріяльної культури).

Москва, одержавши через прилучення частини України перевагу над Польщею, почала спільними з українцями силами наступ на Туреччину, щоб пробитись до Чорного моря. Коли ж вона, під проводом Петра I, звернула свої сили на здобуття Балтицького побережжя і втягла в цю боротьбу Україну, безпосередньо в ній незацікавлену і для котрої ця боротьба несла одну руїну, це викликало з боку українців реакцію: перехід гетьмана Мазепи на бік шведів, щоб звільнитись від московського панування. Одначе Москва взяла гору і погром шведів р. 1709 під Полтавою став на довгі часи могилою української свободи.

Відокремлення північної Руси від Руси південної, української, і розходження їхніх історичних шляхів повело за собою і певну зміну історично-географічних назв. Для Володимиро-Суздальської, пів-

нічної Руси, приголомшеної татарським ярмом, розбитої на окремі, взаємно ворогуючі між собою князівства, назва «Русь» стає лиш відгомоном напівзабутої традиції книжного, а не народнього характеру, спомином про колишню приналежність до держави Київської Руси і до певної міри леґітимацією на участь у духовій спадщині по блискучій київській культурі. Тільки після того, як київські митрополити перенесли були на деякий час свою резиденцію на північ до Володимира (в 1299 році) і стали тут себе іменувати митрополитами «всеї Руси», починають і великоруські князі, ті з них, що претендували на гегемонію над іншими князівствами, іменувати себе «великими князями всеї Руси»: спочатку тверські князі, потім московські, яким справді удається протягом XIV—XV століть підбити під свою владу всі великоруські князівства. Москва дає і своє ім'я об'єднаній великоруській державі: для цілої Европи від Польщі до Англії, і для Сходу, для турків та арабів вона на декілька століть зберігає одну назву: Московського Великого Князівства, Московського Царства, Московії чи просто Москви. Її населення звуть московитами.

І тільки українці та білоруси вдержують цілком своє старе ім'я Руси, і так її називає саме Велике Князівство Литовське, під владу якого вони переходять протягом XIV століття. Руссю називає і Польща прилучену до себе в тім же XIV столітті Галицьку землю. Ця назва (Русь) має офіційний і народній характер одночасно. Прикладів того можемо навести скільки завгодно. Обмежимосьількома найбільше яскравими. « . . . съ насъ Русь мають хрестити въ лядськую виру» — скаржиться один обиватель в 1511 р.[48] Ось доктор Скорина в передмові до виданого ним у 1517 році білоруського перекладу «Псалтирі» каже, що він зробив цей переклад для того, щоб «брати мої Русь, люде прості, читаючи, краще могли розуміти». Кальвінський пастор Будний видає в 1562 році білоруською мовою протестантський катехизис для «простого народу Руси і для християнських руських дітей». Другий білорус — протестант, Василь Тяпінський, каже в передмові до свого білоруського перекладу Євангелія з р. 1570, що він трудився «для свого руського народу». Нарешті «Литовський статут» в своїй 3-ій редакції 1588 року виразно каже, що урядовці повинні добре знати «руську» мову і письмо та всі урядові акти писати виключно цією «руською» мовою.

Але в Литовській державі назву «Русь» прикладали тільки до своїх білорусів та українців: Великорусь була для литовської Руси «Московією» і тільки. Так само як для московитів литовські білоруси зробилися тепер «литовськими людьми», або просто «литовцями», а для українців у XVII ст. повстає в Московії ще й ім'я «черкасів», яке держиться до кінця XVII століття. Та не тільки в очах литовської Руси Великорусь стала Московією; так же само і для людей у Західній Европі.

---

[48] *Литовская Метрика*, т. I, СПБ., 1903, стор. 1196.

Герберштейн, посол імператора Максиміліяна II до великого князя московського, публікує в 1549 році *Rerum Moscovitarum commentarii*, де він виразно відрізняє від московитів „Russiam", себто південну, українську Русь, західні границі якої сягають, на його думку, під самий Краків. Італієць *Guagnini* публікує в 1581 році свою відому працю *Sarmatiae Europeae descriptio*, де він окремо говорить як про різні краї про „Poloniam, Lithuaniam, Russiam, Prussiam, Livoniam et Moschovium". В 1600 році виходить у Франкфурті цілий збірник праць різних авторів під спільним заголовком „Rerum Moscoviticarum autores varii" і т. д. Навіть сирієць, диякон *Павло з Алеппо*, в своїм відомім описі подорожі до Москви в 1654 році (виданому вперше в Лондоні в 1829—36 рр.: The Travels of Macarius Patriarch of Antioch written by his attendant Archdeakon, Paul of Aleppo, in Arabic. Translated by T. C. Belfour під іменем «Русів» розуміє українців, а великорусів зве «московитами», як про це зазначає і редактор російського перекладу Павла Алепського проф Муркос.[49] Можна було б навести дуже довгий ряд прикладів з XVI і XVII вв., де чужинці вживають назв «Русь», „Russia", Russland" з одного боку, і „Moscovia" з другого в цілком різному розумінні. „Russia", Russland", „Ruś" означає в їх очах те, що ми сьогодні звемо „Ukraina", а „Moscovia" ж означає те, що сьогодні називаємо „La Grande Russie", „Grossrussland". Ще вкінці XVII в., в 1698 році виходить в Лондоні книга під назвою *The Ancient and Present State of Moscovy*, а в 1706 р. у Франкфурті виходить „Relation von dem gegenwärtigen Zustande des Moscovitischen Reiches", при чім обидві книги говорять також як про окрему область про „Ukraine".

В той же час українці називають свій край старим іменем «Русь». У відомій протестації київського митрополита *Іова Борецького* 1621 року на кожнім кроці зустрічаємо вирази: „naród nasz ruski", „miłość i zgoda między Polaki a Rusią", „Ruś na karkach swojich Tatary i Turki nosi" і так далі.[50]

Козацький гетьман Богдан Хмельницький називає себе в 1649 році «князем і самодержцем руським», зве свій народ «руським» і марить про те, щоб увільнити цілу «Русь» з-під польської влади.[51] Його наступник гетьман Виговський умовляється з Польщею в 1658 році про створення федерації: Польщі, Литви і України, при чім Україна має складати собою «Велике Князівство Руське». Гетьман Дорошенко в своїх переговорах з Польщею в 1669 році говорить про відокремлення від Польщі, як автономної козацької держави, цілої території, де живе «руський» народ, означуючи точно межі цієї території, які являються межами етнографічної території — від Путивля і Севска

---

49 *Путешествіе Павла Алеппскаго*, т. IV, Москва 1898, стор. 55.

50 П. Жуковичъ, «Протестація І. Борецкаго, *Статьи по славяновѣдѣнію*, В. III, СПБ. 1910, стор. 138, 139, 144 та ін.

51 J. Michałowski, *„Księga pamiętnicza"*, Kraków 1864, st. 374.

(на московській границі) до Самбора і Перемишля та до Висли (на польській) і до Мінської області на півночі.[52]

Але вже в XVII столітті поруч з старим історичним іменем «Русь» для означення землі, яку сьогодні називаємо Україною, укріпляється й усе більше поширюється нова назва, — оця сама «*Україна*». Щодо вживання цеї назви, її походження і значіння існує особливо багато непорозумінь і плутанини, тому нам треба звернути особливо пильну увагу на те, коли і як постала ця назва, і коли та в якім розумінні уживалася.

Сама по собі ця назва дуже стара. Уперше зустрічаємо ми її на сторінках Київського Літопису під 1187 роком, де говориться, що з приводу передчасної смерти юного переяславського князя Володимира «о немъ Украина много постона».[53] Ясно, що тут говориться про пограничну область київської Руси, теперішню Полтавщину. Етимологічно «Україна» означає тут пограничну область, що лежить на краю. Той же самий Літопис, трохи далі, під 1189 роком вживає назви «Україна» для означення іншої пограничної області тодішньої південної Руси, а саме — південної частини Галичини: «в Украйнѣ Галицкой».[54] І ще в такім самім значінні зустрічаємо ми «Україну» при кінці XIII ст. Далі вона зникає з сторінок відомих нам пам'яток і появляється наново в XVI ст., але все в тім самім значінні пограничної області. Тепер цим іменем називають область середнього Дніпра, головно сучасну Київщину, яка при кінці XVI ст. була окраїною Польської держави на південному сході.[55] В своїм проєкті заселення новоприлученої (по люблинській унії 1569 р. від Литовського Вел. Князівства) київський римо-католицький біскуп *Йосиф Верещинський* називає в 1590 році цю область «Україною». Так само «Україною» зве її в 1597 році в своїй хроніці польський історик *Йоахім Бельський*.[56] Ми зустрічаємо назву «Україна» в договорі запорозьких козаків з польським правительством в 1617 р., в листах князя Юрія Збаразького до короля Жигмонта III.[57] Цю назву вживає згадана вже вище «Протестація»[58] і вірші *Касіяна Саковича* на похорон гетьмана П. Сагайдач-

---

[52] *Акти, относящіеся к исторіи Южной и Западной Россіи*, т. VIII, стор. 218—220. Д. Бантышъ-Каменскій, *Источники малороссійской исторіи*, т. I, Москва 1858, стор. 208—212.

[53] *Полное собраніе рус. лѣтописей*, т. II, СПБ. 1843, стор. 134.

[54] *Полное Собраніе рус. лѣтописей*, т. II, стор. 211.

[55] В документах XVI в. читаємо: «То на собе вся Украина и дальшие поветы от Украины добре чують» — універсал Жигмонта-Авґуста 1568 р. (*Архив Юго-Зап. Россіи*, ч. III, т. I, Київ 1863, стор. 5); «Абысте запорожцовъ на Украину не пущали», р. 1595 (*ibid.*, стор. 132). В р. 1606 козацький гетьман Ізопович пише: «опатрности потреба се мѣти всей Украины Поднѣпровской» (*ibid.*, стор. 153).

[56] *Kronika Polska*, Sanok 1856, p. 1714, 1723, 1729.

[57] *Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Россіи*, Київ 1888, стор. 248, 251, 253—255.

[58] *Статьи по славяновѣдѣнію*, в. III, стор. 150.

ного.[59] Назва «Україна» появляється вже і на географічній карті 1580 року, яка зберігається в Паризькій національній бібліотеці, де іменем України названо Київську область.[60]

Треба відмітити, що назву «Україна» або «Украйна» ми зустрічаємо ще з кінця XV віку і в Московському Царстві, в тім же самім значінні пограничної области.[61] Але в Московії ця назва ніколи не вживається для означення якоїсь більшої або якоїсь етнографічної території. В XVII ст. вона вживається вже рідко, а в XVIII зникає зовсім. Паралельно до цього вживання назви «Україна» в Московщині для означення «окраїн», бачимо те саме і в Польщі, де з кінця XVI ст. «Україною» називають, як уже сказано вище, київську область, тодішню «окраїну» польської держави. Що ця назва рідко поширювалась на інші південно-західні окраїни Польської держави, не можна пояснити тим, що тут вкорінились місцеві крайові назви: «Волинь», «Поділля», «Покуття».[62] І цю тенденцію вживати назву Україна тільки в пристосуванні до самої лишень Київщини, хоч ця назва придбала вже далеко ширше значіння, ми бачимо в польській науковій літературі XIX і навіть XX віку. Наприклад відомий історик українських земель Річи-Посполитої, Ал. Яблоновський, присвячує окремі монографії таким областям: Ruś, Podole, Ukraina, Wołyń (в своїм відомім виданні *Źródła dziejowe*, а пізніше в *Pismach*), де Ruś означає спеціяльно Галичину; з другого боку, означаючи всі ці землі вкупі, він зве їх також Ruś („Historja Rusi Południowej", хоч часом зве їх і Україною; в своїй статті „Etniczna postać Ukrainy" він окреслює границі України: „od granicy wołoskiej na Dniestrze aż po szlak murawski na wododziale z Dońcem" („*Pisma*", I. st. 30).

Польський історик XVII століття Самуіл Ґрондський у своїй, написаній р. 1672, історії польсько-української війни дав пояснення назви «Україна», як пограничної провінції, заселеної козаками: „margo enim polonice kray: inde Ukraina, quasi provincia ad fines regni posita", що значить: «край зветься по-польському kray; отже Україна це есть провінція, яка лежить на границі королівства».[63] Протягом XVII ст. в польських пам'ятках ми зустрічаємо раз-у-раз вживання назви Ukraina то у вужчім значінні самої Київщини, то часто в ширшім, розтягаючи його на цілу теперішню правобережну Україну, разом з Поділлям

---

59 М. Возняк, *Старе українське письменство*, Львів 1922, стор. 279.

60 С. Шелухин, *Назва України*, Відень 1921, стор. 19.

61 «Украйна» на річці Угрі (що була границею Московської держави) в році 1480 (*Полн. Собр. Рус. Лѣтоп.*, т. VIII, стор. 207) і «Украйна за Окою» 1481 р. (*ibid.*, т. IV, стор. 154); «на Украйну в мѣста возлѣ Бѣлева и Одоева» 1512 (*ibid.*, т. VIII, стор. 252); «на Украинѣ въ околицѣ Путивля» 1518 р. (*ibid.*, стор. 201) і багато інших.

62 Король Стефан Баторій у своїм універсалі з р. 1580 пише: „na Ukrainie: ruskiej, kijowskiej, wołyńskiej, podolskiej i bracławskiej". див. *Архив Юго-Зап. России*, ч. III, т. I, Київ 1863, стор. 12.

63 S. Grondski, *Historia belli cosacco-polonici*. Pesti 1789, S. 19.

і Волинню. Зустрічаємо також і слово ukrainći для означення мешканців краю.[64]

І ось протягом XVII століття відбувається дуже цікава зміна: ім'я, яке спочатку означало лише одну частину краю, поширюється на цілий край і на його населення: сам народ починає звати свій край Україною, себе українцями, свою мову українською. І цей процес поширення нової назви відбувається надзвичайно швидко, ми можемо буквально простежити його на основі документів. Перш за все слово «Україна» бачимо ми в пам'ятках народньої поезії, головно в піснях, які прославляють героїв і події XVII віку. Всі ці пісні зовсім не знають імени «Русь» чи «руський»; вони знають тільки Україну. Досить переглянути відомі збірники історичних пісень і взагалі народніх українських, щоб переконатись, що назва «Україна» входить в ужиток в народній устній творчості з початку XVII віку і залишається в ній до цього дня.[65] Вона опановує штучне письменство XVII—XVIII ст. Можна навести довгий ряд прикладів, де Україна уживається як назва цілої національної области південної Руси, а також в живій мові, зафіксованій в документах: Богдан Хмельницький грозить польським послам на початку 1649 року, що «ні одного князя й ні одного шляхтича не залишить на Україні»,[66] а в грамоті Київському Братському манастирю з р. 1651 каже, що «Бог допоміг йому ляхів з України за Вислу прогнати».[67] Так само вживає він назви «Україна» і в однім листі з р. 1654.[68] Гетьман Дорошенко називає в інструкції своїм послам до Польщі в р. 1670 свій народ «українським».[69] Полковник чернігівський Дунин-Борковський в універсалі з р. 1674 прославляє заслуги козака Зінька, що «за цілость отчизни України сего світа пожеґнал».[70] Назва Україна вживається на кожній сторінці літопису Самовидця, писаному між 1670—1702 роками. Гетьман Мазепа у своїм відомім вірші пише: «жалься, Боже, України, що не вкупі мають сини».

Назва «Україна» дуже скоро поширюється і закордоном. G. Beauplan видає в 1660 році в Руані своє славно-звісне *Description d'Ukrainé*,

---

64 *Acta historica res gestas Poloniae illustrantia*, II, Kraków 1881, st. 1124, а також A. Grabowski, *Ojczyste Spominki*, t. II, Kraków 1845, st. 199.

65 В. Антоновичъ и М. Драгомановъ. *Историческія пѣсни малорусскаго народа*, Київ 1874—75. Також: Н. Костомаровъ, *Исторія козачества въ памятникахъ пѣсеннаго творчества*, Собраніе сочиненій, т. VIII, СПБ. 1906; В. Перетц, «Кілька пісень кінця XVII і поч. XVIII», *Записки Наук. Тов. ім. Шевченка»*, т. 86, стор. 143; Б. Гринченко, *Этнограф. матеріялы*, т. III, Чернігів 1899, стор. 591; М. Драгоманов, *Політичні пісні укр. народу XVIII—XIX ст.*, ч. I, Genève 1883, ч. II, Genève 1885.

66 J. Michałowski, *Księga pamiętnicza*, st. 376.

67 *Акти Южной и Западной Россіи*, т. III, стор. 444.

68 *Сборникъ Лѣтописей, относящихся къ ист. Южной и Западной Россіи*, Київ 1888, стор. 263.

69 W. Lipiński, *Z dziejów Ukrainy*, Kraków 1912, st. 159.

70 *«Україна»*, (Київ) 1919, кн. III—IV, *стор. 80.*

qui sont plusieurs provinces du royaume de Pologne, contenuis depuis les confins de Moscovie jusques aux limites de Transilvanie. Йому слідує Pierre Chevalier, автор *Histoire de la querre des cosaques contre la Pologne,* 1663 р., де скрізь уживається назва Ukraine в ширшім значінні. Автор німецької дисертації про козаків, виданої в Липську в 1684 році, *Godofredus Weissius,* прикладає назву Україна вже до 1206 року. *Christophorus Hartknoch* у своїй праці *De republica Polonica,* друкованій в Єні в 1678.; шотландець *Патрик Ґордон* у своїх записках з другої половини XVII віку (*Tagebuch des P. Gordons,* 1849—52); італійські брошури про перемоги запорозьських козаків над татарами, видані в 1684 р. в Болоньї; „Gazette de France" з рр. 1652—54; відомий Авґсбурзький історичний альманах „Theatrum Europaeum", що виходив, починаючи з р. 1652 аж до початку XVIII ст.; англієць *Bernard Connor* у своїй *The History of Poland* з 1690 року і т. д. і т. д. Цей спис праць, де вжито назву Україна для означення цілої території й народу, можна би продовжити до дуже значних розмірів.[71]

Але ніде мабуть вживання назви «Україна» не здобуло собі в ті часи таких широких прав громадянства, як в обсягу картографії. Я не буду вичислювати тут усіх видань географічних карт XVII в., де фігурує назва «Україна» (більша частина їх репродукована у відомім виданні Київської Археографічної Комісії: *В. Кордт,* Матеріял по исторіи русской картографіи, 2 томи, Київ 1909—1910). Я назву тут лиш карту Sauson'a з р. 1641 з написом „Ukraina o Paese Cosacchi" та відомий атлас Боплана „Delineatio specialis et accurata Ukrainae", виконаний знаменитим майстром Ґондіусом в Ґданську в 1650 році. В році 1682 зустрічаемо ми назву «Україна» у французькому „Almanach pour l'an de bissecte 1682 à Paris". Можна сказати з певністю, що в кінці XVII віка назва «Україна» завойовує собі тривке місце в географії і до XVIII століття переходить як загально признаний всіма вживаний термін.

Я обмежусь тут для прикладу згадкою про *Reale Staats- und Zeitungslexikon,* Leipzig 1706 р. (стор. 1719-та), *Grosse Universallexikon aller Wissenschaften und Künste, Leipzig und Halle 1746* (стор. 484), відомий *Dixionaire Geographique et Critique,* Bryzen de Martiniere, або його німецьке видання з р. 1744 (т. XII, стор. 230—236), — скрізь ми зустрічаемо ім'я „Ukraine". Так само *A. Fr. Bisching* у своїй відомій загальній географії *Neue Erdebeschreibung,* 1758 р. *Fr. Weber* у своїй дуже поширеній (кілька видань у німецькій мові, переклади на французьку і англійську) *Das veränderte Russland,* 1721 р. (див., напр., т. I., стор. 136: „Polacken, Ukrainer und Russen"); *Chr. H. Manstein* у своїх *Memoires historiques sur la Russie*; *Вольтер* у своїй славнозвісній *Histoire de Charles XII*; *Гердер* у своїм *Journal*

71 Докладніше про ці видання див. у моїй розвідці „Die Ukraine und ihre Geschichte im Lichte der westeuropäischen Literatur d. XVIII u. d. ersten Hälfte d. XIX Jhd." в *Abhandlungen des Ukrain. Wissenschaftlichen Institutes,* Berlin 1927, B. I.

meiner Reise im Jahre 1769; — скрізь уживають назву „Ukraine" в широкім розумінні слова. Щоб докінчити з найбільш *яскравими* прикладами треба би ще згадати: *J. W. Möller, Reise von Warschau nach der Ukraine,* 1780; *K. Hammard, Reise nach der Ukraine,* 1787; *K. Hammerdorfer, Geschichte der ukrainischen Kosaken,* 1789; *J. B. Scherer, Histoire raisonnee du commerce de la Russie,* Paris 1788; де маємо розділ V-ий *Commerce de la Petite Russie ou l'Ukraine,* (стор. 173—186); *Chr. Engel, Geschichte der Ukraine,* 1796. Повторюю, що я згадую тут лиш про важнішу літературу, цікаву для нашої теми.

Хоча, здавалося б, уже цих наведених прикладів було б досить, щоб визнати загальну поширеність і вживаність назви «Україна» в XVII—XVIII ст., але ще й досі не переводяться публіцисти, які твердять, що ця назва є «штучного» походження, що вона «вигадана» в пізніші часи і являється звернутою проти Росії «австрійською», «польською» або «німецькою» інтриґою. Вони твердять, ніби ім'я «Україна» зовсім не вживалося для означення цілого етнографічного й географічного простору ані в Росії, ані в самій Україні. Але, коли ми звернемося до офіціяльних документів, приватних записок і листування, то якраз таке саме вживання імени «Україна» ми зустрічаємо буквально на кожному кроці. Обмеженість місця не дозволяє нам зацитувати хоча б важніші з відповідних пам'яток і я знову обмежуся лиш до кількох прикладів. Ми зустрічаємо назву «Україна» в офіціяльних документах, які виходять від російського уряду (див. «Дневныя Записки» Якова Марковича, т. I., Москва 1859, стор. 484). Російський міністер, *А. Волинський,* уживає цю назву в листі (С. Соловьев, *Исторія Россіи,* т. 20, стор. 469—470); російський генерал-губернатор, *Леонтьев,* пише р. 1744 в приватному листі до графа Ол. Розумовського, що його слуга «їде на Україну», і той відповідає, що той слуга «вже в дорозі на Україну» (*Кіев. Стар.,* 1892, III, 490—492). Жінка другого російського генерал-губернатора, *Рум'янцева,* в листах до чоловіка 1762—1779 рр. пише: «около Глухова снѣгу множество, а в Полтавѣ на полѣ цвѣтъ, вотъ какая разница, а все — Украина» (*Письма гр. Е. М. Румянцевой къ мужу.* Издалъ гр. Д. А. Толстой, СПБ, 1888, стор. 53); «вѣдь въ Украинѣ живутъ въ мазанкахъ» (*ibid.,* 139); «прислать краски, что въ Украинѣ теперь берутъ ... я слышу, что на фабрикахъ все украинскую употребляютъ» (*ibid.,* 101); «не думаю, чтобъ они изъ Украины покупали вино» (*ibid.,* стор. 87) і т. д. Сам цар Петро I у своїх листах до польського гетьмана А. Синявського вживає назви «Украина» (*Записки Наук. Тов. ім. Шевченка,* т. 92, стор. 212 і 217).

Це — зразки вживання назви «Україна» з російського боку. Що торкається українців, то тут ця назва вживалася в XVIII ст .раз-у-раз. Ось приклади: в офіційних документах т. зв. Генерального Слідства про маєтности, в книзі по Стародубському полку (найбільш північному і найбільш зближеному до Великоросії) вирази: «зде въ Украинѣ», «за владѣнія лядського на Украинѣ», «за владѣнія полского Украиною», «по вигнаню ляховъ зъ Украины» — вживаються майже на

кожній сторінці (реєстр, поданий в кінці книги, нараховує 158 актів, де вжито ім'я «Україна»), див. *Український Архів*, т. І., Київ 1929. Почепський козак, Яків Білецький, у своїй чолобитній 1722 р. пише: «Колегія вселилася была на Вкраинѣ» (А. Лазаревскій, *Описаніе Старой Малороссіи*, т. І., К. 1888, стор. 291). Сотник А. Петровський доносить уряду: «Былъ указъ до гетьмана, аби зъ Украины далъ войска подъ Озовъ» (*Малороссійскій Родословникъ*, т. IV, К. 1914, стор. 31). На кожнім кроці вживає назви «Україна» на означення цілого краю козацький літописець *С. Величко* в своїй праці, написаній в 1720 році; так само *Гр. Грабянка* в своїй історії з р. 1710, і цілий ряд інших українських істоіографів XVIII ст. Митрополит *Дмитро Ростовський* каже, що всі казання він зложив «украинскимъ нарѣчіемъ» і вживає назву «Україна» постійно (*Записки Іст.-Філол. Відд. Укр. Акад. Наук*, т. XVIII, Київ 1928, стор. 194—195). *Яків Маркович*, автор дневника 1717—1767 рр., так само як і автор другого дневника (1729—1758) *Микола Ханенко* послуговуються майже щодня назвою «Україна». Український політичний діяч *Гр. Полетика* в листі до жінки в 1777 році (*Кіев. Стар.*, 1893, У. 217); цілий ряд осіб, починаючи від відомого гетьмана Павла Полуботка і кінчаючи сільським священиком Іваном Гудою, що їх листи видруковано у виданні *Сулимовскій Архивъ*, Київ 1884, — усі вони вживають назви «Україна». Зразків такого вживання у приватних листах можна би повинотовувати по різних виданнях до безконечности.

III.

Після перемоги над Швецією Московське царство переймає гегемонію на сході Европи. Воно перетворюється в Російську Імперію, і цар московський приймає пишний титул «імператора всеросійського». Московський народ сам починає себе звати «русскими» або «росіянами» (більш книжна назва), і таким робом в трохи змодифікованій формі засвоює собі ім'я, яке належало колись старій Київській Русі, а пізніше, в першій лінії, її безпосереднім нащадкам і культурним спадкоємцям — українцям. Прилучивши до себе по розділах Річи-Посполитої (1772—1793) правобережну Україну (Київщина, Поділля і Волинь) і цілу Білорусь, російські володарі справді здобули право вичисляти їх в своїм титулі «Великої, Малої й Білої Руси». Але українському народові, як і білоруському, це об'єднання в одній «русскій» державі коштувало мало не повної втрати свого національного[72] обличчя. Взаміну за це вони отримали блага сумнівної вартости. Жахливий терор і експлуатація живих фізичних сил лівобережної України (копання каналів на півночі, нищівні походи на Персію і не менш згубні на Крим, Туреччину і Прусію, де пролилося багато української

[72] Тут починається переклад з німецької мови втраченої сторінки (Ред.).

крови), знищення української торгівлі і господарського життя, щоб ліквідувати Україну, як окремий господарський організм і перетворити її в колоніяльний ринок для молодої московської промисловости, ліквідація автономії, формальне заведення кріпацтва, русифікація церков і шкіл — ось ті блага, що ними наділила царська Росія 18-го століття лівобережну Україну. Отримавши від Польщі українські і білоруські землі, Росія не зробила нічого для того, щоб поліпшити важке господарське становище чи піднести культурний рівень цих територій. Російський уряд лишив старий, давно пережитий соціяльний лад, який поляки пробували ще за часів розподілу Польщі реформувати, і силою утримував його, використовуючи для того свій могутній військовий і поліційно-бюрократичний апарат. Коли, отже, ці три так звані «російські народи» були об'єднані, то хіба лише в однаковому соціяльно-політичному безправ'ї і поневоленні.

На переломі 18-го і 19-го століть виникає в українському житті новий, раніше невідомий момент, що його російський уряд не очікував. Розпочинається українське національне відродження, яке ґрунтувалося на простому люді та на історичних традиціях народу. Спершу в ділянці літератури та наукового дослідження української історії та етнографії, а опісля в[73] обсягу національно-політичної думки. Це відродження змагає до привернення українському народові свободи національного розвитку й політичних прав. Ціле XIX століття й початок XX старався російський уряд приглушувати український рух, забороняючи українську літературу, театр, саму мову, суворо переслідуючи кожен прояв українського національного життя. Але все показалося даремним. Український рух зростав невпинно, не дивлячись на всі заборони, оперся на Галичину, де в умовах австрійської конституції українці могли вільніше розвивати своє культурне і політичне життя, і з вибухом революції 1917 року українці зразу ж почали добиватись автономії, в осени того ж року проголосили Українську Народню Республіку в федеративнім зв'язку з Росією, а на початку 1918 року й зовсім відокремились від неї. Так довго спинюваний і заборонюваний культурно-національний український рух розвинувся з якоюсь елементарною, стихійною силою, і вже в 1918 році самостійна Україна мала свої державні українські університети й свою Українську Академію Наук.

Ідея самостійности й окремішности білоруського народу також виникла ще в початку XIX ст., але довго не виходила поза етнографічні студії й спроби утворити свою білоруську літературу на народній мові. Лиш з початком XX століття починається національне відродження. По революції й білоруси проголосили свою Білоруську Народню Республіку, але самостійність цієї республіки, проголошеної в часі німецької окупації, мала ефемерний характер. Большевики захопили східню Білорусь, яку вони перетворили в неменш ефемер-

[73] Тут кінчається переклад втраченої сторінки (Ред.).

ну «Білоруську Соціялістичну Совєтську Республіку» в загальнім Совєтськім Союзі. Українська ж Народня Республіка (включно з гетьманською Українською Державою 1918 р.) проіснувала до кінця 1920 року, коли була окупована большевиками, які проголосили її «Українською Соціялістичною Совєтською Республікою» у федеративнім зв'язку з іншими республіками союзу.

(Продовження слідує)

Історичні джерела

Ihor Kamenetsky

THE UKRAINIAN CENTRAL RADA AND THE STATUS OF THE GERMAN AND AUSTRIAN TROOPS FOLLOWING THE PEACE TREATY OF BREST-LITOVSK

Most of the aspect pertaining to the Central Rada government's relations with Germany and Austria have been covered in scholarly research and publications. However, the nature and causes of frictions that developed between Ukraine and the Central Powers after their military intervention since February 18, 1918 stil are awaiting a systematic study. Such a study not only would be useful for a better understanding of the evolution of German *Ostpolitik* during World War I, but also for a more objective appraisal of the chances for the Ukrainian democratic government to survive in a complex internal and international situation in which it found itself.

The purpose of the following analysis and translation of some relevant German documents from this time is to focus on the confrontation which did arise between Rada and the Central Powers when the former tried to define and limit the scope of authority and the nature of activities of German and Austrian troops in Ukraine one month after the intervention started. The comments and documents are supposed to provide the reader with an understanding of what preceded the mentioned confrontation and the events that followed it.

It is peculiar that the Rada government was not very enthusiastic about asking the Central Powers for military aid after Ukraine had been invaded by Soviet Russia. Thus, even though the invasion had occurred on December 17, 1917 and within one month had led to the occupation of approximately half of the territory of Ukraine, it was not until February 12th, 1918 that the Ukrainian Republic started to make serious efforts to secure military aid from Germany and Austria. The socialist nature of the Rada government, representing a different social order and different values in comparison with the two mentioned powers, explains why, even after Rada had made the decision to ask for military aid, she first tried to attach some limitations to the scope and nature of German military help. Thus, Rada inquired if the Germans would be willing to release the Ukrainian prisoners of war held in Germany and organized by the Germans in special fighting detachments, so as to fight on Rada's side. When this possibility turned out to be unfeasible, Rada inquired if in case of German military assistance the military operations of the German armed forces could be limited to the Russian-Ukrainian border districts only, and if the German High Command might commit itself to a written agreement to withdraw its troops from the Ukraine imme-

diately after the conclusion of the military operations. The German High Command turned down these requests as impractical.

Further, it is not without interest that prior to the official invitation to the German government for military assistance, Rada first tried to limit herself to the Austrian intervention, on the assumption that Austria, being a weaker state and subject to pressures by the Ukrainian minority groups in the Austro-Hungarian Monarchy, would be more manageable in relation to the Ukrainian government. Some influential members of the Austrian government did favor such an exclusive Austrian intervention as a means to avoid an undue German influence in Ukraine. However, the internal opposition against the additional Austrian military commitment prevailed, and for the time being it ruled out the Austrian intervention. Thus, the Germans alone first initiated a drive against the Bolshevik forces in the Ukraine on February 18, 1918.

The objectives of German *Ostpolitik* which had a bearing upon Germany's military in Ukraine could be divided into three major categories. One of them, and the most relevant objective on behalf of its contribution to the Peace Treaty of Brest-Litowsk, was the liquidation of the Ukrainian Front, which would permit the Central Powers to withdraw a considerable quantity of their troops to the Western and Italian fronts. A second one was the idea of the creation of a belt of non-Russian buffer states between Germany and Austria on one side and the Russian Empire on the other side. In this scheme an independent Ukrainian state was expected to play an important role as a part of a barrier to Russian expansion westwards. The third and latest objective was the German interest in Ukrainian food products and raw materials to help overcome serious economic shortages of Germany and her principal ally, Austria. These shortages had developed as a result of a prolonged war. The Ukrainian economic concessions to the Central Powers were specified in the Peace Treaty of Brest-Litowsk, but they depended on the restoration of the sovereignity of the Rada government over the Ukrainian territory.

In order to reestablish a control over Ukraine, the Ukrainian government first had to rebuild a governmental network, to develop the economic system, and to provide for basic needs and services. This was not an easy task for any government under the circumstances of a revolutionary turmoil and amidst the damages and dislocation resulting from the Bolshevik invasion. To an increasing degree, the German authorities became aware about the disrupted state of affairs in Ukraine during the intervention, namely through direct observation as well as through some systematic reports coming from various sources. One of such reports with which the German Ministry of Foreign Affairs was acquainted originated from the Ukrainian Association for Industry, Trade, Finance and Agriculture. It presented a rather bleak picture of the conditions in Ukraine at this time:

> Of the important mills and sugar industry only traces have remained. Trade is fully destroyed because of transportation difficulties and plunderings of trains, so that there exist no possibilities to implement delivery orders: credits and bank systems have fully disintegrated, and no cash reserve is available.

> Agriculture was destroyed during the last months because of the liquidation of private property rights and a transfer of land to the committees. The huge amount of the private property of the peasants has been destroyed. Financial conditions are very serious because of inadequacies of income. In the villages predominates a complete anarchy.[1]

From the German point of view, there existed under the given circumstances basically two alternatives for implementing the objectives of German *Ostpolitic* in Ukraine. One of these was to limit the use of force to an indispensable minimum and to try to support a positive program of Rada, in order to secure the trust of the majority of the population. This applied to the solution of the basic existential problems of the population in terms of supplying the cities with sufficient food, providing manufactured goods for the Ukrainian peasants in return for food surpluses (as it had been agreed upon in the Peace Treaty of Brest-Litowsk), and helping Rada to eliminate anarchy, etc. Another alternative was to give priority to securing food and raw materials for the Central Powers from Ukraine, without consideration of the precarious economic situation, and without offering positive programs, with the exception of a liberation from the Bolshevik rule. The second alternative, as the Germans soon found out, was possible only by applying more and more force against the civilian population and by increasing the conflict with Rada. As the German resources were limited in terms of manpower for this type of intervention, eventually the Germans had to induce the Austrian government to participate in the military expedition in Ukraine and in the occupation task connected with it.

The political guidelines of the Austrian government provided for an intervention in Ukraine were different from the German ones in regard to many important points. They were presented by Prince Hohenlohe, Austrian Ambassador to Germany, who believed that a prolonged existence of the Ukrainian state was neither likely nor desirable, in so far as the Austrian-Hungarian Empire was concerned. Therefore, he recommended a ruthless and intensive Austrian exploitation of the public sector of the Ukrainian State and of the Ukrainian population, while at the same time supporting the interests of the Polish and Russian nobility.[2]

It is obvious that Central Rada, which was in the process of building up a Ukrainian democratic state and for her success depended mainly on the mass support of the Ukrainian peasants, could not endorse the arbitrary and frequently violent seizure of the Ukrainian economic assets. Neither could it accept the

---

1 „Kurt Freiherr von Lersner. Representative of the German-Ukraine-Delegation, to Graf Dr. von Hertling, Brest-Litowsk, March 12, 1918". Auswaertiges Amt, Archives, Bonn. *Allgemeine Angelegenheiten in der Ukraine.* Vol. 3, Nr. A11584.

2 „Hohenlohe an Czernin: Oesterreichische Interessen in bezug auf die Ukraine und die deutsche Politik gegenüber den östlichen Randstaaten. Berlin, March 25, 1918". *H-H-SA, 152 Russl. XI d.* in T. Hornykiewicz, ed., *Ereignisse in der Ukraine, 1914—1917, deren Bedeutung und historische Hintergünde.* Vol. I. (Philadelphia, W. K. Lypynsky East European Research Institute, 1966), p. 328.

Austrian meddling in the social order which prevailed in Ukraine following the 1917 Revolution. Not having enough power and influence to stop German and Autsrian military authorities from unauthorized requisitions and from intervening in its internal affairs, Rada resorted to a passive resistance and to some legal measures wherever circumstances promised a chance for success. Knowing that the German and Austrian governments placed a certain value on the legitimacy of their military operations in Ukraine and that this legitimacy emanated from the recognition of Rada as a sovereign government, Rada decided to make the continuation of the stay of Austrian and German troops on Ukrainian territory questionable in legal terms. The first documentary evidence on behalf of this move of Rada is dated March 22. 1918. The German Ambassador to Ukraine, Freiherr von Mumm, reported to the German Foreign Office on this date in Kiev for a conference with Ukrainian Minister of Foreign Affairs, Lubinski, during which the latter informed him that the Ukrainian government had prepared a note directed to the Austrian government, asking it to withdraw Austrian troops from the Ukrainian territory as their aid was no longer needed.[3]

During the same conference, Lubinski also made reference to the need for a German-Ukrainian covenant specifying the legal status of the German troops in Ukraine, as well as the approximate deadline for their withdrawal.[4]

For the German Foreign Office the request of the Ukrainian government for the withdrawal of the Austrian troops brought up basically two uncertainties. First, State Secretary Kuehlmann was sceptical if any explanation by the German government could be cleared from suspicion by the Austrians that the Germans were behind this request. Secondly, the German Foreign Office was not sure at all if the pending Ukrainian request was secretly supported by the German Supreme Army Command. The reasons behind this scepticism of the German Embassy were several, but the most obvious one was that the request in question emerged during a time when there were serious differences between the Austrian and the German military leaders pertaining to the demarcation lines in the occupation territory in the forthcoming military drive in Eastern Ukraine. The fact that the German Ambassador to Ukraine, Mumm, first learned about this request from the German Representative to Rada of the Supreme Army Command, Freiherr von Stolzenberg, and that his interpretation of this request apparently was not negative in nature, seemed to suggest that military leaders of Germany were moving to a confrontation with Austria on behalf of their respective policies in Ukraine rather than toward resolving their various conflicts.[5]

This war of nerves, involving the German Military Command, the German Foreign Office and the Austrian government, was a short one. Between March 22 and 28, 1918 the conflict was resolved in the spirit of basic German-Austrian understanding. German and Austrian military authorities agreed on the demar-

---

[3] „Mumm an Auswärtiges Amt, Kiev, March 22, 1918". Auswärtiges Amt. Archives, Bonn. *Allgemeine Angelegenheiten in der Ukraine.* Vol. 4, Nr. A 12871.

[4] *Ibid.*

[5] *Ibid.*, Nr. A 91495.

cation lines of their military operations and their respective occupation zones. Two factors in particular seemed to have had a decisive influence on this turn of the policy. General Wilhelm Groener, who at this time was the key person of the German military administration in Ukraine, and an ardent supporter of a forceful requisition, successfully claimed that the available German forces alone would not be in a position to assert themselves in the occupied area without the Austrian manpower to supplement it.[6] The second factor lay in the determination of the German Foreign Minister, Kuehlmann, to keep the alliance ranks closed, particularly during the Bucharest Peace Treaty Conference taking place at this time, in which Austria was supposed to play an important role in German schemes. As a consequence, the Rada government received a very mild protest, but nevertheless, an obvious one, from the German Foreign Office dissuading it from going ahead with the intended request for the withdrawal of Austrian troops.

While this note of protest was at least temporarily effective in terms of preventing a confrontation between Rada and the Austrian government, it did not prevent Rada from presenting a proposed covenant for defining the status of the German troops in Ukraine that would have been broad enough to include the Austrian troops as well. This covenant seemed to have been one of the turning points in the relations between the Central Rada and her ambiguous allies.

It may be argued, of course, as Ambassador Mumm did in his comments on behalf of the main points of the covenant, that Rada's preoccupation with the status of the German and Austrian troops in Ukraine was mostly intended for pacifying the Ukrainian masses. But if we look at this move within the context of some other measures by Rada, such as the interference with German and Austrian requisitions, its attempt to build up its armed forces, and its declaring as illegal Field Marshall von Eichhorn's legislation favoring a compulsory cultivation of land and a restoration of large landed estates, then also the status of the troops issue acquires another meaning, in that it represents one of many attempts by Rada to assert the sovereignity of its government not only theory but also in practice.

By formally reviewing the role of the German and Austrian troops in Ukraine, the Ukrainian government was running the risk of a confrontation with the powers that might easily terminate its existence. But by doing nothing to oppose the blatant violation of Ukrainian sovereign right, it was jeopardizing its justification for staying in power, as well as the credibility of principles for which it stood. In this sense, taking the risk of a confrontation was preferable, in so much more as there is evidence to the fact that some German leaders in charge of the official German-Ukrainian relations suggested accommodations on behalf of the points that Rada had proposed in its covenant on the role of the German troops in Ukraine.[7]

---

[6] *Ibid.*, March 25, Vol. 5, Nr. A 13296.

[7] *Ibid.*, Vol. 5, Nr. A 13703, March 28, 1918 and *Ibid.*, Vol. 5, Nr. A 14328, pertaining to „Kurt Freiherr von Lersner an Auswärtiges Amt, Gr. Hauptquartier, April 2, 1918".

The eventual German decision to evade the issue of an equitable accommodation with Rada by promoting an overthrow of the Ukrainian democratic government and replacing it by another one largely subservient to the German policies of the day, proved to be a miscalculation, even within the professed objectives of German *Ostpolitik* at this time. Whereas the results of an economic exploitation were disappointing in view of the numerous uprisings under the Hetman State, the two other German objectives pertaining to the transfer of their troops to the Western Front and the building of a strong viable Ukrainian state able to withstand in the future Russian expansionism westwards, were both irreparably damaged.

DOCUMENTS

DOCUMENT NO. 1

„Aus dem Felde". March 22, 1918. Mumm to Auswärtiges Amt: Report About the conversation with the Ukrainian Foreign Minister Lubinski concerning the need of a covenant specifying the conditions for German troops upon their arrival and the pending request for the termination of Austrian military aid. Auswärtiges Amt, Political Archives, Bonn, Allgemeine Angelegenheiten in der Ukraine. Vol. 4, Nr. A 12871.

My conference today with the Prime Minister was accompanied by the caretaker of the Ministry of Foreign Affairs, Lubinski, and the Minister of the Post Office and Telegraph System, Sidorenko. Lubinski stated:

1. On behalf of the Ukrainian government's request pertaining to the arrival of German troops (in Ukraine), no specific concrete points had been agreed upon that would apply to their stay. A telegram exchange between the Chancellor of the Reich and Holubowitsch brought some clarifications. Now, however, the moment had come to agree about the details and to take into consideration a deadline for their withdrawal. I replied that I would have to bring this suggestion to the attention of my government.

2. Lubinski mentioned in this connection a memorandum to Austria-Hungary which was in preparation, in which an expression of gratitude was included for their military assistance rendered till now, as well as the message that in view of the completion of the preparations for ratifying the peace treaty with the Central Powers, the conditions in the country, as perceived by the Ukrainian government, were such as to enable the Austro-Hungarian troops to withdraw again. For a further clarification (of the issues involved), Lubinski noticed that at the time when the request for (military) aid was directed to Austro-Hungary, it applied only to sending the Ruthenian troops; but the troops which actually entered Ukraine represented all kinds of nationalities, among them also Poles and Hungarians who were not very popular here. Upon the Minister's request to state my view on behalf of the pending memorandum to Austro-Hungary, I declined to comment, as the matter in question referred to the relations between Austro-Hungary and Ukraine...

Signed, Mumm

DOCUMENT NO. 2

Kiev, March 28, 1918. „Mumm an Auswärtiges Amt: Report about a conference with the Austrian Ambassador to Ukraine, Count Forgach, about the request of the Ukrainian government for a withdrawal of the Austro-Hungarian troops. Auswärtiges Amt, Political Archives, Bonn. Allgemeine Angelegenheiten in der Ukraine. Vol. 4, Nr. A 13701. In connection with telegrams No. 53, 54, 80. Top Secret.

As was to be expected, Count Forgach now has become aware about the planned forwarding of the Ukrainian memorandum requesting the withdrawal of the Austro-Hungarian troops. He visited me therefore today very early in a very excited mood and asked if I knew something about the objectives of the Ukrainian government behind it. Because a complete denial would have contributed only to a worsening of the situation, I replied to the Envoy that the Ukrainians had forwarded also to me a proposal for finalizing matters pertaining to military questions in relation to the entrance of our troops and the duration of their stay in Ukraine. By this occasion I mentioned that also a memorandum to the Austro-Hungarian government had been attached referring to the pending request for the withdrawal of their troops.

Count Forgach later added that a confidence man had informed him that we had known about the planned sending of this memorandum and that we even had approved of it expressedly, — a possibility that he naturally could not believe. I replied to the Count truthfully and in the spirit of the telegram No. 80, first paragraph, but I assume that this answer, which, as your Excellency knows I would have liked to present in a much stronger form, appeared to my colleague as very lukewarm. At any rate, he is likely to believe that some kind of intrigue has been involved in this case.

Yesterday, among others, I received from the Ministry * a memorandum with a scheme for a German-Ukrainian covenant about which I will report by telegraph.

As might have been expected, Count Forgach understandably considers all of these things as serious matters, and this night he still sent a wire to Vienna...

Signed, Mumm

DOCUMENT NO. 3

Kiev, April 2nd, 1918. Kiev Legation Secretary Lersner an Auswaertiges Amt, Political Archives, Bonn. Vol. 5, No. 5 A 14328. Report about a project of an agreement between the Ukrainian People's Republic and Germany on behalf of military aid.

General Ludendorff wires:

Military Representative in Kiev, Col. Freiherr von Stolzenberg reports:

„By today's conference with Lubinski (Foreign Office) he handed over to me in a follow-up way a ‚Project about an Agreement between the Ukrainian People's Republic and Germany on behalf of Military Aid'."

* Translator's note: he probably referred to the Ukrainian Ministry of Foreign Affairs in Kiev.

Literally, the rendition is as follows:

1. Point one refers to the question between whom the Agreement should take place and which persons should sign it.

2. Point two declares the reason for the arrival of the German army in Ukraine and purpose which it is expected to accommplish.

3. Point three deals with the direct Supreme Command of the German Army as well as with the question if these troops should be considered as being at the Ukrainian or at the German service.

4. Point four deals with the relationship of the German troops to the armed forces of the other nationalities stationed on the territory of the Ukrainian state.

5. Point five deals with the border limitations appliable to the German military advance and to the locations to which the stationing of the German troops should be confined.

6. Point six deals with the complete non-interference of Germany as a power-state in the internal affairs of the Republic.

7. Point seven deals with the export of different goods from the Ukrainian territory.

8. Point eight deals with the relationship to the subjects of other nations which are not in a state of belligerency with Ukraine.

9. Point nine deals with the quantity of German troops and their increase or reduction.

10. Point ten refers to the time specification by which German troops will depart from Ukraine, and it discusses the question in which ways it should take place.

The Ukrainian government would like to reach with us a concrete military agreement which it then would be able to present to Rada (Translator's note: the name of the legislative branch of the Ukrainian government).

It should contribute to quieting down the population and to clarifying the mutual relationship in such a way as to mitigate possible misunderstandings. The ten points represent only proposals that, as the government suggests, could be modified or supplemented.

Should such an agreement be approved by us — and I consider it as useful — then we might think of Kiev as the site for the convening commissions.

As his Excellency Mumm has stated to me, he reported to the Foreign Office in the same spirit. I consider it useful to finalize the military agreement between Germany and Ukraine.

First of all, however, the question would have to be clarified if Ukraine wishes to reach this kind of an agreement with Austro-Hungary, and what would be the attitude of Austro-Hungary to it. It would be advisable to proceed together with the Austro-Hungarian state. The agreement would have to be linked with return contributions of Ukraine for our military aid (see my telegram to the Foreign Office, Nr. 28853, dated March 18, 1918). I would propose that

first a preliminary should be prepared by the German Ambassador in Kiev, in cooperation with General Field Marshal v. Eichhorn, and then distributed through the Foreign Office and the Supreme Military Command to all of the interested parties, so that those could air their additional wishes. The actual negotiations with Ukraine would be useful to have in Kiev. There we may count on experts in diplomatic, economic, and military fields, and the Ukrainian negotiators could not very well delay some of the uncomfortable questions as they have done it previously in Brest L., under the pretext that they first had to consult their government.

Signed, Lersner

Олександер Баран

КОЗАКИ В ОПИСАХ ПІЄТРА ДЕЛЛА ВАЛЛЕ З XVII СТОЛІТТЯ

(Переклав Олександер Баран)

(Частина третя)

Ще залишається нам обговорити одну важну справу, якої вже не можна дальше відкладати. Ваша милість пригадує собі, як я звітував з Ферагабаду про мої переговори з перським шахом, щоб об'єднати його з чорноморськими козаками проти турків. Я тоді писав Вашій милості, що шах був прихильно наставлений до тієї справи і що він того козака Степана, який приїхав сюди через Грузію, перед моїм виїздом з Ферагабаду вислав з окремим листом (з якого я маю копію) до свого генерала, поручаючи цьому ж генералові, щоб прислав здібніших людей до провадження переговорів. А щодо побратимів Степана, які залишилися в Грузії і були дуже добре трактовані християнським князем Башачука, тобто паном всієї території між Персією і Чорним морем, шах наказав, щоб вони всі прибули чим скоріше до перського імператорського двору і отримали всі прекрасні фавори, якими шах хотів обдарувати їхню націю.[1] Дальше, я ще писав Вашій милості, що той Степан тільки кілька днів міг проїхати в напрямі Грузії, коли шах через своїх післанців відкликав його назад. Козак, не знаючи навіть з якої причини, мусів вернутися. Я з ним знову бачився у Казуін, але опісля Степан мусів іти на війну слідами шаха, перебуваючи постійно на імператорському дворі.[2] Ніколи більше його не вислано нікуди й козак довший час сам не знав причину цієї придержки. Щойно тепер, з останнім приходом володаря в Ісфаган, ми довідалися причину цієї зміни. Ми довідалися дуже пізно і то ще іншими дорогами про те, що володар знав відразу із своїх тайних звідомлень. . . . Я тут постараюся все описати, щоб Ваша милість зрозуміла, що

---

[1] Шах хотів через них пропаґувати перську наємну службу між козаками. Аббас був типовий могаметанин. Він не фаворизував християн у своєму війську, але війна з турками тривала вже дуже довго і для осягнення остаточної перемоги він уже й не дбав про віру своїх наємників.

[2] Як Делла Валле описує, шах, куди не їздив, завжди брав із собою цілий двір. А до того двору належало кількасот осіб, так що Степан не був для нього окремим тягарем.

мене турбує і все турбувало щодо доброго зрозуміння та позбавлення старих пересудів відносно цих країн.

Князеві Башачука, або не сподобалося козацьке приятельство, пристаране йому приморськими сусідніми князями Меґрелії та Ґурієл, або, якщо спочатку подобалося, то воно підпало під вплив його мінливої натури (що є властивістю всіх східних народів), або він боявся турків, які все могли на нього напасти на суші;[3] досить того, що одного дня цей князь змінив своє наставлення супроти козаків і, знаходившися слабосильний між двома потугами, як між молотом і ковадлом, ганебно зрадив своїх козацьких гостей. Воно сталося так, що цей князь, як я вже згадував, прийняв і устаткував козаків дуже приязно, але не випустив їх усіх до Персії, що мені видалося зразу підозрілим. Він вияснив своє наставлення тим, що на початок краще, як тільки один з-поміж них вибереться (до Персії) і вивідає інтенції шаха. В кожному разі, він їх так переконав, що всі йому повірили. Тільки я єдиний ніколи не перестав підозрівати його. Самому Степанові він поміг дістатися до Персії, але притримав з попередньою ласкавістю решту тридцять дев'ять і одночасно секретно повідомив турків про їхній прихід, про їхній намір перейти до Персії та про їхню ціль у тій країні.[4] А що найгірше, коли великий везір Туреччини[5] знаходився у провінції Ван,[6] тобто недалеко від його країни, щоб приподобатися тому везірові, князь вислав йому тих бідних гостюючих козаків в дарунок. Ще й обманув їх, кажучи їм, що посилає їх до перського двору. А вони, незнаючи ні країни, ні дороги, ні мови, все йому повірили. Вони ще більше вірили йому, як бачили, що князь обдарував їх різними дарунками і наказав, щоб його люди провадили їх не як полонених, а свобідних і озброєних з прекрасною дарованою зброєю і на прекрасних конях. Їх провадило багато людей цього князівства, а ці люди завжди старалися козакам іти на руку і провадили їх туди, куди вони хотіли й ніколи не робили їм жодної прикрости. Таким ось способом ішли козаки, як невинні ягнята, як мученики, повінчані і гарно

---

[3] З Туреччини можна було багато краще нападати на емеритійське королівство, ніж з Персії. З турецької сторони немає таких непрохідних скелястих гір та провалів, як зі сторони Персії. З цієї причини шукав емеритський король Юрій III скоріше турецького приятельства, чим перського.

[4] Делла Валле кілька разів згадує, що одинока ціль тієї козацької виправи була наемна військова служба в перській імперії.

[5] Тут розходиться про Галіл Пашу, який походив з вірменського роду і за султана Ахмеда, в листопаді 1616 року, став великим везіром турецької імперії. Від 1617 року він сам керував воєнними операціями проти персів. Його штаб знаходився у замку Ван, що лежав над берегами озера Ван. Cfr. Kortepeter M., *Ottoman Imperialism during the Reformation, Europe and the Caucasus*, New York, N.Y.U.Press, 1972, p. 250; Shaw S. J., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge, Univ. Press, 1976, vol. I, p. 191.

[6] Це найдальша східня провінція Туреччини, що й сьогодні межує з Іраном та Вірменією. В XVII столітті тут жило ще багато вірменів.

оздоблені, на жертву. Вони навіть не спостерегли, що не їдуть в напрямі Персії, і тільки тоді похопилися, як вже були в середині турецького табору, де їхні слабкі сили були безвартісні. Вони самі бачили, як їх передано везірові Галіл Баші, який дуже втішився і відразу наказав козаків роззброїти; опісля, закутих у залізо, всіх їх післав до одної, сильно укріпленої, вежі. А князеві Башачука везір окремо висловив свою вдячність за виявлення його «доброї волі» супроти нього та його Великого Пана (султана).

Шах, як виглядає, знав відразу про цю зраду через своїх тайних шпигунів та літаючі звідомлення,[7] і тому дав відкликати Степана, щоб вернувся назад і не пропав, як його друзі. Більше і не посилав його у ті сторони, може, чекаючи кращої коньюнктури. Щодо князя Башачука, то шах ще дотепер ніколи не виявив своїх намірів. Правдоподібно він не хоче, або не може його покарати. А взагалі, шах ще ніколи нічого не говорив про ті справи ні зі Степаном, ні зі мною, ні з ким іншим. Він соромиться, що князь Башачука таке йому наробив і він не може пімститися над ним.

Ми, одначе, довідалися про все з іншого джерела. Тим, турками ув'язненим козакам, не знаю чи всім, чи тільки частині, вдалося з Божою поміччю втекти з їхньої тюрми, а вісьмом навіть пощастило дістатися в останніх місяцях до Персії. Вони прибули до Ісфагану точно під час приїзду шаха.[8] Тут вони стрінулися зі мною і зі Степаном та розповіли нам усе, що з ними сталося. Всі ми европейці (франки) відразу взяли їх під нашу опіку і ще дальше піклуємося ними, щоб забезпечити їхнє життя і щоб нічого злого їм не сталося в тій країні безвірників. Шах зразу довідався про їхній прихід, але не дав їм ще нічого. Тримає їх тільки добрим словом і надіється по своєму звичаєві, що вони ради злиднів врешті стануть магометанами. Тому, щоб звільнити їх від такої небезпеки, ми думали перекинути їх, чи післати інкоґніто через Індію до якоїсь християнської країни.[9] Це ми мали зробити не тільки з вісьмома втікачами, але із самим Степаном, якому вже шах нічого не дає ні на життя, ні на подорож, і який вже зовсім втратив всю свою терпеливість у цій прикрій ситуації. В кожному разі, ми їх всіх пішлемо до країн віруючих (християн), щоб тут не були в небезпеці, а якщо шах візьме це за зле, то це буде його вина і його способу трактування людей.

Щодо зради князя Башачука, то шах, як я вже писав, зовсім іґнорує її, бо, на мою думку, не може робити нічого іншого. Високі і дуже скалисті гори в сторону Персії та круті й непрохідні дороги роблять цю країну неприступною. Перський володар вже кілька разів збирався нападати на них, одного разу навіть вислав двох своїх везірів як

---

7 Розходиться про пересилку звідомлень поштовими голубами, що часто уживано в усіх країнах Середнього Сходу.

8 Це відбувалося 17 червня 1619 року.

9 До Індії часто причалювали европейські кораблі й звідти легше можна було дістатися до християнського світу.

посланників, щоб вивідали дороги і терен цієї країни, але нічого ще не зробив у справі нападу. Туди не досить тільки увійти і за одним разом піддурити ворога, бо ті народи стали дуже досвідчені успіхами своїх братів, сусідніх грузинів, що були підчинені князеві Теймуразеві.[10] А козаки, як ми довідалися, не ховали свого гніву. Кажуть, що коли довідалися про зрадливу видачу своїх друзів, вернулися з великим військом до тих князівств, де раніше висаджувалися і страшенно зруйнували їх, так, що тепер там всі їх страхаються. Але вони в дійсності понищили тільки князівства Меґрелії і Ґуріел, які не були винними в зраді, а князівство Башачук, що лежить подальше на суші і не межує з морем, не було ні пошкоджене, ні покаране. Правда, Бог цьому князеві по якомусь часі напевно заплатить за його поганий вчинок, а я, мимо всього, дальше буду працювати всіма своїми силами не тільки над об'єднанням між перським шахом і козаками, але і над союзом між шахом і польським королем.[11] Я повністю свідомий того, яку користь приносило б це об'єднання для цілого християнського світу і яке нещастя для турків . . .[12]

. . . (Кілька місяців пізніше) . . . Антитурецький союз, який я приготовляв між перським шахом та козаками Польщі, ще все є актуальний і його ніяк не можна відкинути. Мимо того, тепер важко його зреалізувати, бо, з одного боку, зв'язки між тими народами через людську злобу на якийсь час перервалися, а з другого боку — перський шах тимчасом хотів би затримати мир з турецьким султаном.[13] Але цей союз з часом напевно постане, бо зв'язки з козаками в якийсь спосіб напевно поладнаються, а мирові договори між персами та турками звичайно не тривають довго і кожна дрібниця може їх перервати. Їх навіть не можна звати мировими договорами, а тільки дочасними перемир'ями . . .[14]

---

[10] Розходиться про військові успіхи грузинського князівства Кахетії та партизанки короля Теймураза. Див.: Lang D. M., *op. cit.*, pp. 12—13; Allen W. E. D., *op. cit.*, p. 166—8.

[11] Делла Валле не знав, що Польща була найважнішою аспірацією також і Аббаса. Він не знав, що Аббас вже початком 1618 року вислав свого посла до польського короля із спеціяльним листом, в якому було писано, що *«Шах ніяк не хоче укласти миру з турками, а намовляє Його Величність — польського короля — також виступати війною проти них. Крім того, просить від нього 10.000 чи 20.000 козаків, щоб розташувати їх на добрих місцях і тримати ними, як треба, постійно напоготові все Чорне море.»* Див.: Баран О., *цит. твір*, стор. 53; Це цитата з листа варшавського нунція, що був опублікований в ориґіналі Атанасієм Великим. Див.: Welykyj A. G., *op. cit.*, v. III, p. 157.

[12] Ця частина є перекладом з шостого листа Делла Валле, якого автор закінчив 24 серпня 1619 року: *Viaggi*, v. II, pp. 53—56.

[13] Турецько-перське перемир'я, про яке тут говориться, було підписане 26 вересня 1618. Воно, попри скептичні коментарі Делла Валле, втрималося аж до 1624 року: Shaw S. J., *op. cit.*, p. 189, 194.

[14] Ця частина є перекладом з восьмого листа Делла Валле, якого автор закінчив аж 4 квітня 1620 року. Гляди: *Viaggi*, v. II, p. 120.

16-го квітня (1620) до цього міста Ісфагану приїхали якісь вірменські християни, які прибули з Польщі і привезли листи для шаха і для одного домініканського монаха о. Павла Марії Чіттадіні. Цей домініканець, родом з Больонії, є важним церковним діячем. Він, висланий з Риму, кілька літ тому, став генеральним вікарієм домініканців у Вірменії. Але його тут тепер немає, бо ще не вернувся з індійського міста Ґоа, куди він поїхав вже давніше шукати і просити милостині у португальців. — Як відомо, домініканцям можна збирати милостині для своїх бідних вірменських манастирів. — В неприявності о. Павла листа отримав і відчинив вікарій босих кармелітів о. Іван, який на це мав повноваження і у якого о. Павло постійно перебуває в Ісфагані. Виглядає, що о. Павлові з Варшави написав латинською мовою нам незнайомий чоловік, але з його писання виходило, що він є впливовою особою в польському королівстві. Підписувався Оліваріус де Марконес П. К. Ці останні букви при кінці імени могли означати «Палатина Київського» і те, що він власноручно писав цього листа, означало, що він ближче зацікавлений чорноморськими козаками.[15] Та хто б не був цей чоловік, досить того, що він переказав отцеві Павлові, що вони вже передше написали довші листи[16] до перського володаря й післали тим самим вірменином, Яковом, через якого шах висилав свої писання до Польщі. Це були листи, про які я згадував у попередніх своїх писаннях і які прибули до Казуін наприкінці 1618 року, точно тоді, коли я перебував у шаха після його приїзду із турецької війни. Але цих листів шах Аббас тоді не читав і ніколи ще до сьогодні не взяв їх до рук.

Цей пан Оліваріус, отже, переказує, що в Польщі нетерпеливо очікували Якова з відповіддю і дивувалися, що шах не посилає його на-

---

[15] Найважливішою частиною праці Я. Р. Дашкевича є розшифрування псевдоніму «Оліваріус де Марконес». Щоб мати ясний образ його арґументації, подаємо тут довший цитат з його праці: «... Переговори козаків з шахом Н. Ванянин свого часу пов'язував безпосередньо з іменем Сагайдачного. Таємничу абревіятку «П. К.» після підпису «Оліваріус де Марконес» він розшифрував як «Петро Конашевич». Однак погодитися з таким надто простим поясненням згаданого скорочення не можна... Оліварій у Делла Валле латинською мовою звучить «Оліваріус», італійською — «Оліваріо», тобто, в більш відомому варіянті. Олівер — ім'я рідкісне на Україні і в Польщі того часу. В українців це ім'я відоме у варіянті Олифер. І справді, серед найближчих до Сагайдачного людей був козацький полковник Олифер Остапович Голуб, виконавець заповіту Сагайдачного, обраний козацьким гетьманом зразу ж після його смерти... П. К. згідно з прийнятим у XVII ст. скороченням „pulkownik kozacki" (козацький полковник)...» Дашкевич, *цит. твір*, стор. 130—131.

[16] Тут розходиться про два окремі листи. Один писав Оліваріус, як бачимо з контексту, а другий прийшов від королівської канцелярії, про що згадував варшавський нунцій у своєму звідомленні до Риму. Баран, *цит. твір*, стор. 54—55.

зад. Тим часом вони (в Польщі) були готові на все, що шах від них вимагав. Тут він конкретно пояснює, що коли згаданий шахом «Порт Янус»[17] буде вже в посіданні перського володаря, то вони (козаки) готові прибути туди з цілою армією, а (що найважніше) він сам, тобто пан Оліваріус, який писав цього листа, приїхав би переговорювати з персами про головні точки угоди.

Їх, одначе, здивувало, що перський шах їм ще не відписав, хоч вони хотіли довідатися тільки про його остаточну волю. І, чекаючи нетерпеливо якоїсь відповіді, просять, щоб вже більше не відкладав свого відпису, а нарешті відповів на, принесені Яковом, попередні і теперішні листи.

Із змісту цього листа ми зрозуміли, що перський володар перший запросив козаків з Польщі на якісь воєнні заходи, які мали відбуватися в сторонах Чорного моря, близько побережжя Трапезунту, де, кажуть, знаходиться той цілий «Порт Янус». Перський шах мав зайняти цей порт і туди мали через море приплисти козаки та прилучитися до його армії, щоб спільними силами побити тамошнє турецьке військо, точно так, як я це пропонував перському володареві у Ферагабаді. З усього стало нам також зрозумілим, що польський король та козаки з їхнього боку були на все готові й бракувало тільки виконавчої акції перського шаха, щоб перевести таку важну імпрезу в життя.

Але перський володар, як я вже згадував, до сьогодні не читав тих листів, що Яків привіз (з Польщі) і на мою думку ніколи їх навіть не схотів бачити і це тому, що в часі приходу тих листів він прямо переговорював з турками і мав велику надію, що укладе з ними тривалий мир. Він уявляв собі зміст тих листів і, будучи людиною дуже бажаючою миру, не хотів, щоб ці пертрактації з поляками наставили його протилежно. З цієї причини, тобто в надії укладення миру з турками, до сьогодні ще не читав тих листів і ніколи не думав на них відповідати. Але, якщо б цей мир поколотився, то Бог знає, що він робив би.

З тих листів, що в останній час прийшли з Польщі, один був заадресований на о. Павла і, як я вже згадував, його дістав у руки і перечитав о. Іван, вікарій босих кармелітів.[18] Другого листа для перського володаря, вірмени, що його привезли, хотіли особисто передати шахові, де б він не знаходився в тому часі. Але опісля, обдумуючи, що для того листа не варто так далеко подорожувати, як до Ферагабаду і назад, рішили і його передати в руки згаданого о. Івана з тим, щоб він доручив його о. Павлові, якого вже на днях очікували, щоб о. Павло власноручно передав шахові, як було наказано з Польщі.

Якщо б о. Павло не приїхав, або дуже спізнився б, то сам о. Іван мав урядово полагодити всю справу з шахом так, як йому виглядало найкраще. Наразі обидва листи залишилися в наших руках і

17 «Порт Янус» лежав на південь від ріки Чорох у сьогоднішній Аджарії.
18 Правдиве ім'я цього вікарія було: Giovanni Tadeo.

ми рішили, що, як приїде володар, то один зі згаданих отців відразу занесе до нього його листа з теплим допорученням і вимагатиме від нього, щоб листа перечитав і дав відповідь не тільки на цього листа, але і на попереднього. Обидва отці з їхнього боку постараються зробити все можливе, щоб дати поштовх цій гідній дії. Я, як перший промотор всієї справи, також виконаю свій обов'язок, як не інакше, то розголошенням доброї волі поляків. Ми будемо дорого коштувати перському шахові та цілому світові, якщо тепер нічого не зробиться проти турків. Відповідальність не лежить тепер на наших «західніх» плечах, як звик говорити шах, а на плечах самого перського володаря, якщо він не використає такої чудової нагоди, яка йому пригодиться і яку колись він сам спричинював . . .[19]

Отець Павло Марія Чіттадіні, домініканець, генеральний вікарій Вірменії, який повернувся з Індії і тепер знаходиться в Ісфагані, поїде з листами до Італії й понесе також і мого листа до Вашої Милости. Цього листа я писав минулого понеділка,[20] пояснюючи в ньому справу козаків з Чорного моря та мої переговори з перським володарем в їхньому інтересі. Говорячи з о. Павлом 23-го липня, мені приємно було довідатися про деякі важливі подробиці в справі козаків, про яких шах мені ніколи нічого не згадував. Шах, може, замовчував те не в добрій вірі, щоб не нагадувати неприємних споминів, чого я не можу брати йому за зле. Тепер, одначе, коли я про них довідався, хочу все Вам описати, щоб ті речі були Вам знані і щоб служили додатком до тих вістей, що я їх Вам давніше описав.

То ж цей добрий отець мені сказав і запевнював мене, що шах перший післав вірменина Якова до польського короля із спеціяльними листами в згаданій справі.[21] Відповідь на ці листи прийшла назад через того самого Якова до Казуін, як я вже це згадував попередньо.[22] А в останніх днях прибула і ця друга відповідь з листами мі-

---

19 На жаль, в тому часі ніхто не міг переконати шаха, щоб дав якунебудь відповідь на листи польського короля та Оліваріуса. Щойно в 1624 році через кримського калґу Шаґіна Ґерія почав знову Аббас намовляти польського короля до воєнної акції проти турків. Див.: Baran A., „Shahin Girai of the Crimea and the Zaporozhian Cossacks", *The Jubilee Collection of the Ukrainian Free Academy of Sciences*, Winnipeg: UVAN, 1976, p. 34—35.

Цей уривок з дев'ятого листа Делла Валле, писаного в Ісфагані 20-го червня 1620 року. Див.: *Viaggi*, v. II, p. 126—129.

20 Розходиться про десятого листа Делла Валле, в якому, одначе, нічого не згадано про козаків.

21 Ці листи прибули до Варшави між 10-им і 16-им березня (1618). Див.: Welykyj, v. III, p. 157.

22 Як виходить з листа варшавського нунція, відповіді для шаха були вислані ще кінцем березня. Welykyj, v. III, p. 161.

ністра Оліварія де Марконес, про які я також задував в минулому. (Але, що дуже важне) Отець Павло був з шахом в його воєнному таборі, близько Вірменії тоді, коли він перший раз висилав Якова з листами до Польщі та започаткував згадані пертрактації. Мене там тоді не було.

Там, при цій нагоді, шах довідався від о. Павла, що польський король знав його особисто і також знав, що він тепер знаходиться у Персії, бо ж о. Павло через Польщу переїжджав у ці сторони (Середнього Сходу). Таким то чином, шах поручив о. Павлові написати нашою мовою[23] згадані листи до Польщі в його імені. Ці листи містили пропозицію шаха, що він збудує на свої кошти одну фортецю в якомусь порті Чорного моря, близько Трапезунту, на грузинському побережжі, що тепер називають Гурією, а яка є частиною королівської Колхіди. Та шах не тільки пропонував побудувати цю фортецю на свої кошти і дати її в руки козаків під командою польського короля, але він також обіцяв оборонити її своїми військами, якщо б зайшла така потреба; тільки щоб приходили козаки і вкорінилися тут для успіху у війні проти турків. Без сумніву, в листі цей порт був точно означений і міг бути «Портом Януса», про що згадував Марконес. Крім того шах ще запропонував у своєму листі, щоб усі грузини — християни цієї країни були підпорядковані і підлягали польському королеві. Тоді о. Павло, який писав цього листа до польського короля, сказав перському володареві, що йому, як папському підданому, видалося б корисним повідомити також і Його Святість про цю справу, бо папа міг би заохотити польського короля до акції. Шах тим так захопився, що поручив о. Павлові написати також і до папи в його імені, переказуючи йому, що, якщо ця справа добре скінчиться, то він постарається, щоб усі грузини християни та його піддані, тобто християни, переселені до Персії, які є схизматиками й прихильниками греків, були підчинені юрисдикції Його Святости.[24]

Так виглядає, як Ваша Милість бачить, це могутнє звернення шаха до Польщі в тій самій справі, яку я йому перший раз запропонував. Так виглядали також і нам дані важливі обіцянки шаха, що він сам запропонував їх (виконати).

Та відповіді на ці листи шах ніколи не хотів читати і навіть не хотів чути про них. Це мене доводить до злости! І я не знаю, чи він це робить тому, що змінив свою опінію про ті справи, або не може сповнити того, що необдумано приобіцяв, занадто покладаючися на свої сили.

Отець Павло ще додав до свого переказу, що коли шах писав ці листи до Польщі, приявні були грузинські посли та інші визначні люди з країн Гурії, Меґрелії та Імеретії, або з інших грузинських

---

23 Делла Валле під «нашою мовою» розумів мову латинську.

24 Ми сумніваємося, чи цей лист дійшов до Риму, бо ми не знайшли жодної згадки про нього у ватиканському архіві.

князівств, що не підлягали його властям.[25] Досить того, що ці посли знали все про висилку листів, бо шах не дуже дбав про їхню приявність, а можливо, він це робив навмисно, щоб перелякати їх прибуттям західних військ (франків),[26] або міг це робити також із іншої причини. Та ті посли напевно мусіли повідомити своїх князів, що шах переговорював, щоб підпорядкувати їх західним чужинцям (франкам). Хоч прихід західних військ вийшов би на користь їхніх країн. Ці війська в потребі могли б оборонити їх, як християн, і від турків, і від персів. — Та незважаючи на те, їм, що є свобідними і мають своїх національних князів, це ніколи не було б до вподоби. Підпорядкування чужинцям, навіть тієї самої віри, кожному народові противне. Тому не диво, що після повідомлення послів, коли прибула та козацька виправа, з якої сорок вояків залишилося на суші з наміром перейти до перського королівського двору, то, як я згадував, тільки одному з них вдалося побачити Ферагабад, а інших не перепущено. Щобільше, князь Башачука, після ласкавого прийняття, зрадив їх і передав у руки туркам.

Вкоротці, шах, або задля противенства грузинів, або тому, що не може своїм військом зайти до Чорного моря іזактивізувати свою пропозицію, або задля інших інтересів, як задля миру з турками, змінив свою настанову. Тому та вся велика справа, як я згадував у інших моїх писаннях, залишається до сьогодні припиненою і нечинною. Пропозиції шаха та його амбіції навіть при нашій готовости нічого не можуть зактивізувати, хіба ці листи, що недавно прийшли з Польщі й про які я Вас в останньому листі окремо повідомляв. Таким чином, як тільки шах приїде до Ісфагану, отець вікарій представить йому ті листи разом з тим, що Марконес прислав до о. Павла, а я також постараюся з мого боку знову розпалити цю справу та докинути до вогню все, що тільки можу.[27]

25 Розходиться про Абхазію і Сванитію. Ці князівства ніколи не були ні під мілітарним, ні під політичним впливом Персії.

26 В тексті говориться тільки про «франків», але з контексту виходить, що Аббас під назвою франків розумів всі західно-европейські народи.

27 Це шостий параграф одинадцятого листа, що Делла Валле написав 8-го серпня 1620 року в Ісфагані. *Viaggi*, v. II, p. 150—3.

З історичної спадщини академіка Михайла Слабченка

Михайло Слабченко

СОЦІЯЛЬНО-ПРАВОВА ОРГАНІЗАЦІЯ СІЧИ ЗАПОРОЗЬКОЇ*

І.

Про Запорожжя взагалі й Січ зокрема понаписувано гори більших і менших книг, статтів, заміток. Опубліковано й чимало різних документів. Але щó по суті являло собою Запорожжя, яка природа його, які стадії розвитку проходило воно, було воно своєрідний унікум, а чи явище, що належало до певного соціяльного типу — і досі в повній мірі не висвітлено. Для того, хто вперше береться до студій над Запорожжям, фактично не розв'язано ані одного питання. Обмальовується минувшина, різні інститути, якийсь життьовий уклад, існують пісні, леґенди, повір'я, зберігаються речі матеріяльної культури, елементи припускаються як відомі, а тимчасом ніщо по суті не освітлено. Тому, не так екстенсивно, як інтенсивно, поглиблено працюючи, уявляли собі дослідники запорозьку минувшину, наче якусь таємницю, загадку. Через це стають зрозумілі песимістичні висновки, що їх роблять деякі дослідники. Так, ознайомившись з літературою про Запорожжя, французький історик Д'Абнур писав, що «історія, як утворилося козацтво, досить темна».[1] Знов-же один з найвидатніших польських істориків, що чимало попрацював був над нашою минувшиною — Крашевський, висловлювався так: «Запорожжя, дивовижне оте з'явище... залишиться однією з історичних загадок».[2]

Труднощі повстають, між іншим,, з того, що питання про Запорожжя ускладнювалося й ускладнюється через зв'язаність запорозького

---

* *Від Редакції:* З нагоди століття з року народження Акад. М. Слабченка (1882—1982) започатковуємо передрук його монографії «Соціяльно-правова організація Січи Запорозької». Ця праця була надрукована у Збірнику Соціяльно-Економічного Відділу Української Академії Наук (*Праці для Вивчування Історії Західньо-Руського та Вкраїнського Права.* Вип. 3. Київ, 1927). Праця друкується без жодних змін за вийнятком нумерації приміток автора, що їх подаємо в числовому порядку від першої до останньої сторінки.

[1] L'histoire de la formation des Cosaques est assez obscure (*Histoire abregée des peuples de la Russie,* 408).

[2] Zaporoże, owe dziwne zjawisko... pozostanie jedną z historycznych zagadek. Kraszewski, *Wspomnienia,* II, 46.

козацтва з городовим і з польським старостинським устроєм. Новітній і цікавий дослідник запорозького козацтва робить висновок, що «Дніпрове запорозьке козацтво дало в дальшій своїй еволюції козацтво городової України».[3] Виходить так, що існувало колись тільки запорозьке козацтво й від нього відбрунькувалося вже козацтво майбутньої Гетьманщини. До такого-ж самого погляду наближується заслужений історик Запорожжя Д. І. Яворницький; він ладен гадати, що від половини XVI в. «городовые козаки обособились отъ низовыхъ, но удержали свое (?) названіе „Войско Запорожское", хотя не имѣли никакого (?) основанія называться этимъ именемъ».[4] Отже, думка Д. І. Яворницького відрізняється від попередньої, бо має на увазі не відбрунькування, а поділ єдиного козацтва на городове й низове, чи запорозьке. Історик XVIII в. пропонував інший погляд, а саме, що запорожці відломилися від українського козацтва, й цю подію застосовував до половини XVII в.: «совершенное отдѣленіе запорожскихъ отъ малороссійскихъ козаковъ учинилось въ 1654 г., когда Хмельницкій . . . поддался Россійской самодержавной власти».[5] Проф. В. Б. Антонович до певної міри з цим погоджувався, алеж визнавав, що польський уряд намагався відокремити запорожців від усієї опрочої України.[6]

До висловлених думок приєднуються різні дослідники, то без ніяких застережень, то змінюючи де-не-де формулювання.

З поданого, будь-що-будь, видно, що дослідники не можуть дійти спільної думки навіть щодо того, коли й за яких умов повстало запорозьке козацтво. Знов же ясно, що висловлені думки — це більше-менше вдатні (чи невдатні) гіпотези, що й собі потребують не тільки фактичного підсилення, ба й абстрактно-логічної арґументації. Їх можна прийняти, але можна відкинути, бо їм бракує, сказати б, елементів необхідности прийняття. Очевидно, про необхідність можна говорити тільки після того, як з'ясовано буде самі елементи студійованих явищ. Без цього годі говорити, слушні чи неслушні здогади різних дослідників над запорозьким козацтвом. Це не значить, що тут неодмінно треба виставити нову теорію чи обов'язково вкрай розкритикувати думки давніших істориків. Можна тільки перевізувати давніші міркування й спинитися на тому з них, котре найправдоподібніше освітлює поставлене питання.

До кардинальних питань, котрі треба розв'язати, ще й так розв'язати, щоб заразом з'ясувати й інші питання, належить питання про те, звідки взялося козацтво. Розв'язавши його, зуміємо одночасно пізнати й динамічність козацтва, перехід від однієї стадії до другої, від суспільства до держави, знайти коріння цієї держави, виявити справжню фізіономію запорозької громади. Ставлячи справу так, під-

---

3 Падалка, *Прошлое Полтавской территоріи*, 43.
4 Эварницкій, *Исторія запор. козаковъ*, т. II, 18, 19.
5 Миллеръ, *Историческія сочиненія*, 40.
6 *Изслѣдованіе о козачествѣ*, 80.

ходимо до джерел запорозького суспільства, бо спочатку Запорожжя являло собою власне рід суспільства, а не державности. При цьому слід відрізняти козакування чи козаччину від козацтва. Козакування — це був промисел, приступний усім охочим, з вільних, по-за державними межами, просторів. Сьогодні одні, завтра інші, позавтрьому ще інші з'являлися звідусюди в політичний, між кількома державами, нікому непідлеглий, що лежав упорожні, буфер; перебували деякий час на різних промислах і знову відкочовували під тверді мури державної влади з тим, щоб, при нагоді, знову з'явитися в тому-ж-таки буфері на вільній волі. Козацтво-ж мало вже свою певну організацію з тою чи іншою дисципліною, якимсь правопорядком, перебувало в певних стосунках з владою сусідніх держав. Козацтво пішло від козакування. Ці точки відомі, але їх не розмежовували.

На початках козакування й козацтва спинялися мало не всі дослідники Запорожжя. Д. І. Яворницький гадає, що «начала казачества надо искать не въ Европѣ, а въ Азіи».[7] Але висловившись так, названий вчений зараз же обмежує свою гадку тим, що каже тут, мовляв, тільки про термінологію.[8] Подібний підхід фактично нічого не розв'язує, бо азійське походження може значити й дуже ранні часи й досить пізні. Формула Яворницького не намічає хронологічних віх і тому не можна взяти її за вихідну точку. З другого боку, хронологічну віху пробував поставити Шніцлер, що, слідом за старшими істориками й етнографами початки козакування, не відрізняючи його від козацтва, застосовує до часів Костянтина Порфірородного.[9] Не так рано зустрічав козаків німецький військовий історик, що визнавав за можливе відносити початки козакування й козацтва до кінця XIII в.[10] Шміт зв'язував початко козакування з часами після татарської навали і вважав, що правильну «козацьку організацію» запровадив Вітольд, «если только ее до него не было».[11] Невідомий автор дуже цікавої статті в «Кіевской Старинѣ» гадав, що почалося козацтво наприкінці XVI в., «до этого времени запорожскаго казачества въ собственномъ смыслѣ не было, было только украинское казачество вообще.[12] Д. І. Яворницький першу організацію запорозьких козаків зв'язує з Люблинською унією 1569 р., коли козаки мали підлягати особливому королівському урядовцеві Бадовському, що зосереджував у своїх руках усю владу, не тільки військову, ба й судову.[13] Названий дослідник каже, що дальшою організованістю запорожців захопився р. 1590 Сиґісмунд III. Цей король спробував завести слухняне польському урядові військо, що не могло б свавільно ходити водою чи су-

---

[7] *Op. c.*, II, 5.

[8] *Ibidem*, 6.

[9] Schnitzler, *L'empire des Tzars*, II, 439.

[10] Pöllman, *Beitrag zur ältesten Geschichte des Kosakentums*, 9.

[11] *Матеріалы для геогр. и статистики Россіи.* I, 13.

[12] *Кіев. Старина*, 1884. VIII, 590.

[13] *Ист. зап. каз.*, т. II, 36.

ходолом на турків.[14] Згодом сяк-так зорганізувати білоцерківських, черкаських і канівських козаків спробував Стефан Баторій. Але остаточно межу між козакуванням і запорозьким козацтвом поклав, як гадали декотрі дослідники, Бруховецький.[15]

Отже, подані думки, кожна по-своєму справедлива й обґрунтована, кажуть про різні стани одного явища. Про козакування довідуємося раніше ніж про козацтво, і його доводиться відсовувати до дуже давніх часів — термін «козак» трапляється р. 1308.[16]

Такі висновки підказує сам термін. У нього вкладали тільки філологічний зміст. На кокретну сторону поняття не вважали. Тимчасом, здається, найкращий зміст буде той, що його вкладали в поняття «козак» самі учасники козацтва. Звертаючись до них, надибуємо на таку формулу: «казаками нарицахуся, аще кто и поляк бяше, си есть свободное воинство, яко без найму, своею волею на татаре хождаху.[17] Козаки, згідно з Граб'янчиною формулою — це вільна організація вільних (непідлеглих юрисдикції тої чи іншої держави) людей, незалежна від нації й віри («аще кто и поляк бяше»), вільна від сторонньої самоволі, нарешті, організація, що мала за своє завдання «лупления татар». Додержуючись такого-таки погляду, можна було б, здається, відносити початок козакування, як військового промислу, справді десь до татарських часів, як те робив Шміт. У Граб'янчиній формулі є натяк на ті далекі часи: «на татаре хождаху». Форма imperfectum-а показує на довший час «хождения», себто, в даному разі, на те, що між тими, хто збиравсь у «свободное воинство», й татарами лежала вільна від іншої зверхньої влади площина.

Та Граб'янчину формулу доводиться корегувати. Корегування це допоможе встановити, що козакували люди на всенькому просторі Дніпрового водозбору. Так, року 1581 були козаки: низові, запорозькі й річні.[18] А р. 1671 Сірко в листі до московського царя перелічує козаків «дніпрових, кошових, верхових, низових, будучих у полях, на лугах. на полянках і на всіх урочищах дніпрових і польових і морських.[19] Ці додатки, поєднані з Граб'янчиною формулою, дають важливі наслідки. З них ясно, що козаками звано не тільки тих, хто з власної охоти збирався у купи для наскоків на татар, але й інших людей, що пробували на річках, лугах, урочищах за різним ділом. Що саме робили козаки в усіх отих місцях, довідуємося від письменника XVIII в.: він уважав, що козаки «лупили» дичину на річках й іншими промислами промишляли;[20] з соймової ухвали від р. 1590 знаємо, що вони торгували з людністю України[21] й т. д.

---

14 *Ibidem,* т. II, 84—85.
15 Миллеръ, *op. c.,* 14.
16 *Зап. Одес. О-ва Ист. и Древн.,* V, 613.
17 Грабянка, *Лѣтопись,* 19.
18 Стороженко, *Стефанъ Баторій,* 15, прим. 1.
19 Эварницкій, *Ист. Зап. каз.,* т. II, 493; Пор. *П. С. З.,* т. I, № 557.
20 Мышецкій, *Исторія о запорожскихъ козакахъ,* 2.
21 Кулишъ, *Исторія возсоединенія,* т. I, 145.

Інша річ, козацтво, як військова організація. Про нього ще Вольтер писав, що воно нагадує йому славнозвісних флібустьєрів, що жили життям, подібним до запорозького на антильських островах.[22] Красінський у своїй книжці, що вийшла р. 1574, дивився на козацтво як на „equestris militiae genus" з високими військовими прикметами,[23] а новий історик писав: «козаки — військо так важливе, щоб захищати південний кордон держави проти нападів турків та татар».[24]

Що польський чи якийсь інший уряд міг скористати з козаків, міг дивитися на них, як на своїх службових людей, давати доручення, чи інспірувати їх, тощо — то справа інакша. Тимчасом козаки невійськові працювали над мирними промислами й затулялися ефектовою фіґурою військових, що до лав їхніх поривалися «мѣщане, которымъ не давали мѣщанствовать; мстители-паны, терявшіе женъ, матерей и дѣтей; религіозные рыцари, наконецъ, молодцы-шляхтичи, отчасти и мужики»,[25] різні втікачі, що шукали, де б сховатися їм од татар[26] і т. і. У своїй діяльності, отже, козацтво керувалося тільки обороною. Заперечувати це, покликуючись на той факт, що іноді козаки нападали на татар, не можна: оборона, як каже військова наука, буває не тільки пасивна, ба й активна.

Все сказане дозволяє вивести більш-менш повну формулу поняття «козак». Козаки — це: 1) людність у Дніпровому поріччі, 2) що промишляє різними промислами, 3) обороняє їх, 4) у межах, куди не сягає влада ніякої держави, де 5) все ґрунтується на основах вільности.

Як переходила (чи, краще, диференціювалася) людність з промислового стану на військовий? Акад. Грушевський обережно каже: «Треба було довшого процесу, намноження людей, що спеціялізували ся в козакуванні, аби козацтво відокремилось в осібну ґрупу».[27] Справа, отже, переходить у площу моментів географічного й демографічного. Територія запорозька склалася не відразу, хоч, як зазначав Соловйов, на Дніпрі вже, на саме географічне становище вважаючи, мусіли були віддавна повиникати військові осади.[28] Куліш теж казав, що в XVI в. під словом козацтво розуміли орду. Поляки XVI в., каже він, знали чотири татарських орди й п'яту — козацьку чи слов'янську.[29] Цими словами (справжнє розуміння їх з'ясовано буде далі) відзначали, що фактично території в козаків ніби не було. Ґамберіні р. 1584 писав про запорожців, що «як їх мало, то живуть вони на однім острові, як на-

---

[22] *Histoire de l'empire de Russie,* I, 26.

[23] Стороженко, *Стеф. Баторій,* 6.

[24] Cosacchi — milicia si essenziale alla difesa delle frontiere meridionali del regno contra le soverchieri e dei Turchi e dei Tatari. Zaydler, *Storia della Polonia,* 399.

[25] Кулишъ, *op. c.,* т. I, 183—4.

[26] Millner, *The Crimea,* 158.

[27] *Зап. Наук. Т-ва ім. Ш-ка* у Львові, XXI, 5.

[28] *Ист. Россіи,* т. III, 1686.

[29] *Ист. возсоед.,* т. I, 32, 35, 36.

множиться — переходить на більший».[30] Отже територія була страшенно обмежена, хоч, «можна думати, що в 90-х рр. XVI в. деяка частина козаків, що не були зв'язані родинами, вже завше пробувала на Низу».[31] Стисліше висловлюється з цього приводу німецький дослідник: «саме спочатку, як довго козаки жили по той бік порогів»,[32] що можна відносити ніби й до багатьох островів. На Боплановій мапі не бачимо певної запорозької землі: на *всьому* просторі між Гнилим морем до Бога й навіть Дністра і між Перекопом та Чорним лісом немає нічого, що нагадувало б запорожців. Хіба малесеньку точку між Чортомликом і Бузувлуком можна знайти під ім'ям «Козацької військової скарбниці». А втім той самий Боплан свічить, що запорожці віддавна пробували на берегах Дніпра й у суміжних з ним районах Київщини.[33] Але ще р. 1583 татарські роз'їзди блукають коло Хортиці. Лівий берег Дніпра до самої Хортиці довго звали татарським. Може, колись однак увіходили в сферу впливів Запорожжя такі місцевості на північ, як район Канева,[34] що до нього, як кажуть звістки, ще 1557 р. сягали володіння татар, у зв'язку з чим давні письменники уявляли собі, наче б Канів перебував під владою татарського баскака.[35] До таких самих пунктів, куди поширювалися запорозькі впливи, належали Черкаси й Переволочна, що про них знаходимо відомості і в давніх і в нових дослідників.[36] Максимович уважав за територію козацтва Брацлавщину ще на початку XVI в.[37] Султан Селім признавався, що до самого Очакова швендяли татари, пустошачи польські границі.[38] Наприкінці XVI в. місцевість між Богом і Дніпром, Тягинею й Очаковим та Брацлавом була порожня й її випрохував під козацьку державу Наливайко.[39] Але вже в соймовій ухвалі 1616 р. сказано, що козаки «з самого початку, витиснувши татар з тих полів і кочовищ, де тепер самі живуть, затримали їх напади,[40] так що «вже турки та татари не наважуються так далеко в полях пасти овечок або худобу, як вони раніше пасли.[41] Р. 1628 Шагін-Ґерай, як повідомляли з

---

30 Грушевський, *Іст. Укр.-Руси,* т. VII, 293.

31 Єфименко, *Історія укр. народу,* т. I, 144—145.

32 Anfangs nämlich solange die Kosaken jenseits der Wasserfälle wohnten. Hupel, *Von den Kosaken*, 195—6.

33 *Мемуары,* т. II, 301.

34 Максимовичъ, *Соч.*, т. I, 285.

35 Болтинъ, *Примѣч. на Леклерка,* т. I, 344.

36 Болтинъ, *Критическія примѣч. на I. томъ Исторіи кн. Щербатова,* т. I, 76; Пор. Lagorio, *Abrégé historique*, 125—6.

37 *Соч.*, т. I, 294 — очевидно за Граб'янкою.

38 *Жерела,* т. VIII, 43.

39 Лист Наливайків, як довів Доманицький — *Зап. Наук. Т-ва,* т. XII, 79—80, — фальсифікований, та він характеризує апетити запорожців.

40 Kozaki a prima origine wyparszy Tatarów z tych poly kocowisk, gdzie teraz sami przemieszkiwają, zatrzimali incursiones ich. *Жерела,* VIII, 173, 271.

41 Już nie śmieją turcy a ni tatarowie tak daleko w polach owiec abo dobytku przed nimi pasać, jako pierwej pasali. *Zbiór pisarz. pol.,* VI, 18, 191.

України, обіцяв запорожцям за поміч собі «нагайське царство в посесію зараз дати».[42] Отже, до першої чверти XVII в. запорожці не сягали далі островів на Дніпрі й частини Правобережжя. Але коли р. 1644 з півночі закріпилися поляки, а з півдня турки, й запорожців витіснили з правого берега великі польські маґнати, вони мусіли були перейти за лінію Дніпрових порогів. Як свідчить Альберто Віміні, р. 1656 у запорожців вже опинилася 15-верствова смуга і по лівому боці Дніпра,[43] й запорожці пересунулися й на південь у межі татарських улусів, як дописував до Москви Пушкар.[44] Ще пізніше у розпорядження запорожців потрапила територія на північ до самого Полтавського полку.[45] Отже територія, що обмежена була на півночі р. Ореллю, на півдні сягала, як каже кошовий Гордієнко, Чорного моря, обмежувалася Інгулом і Міюсом, і стала за територію Запорозької держави. Що правда, з формальним визначенням границь було зле, напр. р. 1705 Росія з Туреччиною дарма силувалися цю справу розв'язати.[46] Але Прутський мир визнав за ними землі, що лежали від Орели-Крилова-Інгульця-Синюхи й Бога,[47] сусідячи з Польщею, Гетьманщиною, Слобожанщиною,[48] Донським Військом, Туреччиною й Кримом.[49]

На всі ці землі запорожці мали в себе грамоту Хмельницького, що до того передавав низовцям ще й Терехтемирів. Кавелін гадав, що ця грамота справді існувала.[50] Але в її автентичності сумнівався вже Міллер: на жадання гр. Паніна запорожці не могли показати ориґіналу. Можна думати, що складено її десь р. 1687, коли росіяни почали забирати собі Самар, що її в грамоті особливо й відзначено. Запорожці, однак, самі почували, що грамота недостатня і резонніше показували на давність та свій пріоритет.

Отож можна визнавати, що утворення запорозької території вперше зафіксовано десь наприкінці XVI в. — на початку XVII в., інакше кажучи, на цю добу припадає поява козацтва.

Як видко, коли доводилося посувати на схід від Дністра й ширити територію до Дніпра й за нього, то це робилося постепенно і в наслідок практичних потреб, в інтересах людности. Територія збільшувалася, бо збільшувалася людність. Численніша людність вимагала й збільшеної території. Кажучи про людність, маємо на увазі не тільки тимчасову, що перебувала на низу деякий час, але й постійну, хоч би яка рідка вона була.

Постійна людність Запорожжя з'явилася в невеликій кількості ніби коло половини XVI в. Початки його зв'язуються з р. 1540, коли

---

42 Nahajskie państwo in possessionem zaraz dać. *Жерела*, т. VIII, 340.
43 *Кіев. Стар.*, 1900, I, 65.
44 Эварницкій, *Ист. Запор. каз.*, т. II, 273.
45 Козловскій, *Первыя почты*, т. I, 571.
46 *П. З. С.*, т. IV, № 2061.
47 Эварницкій, *Вольности*, 10.
48 *К. Ст.*, 1883, XII, 609 й дд.
49 Эварницкій, *Источники*, т. II, стор. 1852—64.
50 *Собр. соч.*, т. I, 774.

«козаки черкасско-каневскаго старосты кн. М. Вишневецкаго, боясь наказанія за своихъ товарищей, ушедшихъ на Москву, оставили замокъ и засѣли ниже на р. Днѣпрѣ».[51] До них згодом почали приєднуватися інші елементи, що професією своєю виходили з одного пня, чи були близькі одне одному. Тут відограла свою ролю війна з Московською державою. Щоб збільшити військові сили, Польща вербувала охоче військо. Коли р. 1582 охоче військо повернуло додому, воно мусіло переходити або до попереднього, не зовсім доброго становища, або шукати, де б прикласти свої сили вже по вибраній військовій лінії. Спинившись на останньому, вони «прежде другихъ устремились на низовья Днѣпра».[52] Сам уряд польського королівства хотів був випровадити неспокійні елементи на Низ і пани в соймі допоминалися, «щоб козаки з тих країв на Низ, за пороги, були випроваджені».[53] Тим і внесено було особливого законопроєкта. Згідно з ним, запорозькі козаки не мали права з'являтися в межах королівства. Близько половини 90-х років XVI в. «количество запорожскихъ войскъ достигаеть 6000 чел. старыхъ отборныхъ козаковъ, не считая хуторянъ, проживающихъ на границахъ».[54] Число збільшувалося коштом повстанців — городових козаків і селян інсурґентів, що, повстаючи, ґадали дістати собі козацьких прав, добитися, щоб унесено їх до реєстрів. Ті, що потрапляли до списків, лишалися в Україні, а «не реестровые отъ панскихъ рукъ уходили (разом з своїми родинами) все южнѣе и ближе къ татарамъ» на Дніпрові острови.[55] Вважали їх за баннітів і, як такі, не могли вони з'являтися там, де панували польські порядки. Вони мусіли були оселятися поза смугою польського права й показувалися тільки тоді, коли з них знімали банніцію, як от, напр., було р. 1604, коли козаків треба було вислати на театр воєнних подій.[56] А коли, як війни закінчувалися, ізнову треба було позбутися неспокійних голів, охотників ізнову заганяли за пороги. Це допомагало Польщі і з іншого боку. Жолкевський р. 1617 писав королеві: «коли поганство коло Дніпра шумить, нехай приходять на ті самі місця за порогами, аби тільки їх поганство не захопило».[57] Нові повстання на Україні давали нові кадри дніпрових поселенців, викликали нові урядові накази загнати козаків за Дніпро й звідти не випускати, як рекомендувала ухвала 1618 р.

Так народжувалася постійна людність, що розкинулася на чималій території. Під час куруківських переговорів козаки кажуть про

---

51 Эварницкій, *Ист. зап. коз.*, т. II, 12.

52 *К. Ст.*, 1884, IX, 42.

53 aby kozaky z tamtych krajów na niz, za porohi byli sprowadzeni. *Жерела*, т. VIII, 72.

54 Эварницкій, *op. c.*, т. II, 118; Грушевський, т. VII, 191—2.

55 Платоновъ, *Лекціи*, 431.

56 *Жерела*, т. VIII, 105.

57 kiedy się poganstwo koło Dniepra szumi, niech przejdą na tham te zwykłe zaprogi miejsca, iż by ich poganie nie ossiedli. Grabowski, *Źródła do dziejów Polski*. I, 103.

запорозьку людність і на Дніпрових островах, і на широкій площі майбутніх Вольностів, зокрема на річках. Отже слушно казав колись Бантиш-Каменський про запорозьку людність, що її репрезентували «всѣ выходцы малороссійскіе».[58] У зв'язку з цим гадаємо, що Костомаров мав рацію, пишучи: «поселенія низовыхъ козаковъ не ограничивались одною Сѣчью; въ разныхъ мѣстахъ на Днѣпровскихъ островахъ и на берегахъ образовывались козацкіе селитьбы и хутора, за порогами слагалось новое людское общество съ военнымъ характеромъ.[59] Сказане заокруглює О. Єфименкова, яка звернула увагу на те, що запорожці мусіли організуватись «не подъ крылышкомъ старостъ, а на всякомъ просторѣ дикой степи, ... рости и закрѣпнуть въ настоящее политическое цѣлое».[60]

Окрема територія й особлива хоч би геть рідка людність давали спромогу визнати їх за формальні моменти незалежної держави не тільки дослідникам,[61] ба й сучасникам, бо, напр., р. 1616, як видно з соймових промов, запорожці „aliam rempublicam faciunt" (утворюють другу республіку).

Запорозька держава — це одиноке щось в історії, якась аномалія. Знаємо подібні організації у вигляді лицарських орденів, флібустьєрів, донських й інших козаків, тощо. Але науці відомі тільки держави, що виросли з родо-племінного ладу. Такий саме тип описує, напр., Енґельс в Антидюрінґу. Перед нас отже ніби ще не студійований тип держав.

Такий погляд однак не має під собою доброго ґрунту. Річ в тім, що подібні до запорізької держави одиниці, з тими чи іншими модифікаціями, виникали тільки на нових землях, котрі не входили до складу якоїсь давньої держави і вона їх не аппропріювала, не брала до господарчого обороту, але заново колонізувала. Так було десь у Вірґінії, Новій Англії, Георгії, Плімусі, Массачузеті. Колонізація Запорожжя відрізнялася від колонізації названих американських місцевостей тим, що американські колоністи осіли відразу, твердо, нерухомо, тимчасом як колонізація Запоріжжя відбувалася спорадично. Епізодично осідали баннітовані бунтарі, тощо, спорадично з'являлися промисловці, що то припливали для промислів, то відпливали, і тільки більш-менш нечисленні групи осідали назавжди. Про це маємо певні відомості з листа Лободи до гетьмана Замойського від р. 1596.

Епізодичність і спорадичність колонізації сприяла тому, що осілі неодмінно мусіли були довший час промишляти такими промислами, котрі давали б спромогу швидко збиратися й шикуватися на військову ногу, коли б у тому була потреба. Маса земель і природних багатств хоч і притягувала до себе люд звідусюди, та небезпека утримувала в колонізованих місцевостях більш-менш усе ж таки неве-

---

58 *Исторія Малой Россіи*, 244.

59 *Русская исторія*, в. V, 225.

60 *Юж. Русь*, I, 16.

61 Скальковскій, *Ист. Новой Сѣчи*, т. I, 20.

ликі сили. Отже в зв'язку з цим „homo economicus“ на запорозькій території заразом ставав „homo militans“, поки згодом функція стала приналежністю окремої верстви, а homo economicus восoбився в окрему клясу. Тоді й народилася Запорозька держава. Тут справді не було зростання з родових осередків. На Низу не було кутка, що раз назавсіди від давніх давен належав би одному родові, з котрим рід не поривав би ніколи. У такому положенні не відчувалося й потреби, бо землі й різних вгіддів була сила-силенна. Але, з другого боку, як видко буде з дальшого, вже на перших кроках існування запорозької держави бачимо ту особливість її, що вона являється продуктом борні різних кляс. Ця борня дедалі розгортається і призводить до появи командуючої верстви, що скоряє собі й визискує інші; зовнішні умови затримували швидке зростання клас, давали змогу підтримувати в масах сяку-таку рівновагу, бо сприяли переходам здобичі з рук у руки й затримували класову диференціяцію. Через це козацька влада досить легко була за посередника між мало виявленими класами. Інше робиться, коли центр ваги пересунувся до старшинської верстви. Тоді влада зробилася за вірного служебника запорозьких поміщиків. Сірома, як каже Енґельс, ще не «вирізнилася в окрему партію» і була «політичним хвостом» старшини. Отоді й утворюється новий для Запорожжя тип родинного чи à la родинного господарства. В інтересах командуючої верстви, і користаючись з того, що Гетьманщину сильно розхитано, Запорожжя спитується збільшити свою територію. Сірко, напр., добивавсь, щоб від Гетьманщини відійшла до Січи переволочанська переправа. Р. 1710 Запорожці вимагали собі Терехтемирова, Переволочни, Келеберди й млинів по р. Ворсклі.[62] Але що названих пунктів шукали дипломатичними засобами, це доводить, що в запорожців, очевидно, не було змоги взяти їх силою.

Та як там не єсть, але запорожці «утворили певне військове суспільство, славнозвісне поєднанням звичаїв найбільш варварських з рисами характеру, вартими поваги»,[63] утворили осібну республіку.[64]

Яка велика була запорозька незалежність, висловлювано різні здогади. Д. І. Яворницький, напр., гадає, що Запорожжя перебувало в московському підданстві вже від половини XVII в.[65] Але безперечний факт, що р. 1654 Запорожжя не хотіло складати російському цареві присяги. Запорозьку людність навіть не думали приводити до присяги через те, що то «люди малые и въ дѣло ихъ ставить нечего».[66] Таке пояснення, то була тільки дипломатична фраза, бо насправді запорожці отверто зреклися присягати й з ради пішли собі за пороги.[67]

---

62 Маркевичъ, *Ист. Малороссіи*, т. II, 529.

63 Formed a distinct military body, remarcable for the combination of usagas the most barbarian with traits of caracter worthy of respect. Millner, *op. c.*, 161.

64 Esneaux et Chenechot, *Hist. philosoph. et polit.* V, III, 408.

65 *Ист. запор. коз.*, т. II, 20.

66 Бантышъ-Каменскій, *Ист. Мал. Рос.*, 245.

67 Костомаровъ, *Богданъ Хмельницкій*, т. III, 163.

Не присягали запорожці і згодом, хоч Москва й настоювала на тому. Сама обстанова сприяла відокремленню Січи, бо епоха Руїни сплутала всі політичні карти, так що було не до таких дрібниць, як присяга.

Важливо, у всякому разі, що в договірних пактах ніде не говорилося про Запорожжя, як окрему одиницю. З договорів не можна вияснити, чи існувала запорозька держава, наче її не було зовсім. Єдиним вийнятком був Андрусівський договір, де про Запорожжя говорилося загальними фразами: «внизъ р. Днѣпра, что именуются Запороги, въ тамошнихъ островахъ и поселеніяхъ своихъ живутъ, имѣютъ быть въ послушаніи под обороною обоихъ великихъ государей на общую службу.[68] Московія і Польща договорювалися між собою щодо Запорожжя, але ніхто з них не наважувався назвати його своїм. Та проте на Запоріжжі існував міжнародний сервітут на користь Московії. Польща з цим спізнилася. Р. 1709 Запорожжя визнало над собою протекторат Швеції, а через 2 роки опинилося в становищі васальної від Кримського ханства одиниці. Тільки після «повороту» запорожців в р. 1734 складено присягу на вірність Росії, хоч «підданство» і на цей раз було досить проблематично.

Незалежним же почувало себе Запорожжя й супроти українсько го гетьмана. Тут не було якогось писаного акту: все визначав фактичний стан речей. Навіть такий виключно впливовий гетьман, як Хмельницький, і той поводився з запорожцями дуже делікатно. Цілком слушно каже проф. Буцінський: «въ отношеніи гетмана Запорожье держало себя самостоятельно — когда нужна была Хмельницкому помощь запорожцевъ, то онъ обращался къ нимъ не съ приказаніемъ, но съ просьбой на имя кошевого атамана».[69] Тільки р. 1750 наказано «Запорожскому войску ... съ ихъ принадлежностями быть въ вѣдомствѣ у малороссійскаго гетмана, какъ то и въ прежнія времена (?) до 1708 г. (?) было».[70] Указ не відповідав правді. Запорожжя фактично завсіди не залежало від гетьманів. То видко не тільки з дипломатичних чи що документів, але, що важливіше, з невеличких сіреньких повсякденних справ. Напр., 1691 р. полтавський полковий суд розглядав справу про вбивство двох ченців самарського манастиря. Для оборони прав останнього, Запорожжя, не покладаючися на гетьмана, вислало своїх представників.[71] Так само Запоріжжя посилало своїх дипломатичних аґентів до Польщі,[72] розпоряджувалося, щоб Дорошенко віддав свої клейноди Січі,[73] складало мир з татарами «для

---

68 *А. Ю. и З. Р.*, т. IX, 983.
69 О Богданѣ Хмельницкомъ, 146.
70 Маркевичъ, т. IV, 443.
71 О. І. Левицкій, *Очерки народной жизни*, 16.
72 *А. Ю. и З. Р.*, т. XII, 111.
73 *Ib.*, 666.
74 *Ib.*, XIII, 2.

надежно соляной добычи»,[74] виряджало до Криму своїх кур'єрів,[75] воювалося з гетьманами — Виговським, Самойловичем, Мазепою[76] і т. д. Суверенність Запоріжжя виразно виявлялася у стосунках його людности до своїх Вольностів, що найопукліше показувалося під час, напр., подорожувань кошових. Саме поняття «Вольности» значило волю козацтва розпоряджатися землею, встановляти відносини користання нею, права власности, на яку належало тільки козацтву. Запоріжжя було військовою державою, що в своєму житті керувалася військовим правом, поза межами здійснювала його так само, як і всяка інша держава, обмежено, приневолена вважати на право тої держави, що не припускала «во внутренняя своя» інших прав.

(Продовження слідує)

[75] *Ib.*, 201.
[76] *Ib.*, т. XV, 68.

Грушевськіяна

Наталія Осадча-Яната

СПОГАДИ ПРО МИХАЙЛА СЕРГІЙОВИЧА ГРУШЕВСЬКОГО

Я познайомилася з проф. М. С. Грушевським і його родиною в Києві в 1918, або в 1919 році.

В ті часи влада на Україні і в Києві часто змінялася: приходили українці, большевики, знову українці і пізніше Біла армія.

8 лютого 1918 р. большевики захопили Київ, спаливши багато будинків, в тому числі будинок Михайла Сергійовича Грушевського. Це був високий п'ятиповерховий будинок на розі Паньківської вул. і Нікольсько-Ботанічної. В цьому будинку жили: М. С. з родиною, письменники та мистці. Про цей будинок, пожежу і мистецькі твори є стаття п. В. Павловського в «Нових днях». Цей будинок горів уночі. Нам казали тоді, що большевики скинули з Арсеналу (сучасний Печерський район), коли входили до Києва, на цей будинок запальну бомбу, або запальне стрільно.

Ми жили теж на Паньківській вул., тільки нижче, на розі Маріїнсько-Благовіщенської вул.; М. С. вище, в гористій частині вулиці. В сусідньому від нас будинку жила родина Світозара Драгоманова.

Вже після пожежі, мабуть, в тому ж 1918 р. восени, Михайло Грушевський запросив мого чоловіка проф. Олександра Алойзовича Янату і мене до себе на обід. Тоді я познайомилася з М. С., його дружиною та донею Катериною Михайлівною. Спочатку ми обідали в їдальні за круглим фактично столом, а потім перейшли в кабінет М. С. Не пам'ятаю, про що були розмови, але було про що говорити; події йшли за подіями.

Грушевські мешкали тепер у дворі, на другому поверсі 2-х поверхового будинку. Будинок цей містився ще вище на Панківськоій вул., ближче до Ботанічного саду і Університету св. Володимира.

Внедовзі після цього М. Грушевський виїхав з родиною на еміґрацію. На початку 1924 р. М. С. повернувся з-закордону до Києва. В 1923 році Українська Академія Наук обрала його на дійсного члена. Після приїзду з-закордону М. С. приїхав до Харкова полагодити різні справи. Мабуть, коли він повертався з еміґрації, у нього було обумовлено з урядом якісь умови відносно перебування тут і праці в Українській Академії Наук.

Михайло Грушевський зупинявся у нас у Харкові двічі сам, і один раз з геологом акад. Павлом Аполоновичем Тутковським.

З переходом столиці до Харкова в 1923 році і перенесенням Сільсько-Господарського Наукового Комітету України туди, ми переїха-

ли до Харкова теж. Мешкали ми на Лермонтівській вул., ч. 35. Цей будинок належав тоді Секції Наукових Робітників.

Михайло Сергійович і Павло Аполонович зупинилися у нас разом. — Це було всеною, коли відбувалися якісь наради в Наркомосі або Держплані.

Ми мали пристійну квартиру з 3-х кімнат, кухня була спільна з сусідами. Свій кабінет О. А. відступив М. С. і туди поставили ліжко, на якому спав М. С. Іноді я заходила туди, поглянути, чи в кімнаті все в порядку. Тоді я бачила, на ліжку біля подушки лежав дуже товстий (завтовшки не менш як 8 см.) зошит у твердій палятурці. Дома у нас в день залишалася тільки служниця (тоді вона називалася домашня робітниця) і до кватири ніхто більше не входив. Приїздили до нас М. С. і П. А. на кілька днів. Це було до 1930 року, бо тоді приїхала моя мати, лікар Марія Осадча, і замешкала у нас. Ми вже за браком приміщення не могли приймати гостей з ночівлею.

Під час свого першого приїзду до Харкова (це було приблизно в 1924 р., або трохи пізніше), М. С. повернувшися до дому, до нас, після відвідування установ після обіду сказав: «Сьогодні мене здорово побили по пальчиках». Не пам'ятаю, що він говорив ще. Але прізвищ ніяких не називав. Мабуть був у Раднаркомі. Видно було в його настрою велике розчарування. Мабуть, коли прийшов пізніше мій чоловік, він розповів йому про свої розмови в установах.

Олександра Алойзовича Янату було арештовано в травні 1933 р. Під час п'ятигодинного обшуку, який провадила так звана «трійка ДПУ», вони знайшли почесну грамоту О. А. від НТШ ім. Шевченка у Львові. Тоді вони зраділи й сказали між собою: «це нам потрібно». Очевидно, їм потрібно було знайти документальний доказ зв'язків О. А. з закордоном.

Перед тим, як О. А. вислали на заслання, він сидів біля року в будинку ДПУ на Раднаркомівській вул. Мені і доні кілька разів давали побачення.

Одного разу, коли я зайшла в кімнату, крім О. А. сидів слідчий, що вів справу, як завжди це бувало. Перші його слова були: «Осадча, кажуть, що ви дуже гостинна господиня»; не пам'ятаю, якою мовою це було сказано. Я була заскочена цим, проте відразу спитала: «А звідкіля це вам відомо?!» Тоді слідчий сказав: «з щоденника Грушевського, він так писав.» Зразу я не згадала, що М. С., коли бував у нас, мав з собою щоденника. Це вже потім до пам'яті прийшло.

В березні 1931 року М. С. був висланий до Москви, де ми чули тоді, сидів під хатнім арештом. Помер 1934 р. у Кисловодську.

Я думаю, що щоденник, який він вів, було забрано під час обшуку, що і в нього був. Але те, що було там написано і забрано в Києві, зробилося відомим і слідчому в Харкові.

ПАНАС ФЕДЕНКО

(13. 12. 1893 — 10. 9. 1981)

10 вересня 1981 р. помер у Мюнхені, Німеччина, історик, політичний діяч, журналіст і письменник Панас Васильович Феденко, який був також співробітником «Українського Історика».

Панас Феденко народився на хуторі поблизу села Веселі Терни на Катеринославщині. Традиції колишнього запорізького зимівника мали великий вплив на молодого селянського хлопця. Його предок-запорожець втік після зруйнування Січі й поселився в Веселих Тернах. У 1902 році в його селі ширилися летючки РУП, які також мали велике виховне враження на хлопця, про що Покійний любив розповідати.

За порадою учителів, молодого Панаса Феденка послали вчитися в місто. В гімназії в Олександрії він познайомився з Дмитром Чижевським, з яким приятелював аж до смерти Дмитра Івановича (див. статтю П. Феденка: Дмитро Чижевський, *Український Історик* 1978, ч. 1—3 (57—59), стор. 102—118 і ч. 4 (60), стор. 100—118). Після закінчення гімназії, П. Феденко вивчав (1913—1917 рр.) історію і клясичну філологію в Історично-філологічному інституті в Петербурзі. Серед його професорів був академік В. В. Латишев, один із найвизначніших дослідників північного узбережжя Чорного моря греко-римської доби.

1915 року П. Феденко став членом Української Соціял-мемократичної партії і розпочав у петербурзькому журналі «Наше життя» свою журналістичну діяльність. Водночас він був також співробітником місячника «Украинская жизнь», що виходив у роках 1912—1917 у Москві під редакцією Симона Петлюри.

Панас Феденко взяв активну участь у революційних подіях у Петрограді 1917 року, працюючи в місцевій організації УСДРП. В червні 1917 він повертається в Україну, стає інструктором політичної освіти Верходніпровського повіту. В серпні 1917 селянський з'їзд цього повіту обирає його представником до Центральної Ради в Києві. Разом із своїми приятелями Панас Васильович літом 1917 року заснував у Веселих Тернах гімназію. Ученики цього учбового закладу скоро мусіли кинути шкільну лавку, щоб обороняти рідний край і багато з них поклали своє життя за свободу батьківщини як Віра Бабенко та інші. Влітку 1918 року Панас Феденко переїхав у Січеслав, щоб працювати в пресі та в організації УСДРП. Тоді почалася його співпраця і приязнь з Ісааком Мазепою, пізнішим прем'єр-міністром УНРеспубліки.

У січні 1919 року Панаса Феденка обрали делеґатом на 6 З'їзд УСДРП у Києві та Конґресу Трудового Народу України. На цьому з'їзді Панас Феденко рішально спричинився до відкинення «советської плятформи», яку обстоювали деякі делеґати. Він був також редактором резолюцій Конґресу, які були прийняті в основу «Закону про владу» Конґресу Трудового Народу України, що був затверджений 28 січня 1919 року в Києві. Автором цього закону як і Універсалу Трудового Конґресу був П. Феденко. Він і оголосив цей Універсал, яким 28 січня 1919 року затверджено об'єднання українських земель в незалежній соборній Україні.

Далі Панас Феденко діяв у секретаріяті ЦК УСП, був редактором преси УСДРП і членом Центрального Українського Повстанчого Комітету. Як політичний референт при Команді Армії УНР Панас Феденко бере участь у Зимовому Поході (6. 12. 1919 — 5. 5. 1920), а опісля діяв як зв'язковий ЦК УСДРП на окупованій українській території аж до грудня 1920 року.

Потім для нього почався час еміґрації: Румунія, Львів, Берлін, Прага, де він перебував від 1923 року. Міжнародна політична діяльність Панаса Феденка зосереджена особливо в Соціялістичному Інтернаціоналі, де він належить до Виконавчого Комітету.

У 1924 році Панас Феденко здобув звання доктора на історично-філософічному факультеті Українського Вільного Університету в Празі (дисертація на тему «Початок Руїни») і від 1925 року викладає історію в Українському Високому Педагогічному Інституті ім. М. Драгоманова в Празі, де він став доцентом 1926 року, а від 1932 року став ще й доцентом УВУ. Пізніше він став також професором УТГІ.

1945 року Панас Феденко покинув Прагу. До 1951 він перебував у Західній Німеччині, опісля до 1959 року в Лондоні, Англія, а 1959 року в Мюнхені, де продовжував свою наукову, політичну і публіцистичну діяльність аж до останніх днів свого життя.

Панас Феденко був дуже продуктивним у своїй праці. Повної бібліографії його творів ледве чи можна буде зібрати, бо багато публікацій видано під різними псевдонімами або анонімно. Серед наукових праць слід згадати: «З дипломатичної діяльности Данила Грека», Прага 1929; «Політичні пляни Яна Амоса Коменського та Україна», Прага 1932; «Михайло Драгоманів і Жан Жак Прюдон», Прага 1930; «Історія соціяльної і політичної боротьби в Україні» (I—II), Львів 1936; «Український Громадський Рух у XX стол.», Подєбради 1934 (перероблене і доповнене видання вийшло в Лондоні 1959 р. під цим самим заголовком); «Марксистські і большевицькі теорії національного питання», Мюнхен 1960; «Новая история КПСС», Мюнхен 1960 (вийшла також англійською та португальською мовами); «Соціялізм давній та новочасний», Мюнхен 1968 та багатьох інших. В «Українському Історику» покійний надрукував крім згаданої вже статті про Д. Чижевського, ще «Тріумф і катастрофа (Оцінка досягнень і поразки революції Б. Хмельницького)», «УІ» 1980, ч. 1—4 (65—68), стор. 134—152 і виготував статтю про РУП.

Між численними публіцистичними творами слід назвати: *Der nationale und soziale Befreiungskampf der Ukraine*, Berlin 1923; *Die Hungersnot in der Ukraine* та англійське видання *The Famine in the Ukraine*, Berlin 1923 (разом з І. Мазепою); *Ukraine. Her Struggle for Freedom*, Augsburg 1951; «Ісаак Мазепа — борець за волю України», Лондон 1954.

Панас Феденко був також автором романів та оповідань- виданих частково під псевдонімом: «Гомоніла Україна», Прага 1942; «Гетьманів кум», Прага 1943; «Несмертельна слава», Лондон 1955. Протягом свого життя Панас Васильович Феденко був редактором та співробітником численних часописів. Останнім часом працював над «Толковою історією України», задуманою як підручник для студентів української історії та ширшого кола читачів, що хочуть здобути докладніше знання. Однак, цієї праці йому не судилося закінчити.

М. Антонович

Рецензії, огляди

Nicolas L. Fr.-Chirovsky. *An Introduction to Ukrainian History..* Vol. I. Ancient and Kievan-Galician Ukraine-Ruś. New York. Philosophical Library, 1981, XXIV + 347 pp.

На книжковому ринку появилася нова англомовна публікація — Вступ до історії України (перший том) із заповідженням появи дальших томів. Наші завваги заторкуватимуть головно проблеми ранньої історії Руси-України. Із «Вступу» автора публікації економіста Миколи Чировського виходить недвозначно, що він має претенсії вважати свою працю науковою синтезою. Вичисляючи англомовні праці з історії Руси-України (чому лише англомовні?!), автор згадує дальше поіменно деяких наших істориків (і «також-істориків»), які своїми публікаціями причинилися більше чи менше до вияснення тих чи інших питань з широкої проблематики історичного минулого Руси-України. Згаданий, зрештою далеко неповний поіменний виказ поданий хаотично; він не укладений ні в речевому, ні в «ієрархічно»-науковому, ні навіть у поазбучному порядку. Як не як, а бракує у тому виказі принайменше найвидатнішого нашого історика не лише в діяспорі, але й у цілому сучасному всеукраїнському маштабі — Олександра Оглоблина, коли не згадувати вже інших, яких Чировський промовчав. Уже згаданий виказ промовляє за тим, що автор замість виробленої схеми в аспекті персонального укладу наукових сил, які здобулися на тривалий вклад у скарбницю знання про історичне минуле Руси-України, пригадував собі радше за схемою симпатій і антипатій, кого б згадати та не додумався навіть, як упорядкувати згадані прізвища істориків.

Зібрані джерельно-бібліографічні матеріяли в публікації Чировського роблять також враження випадковости, тобто автор подав ті бібліографічні позиції, що попали йому під руку, замість систематичного підбирання літератури предмету до поодиноких проблем і розділів праці. Щоб не бути голословним, подамо один приклад. Замість цитувати праці автора цих рядків, які в мериторичному й методологічному аспекті представляють собою таку чи іншу конкретну позицію у сучасній українській історіографії на відтинку дослідів над ранньою історією Руси-України, М. Чировський цитує... резюме з наших доповідей, опублікованих в Proceedings НТШ (1951) мабуть лише тому, бо їх легко було дістати з полиці бібліотеки НТШ у Нью-Йорку.

Погляд М. Чировського в розділі про географічне й геополітичне положення української території, що назва «Україна» покривається етимологічно з поняттям «borderland» (стор. 3) дискусійного порядку. По-перше, це лише один з варіянтів лінґвістичної розв'язки даної проблеми, не зовсім певний у аспекті історичної правди, а по-друге,

намагання великодержавного вияснення головно польських істориків, які вважають Україну колишньою колоніяльною «окраїною», чи «окраїнною» територією давньої Речіпосполитої (так звані «всходне креси»).

Автор не дає систематичного викладу на тему, хронологічні межі від доби до доби. В нього на тій самій сторінці подані явища, події й факти з ранньої доби, середньовіччя і новітньої доби, іноді включаючи події XX століття. Такий конґльомерат явищ, подій і фактів з різних історичних діб можливий у публіцистиці, а не в науковій історичній синтезі, якою автор уважає претенсійно свою публікацію, неоправданий у аспекті методології науково-дослідної праці, чи навіть науково-інформативної публікації. Тим більше він тяжко стравний для англомовного читача й, очевидно, несприйнятний для думаючих упорядкованими науковими критеріями представників академічного світу.

Зіставлювання аналогій історичного процесу та «актуалізування» ранньоісторичних явищ, подій і фактів потребує досвідченого і вдумливого історика, чи історіософа, бо в протилежному випадку можна докотитися до легкої публіцистики й дилетантизму. Врешті решт можна простити авторові інші помилки й недотягнення, але не можна поминути мовчанкою його фатального погляду-промаху проти історичної правди й наукового об'єктивізму, коли він каже, що . . . «The Russians and the Ukrainians had a common national origin in the framework of the Kievan Empire» (стор. 27). Після того автор каже, що обидва народи (тобто український і московський) жили спільно довго на ґрунті тої самої державної організації, належать до православ'я та були під впливом візантійської культури (стор. 27). Того роду арґументація є водою на млин різних писак, які в маштабі передреволюційної й сучасної московсько-советської імперії порівнюють Україну з Пенсільванією. От, до чого договорився економіст М. Чировський. Тим одним фатальним місцем Чировський дискваліфікує себе не лише перед представниками вільної української історичної науки, але навіть перед критично думаючими аматорами історії, як науки. Його погляд покривається у даному випадку з «науково-ідеологічною лінією представників підсоветської історіографії, на підставі якої москалі узурпують собі історичне право до доби Київської Руси включно зі самою національною назвою «Русь» з усіма дальшими фатальними для нас консеквенціями. Який з Чировського історик, як він того не знає (чи не хоче знати!) і не розуміє ранньоісторичного й вчасносередньовічного процесу східньої Европи? Та ж ми, представники вільної української історичної науки в діяспорі, змагаючися за нашу наукову правду, виказуємо в світлі наукового об'єктивізму фальшконцепції спільної етногенези трьох східньоевропейських народів, а тут, маєш, Чировський вихоплюється з нею всупереч науковій правді! Ми аж ніяк не хочемо підозрівати його у злій волі, але в житті нашої національної спільноти подибуємо нераз незрозумілі дивовижі, про які кажемо, що важко іноді окреслити, де кінчається патріотизм, а

де починається нерозсудливість. Думаємо, що в даному випадку маємо до діла з клясичним прикладом невігластва. Так чого ж тоді братися до писання наукової історичної синтези, коли автор не розуміє основних принципів і ходів історичного процесу східньої Европи? Простім йому, бо він, можливо, навіть не зовсім свідомий свого промаху, який за одним махом перекреслює усі його патріотичні фрази, зрештою зовсім непотрібні, бо в науці патріотична фразеологія («на славу неньки України») не то що безвартісна, а просто шкідлива. Як відомо, в науці має рішальний голос об'єктивно насвітлений фактологічний матеріял, а в даному випадку автор подає незгідне з історичною правдою явище, чи факт на тлі патріотично-фразеологічних прикрас.

У М. Чировського перший період — праісторичний — триває від слов'янських поселень на території України до 860 р. нашої ери (!). Таке упрощування періодизації пра- й ранньої історії Руси-України межує з невіглаством (стор. 32). У короткому перегляді кам'яної епохи автор згадує про палеоліт і переходить зразу до неоліту (39—41), поминаючи мовчанкою сліди мезолітичної, або епіпалеолітичної людини на території України. Можливо, що так можна було думати в перших десятиліттях нашого століття, коли тих слідів мезолітичної людини було дійсно небагато. Але згодом археологічна лопата виявила що раз то більше слідів людської діяльности з епохи мезоліту. Тому промовчування мезоліту на території України на сучасному етапі археологічних дослідів не виправдане.

М. Чировський говорить про «етнічний субстрат іранського й трацького походження» на території України (стор. 45), але промовчує проблему індоевропейської та слов'янської прабатьківщини. З того виходило б, що праслав'яни появилися на території України як deus ex machina. Погляд, що кіммерійці заселювали територію України від 1500 р. до нашої ери (стр. 44), дещо за смілий. Ми не знаємо докладніше, відколи вони панували в наддніпрянсько-наддністрянських степах. Можливо, що десь від кінця другого тисячоліття, або самого початку першого тисячоліття до кінця VIII, чи початку VII століття до нашої ери, коли під тиском скитів залишили наші степи згідно з Геродотом. Якби кіммерійці жили так довго (ок. вісім століть) на території України, як це думає Чировський, то по них залишилося б більше слідів в археології й географічно-топографічній ономастиці. А тим часом тих слідів небагато.

У грецьких колоніях на північному побережжі Понту виконували владу архонти, а не «архонавти» (стор. 47). Взагалі у Чировського деякі назви перекручені, прим. «археанакіди» замість археанактиди, «спартакіди» замість спартокіди, «Понтікапей» замість Пантикапей (стор. 50). Автор подає (стор. 49), що Геродот навіть не згадує у своїй Історії Херсонесу. Хочеться запитати М. Чировського, як Геродот міг згадати про Херсонес, коли згадана колонія виникла щойно наприкінці V стол. до нашої ери, а письменницька діяльність «батька історії» припадає на роки 450—425.

Переходячи від грецьких колоній до народів і племен, які перебували на території України, М. Чировський зразу починає плутати, не розрізняючи добре автохтонного, хліборобського населення від кочових, чи напівкочових племен — завойовників, які з'являлися на території України й після якогось часу залишали її, тиснені іншими кочовими ордами, що надходили зі Сходу. І так прим. він каже, що цивілізація кіммерійців, перших, знаних в історії завойовників території України, яких згодом прогнали скити, була продовженням трипільської культури (стор. 52). Тобто цивілізація войовничих кочовиків, чи напівкочовиків була продовженням цивілізації мирного, хліборобського трипільського населення, репрезентуючого пізньонеолітичний етап пра-русько-українського автохтонізму. Продовженням цивілізації трипільців треба вважати ті хліборобські, найправдоподібніше праслов'янські племена, про яких згадує Геродот. Дальше автор каже, що крім пануючої скитської орди находилися на території України менші орди монгольського й навіть слов'янського походження (стор. 52). Саме зіставлення монголів і слов'ян (також орди!) в такому контексті звучить дисонансом у соціологічному аспекті. Отже у Чировського замість праслав'янського, автохтонно-хліборобського населення існувала на території України побіч монгольської ще й слов'янська орда (sic!). Трудно тут не писати сатири!

Згідно з автором цивілізація на території України в часах скитського панування залишилася суттєво кіммерійською (стор. 53). Звідки М. Чировський це знає, коли наші відомості про кіммерійців дуже обмежені, бо писані джерела небагато про них говорять, а відносно скупий і нерівномірний археологічний матеріял про кіммерійців дотепер достатньо не виявлений та належно не вивчений. Погляд автора на розвиток релігії скитів на базі вірувань трипільців (стор. 53), тобто про ґенетичні зв'язки між духовістю, чи релігійним світоглядом трипільців і... скитів, треба зачислити до белетристики (де трипільці, а де скити!). Такі (за перепрошенням!) «наукові» тези не можуть придбати даній публікації справжньої наукової репутації.

Взагалі М. Чировський занадто ідеалізує скитів (чи може вплив советських авторів?). В географічно-політичній ономастиці раньоісторичної східньої Европи є в ужитті назва «Сарматія», а не «Савроматія», як це подає автор (стор. 54). Автор, можливо, засліплений роздмуханою деякими німецькими дослідниками Германаріховою леґендою, згідно з якою остґоти зорганізували могутню державу над Дніпром. Твердження М. Чировського, що держава остґотів могла сягати на півночі аж до території нашого Києва (стор. 55), треба прийняти зі застереженням. М. Грушевський також відкидав цей погляд. Взагалі ідентифікування Данпарстадту з древнім Києвом не виходить поза рямці мутних гіпотез.

М. Чировський, мабуть, наслідує тих дослідників, які перебільшують значення й політичну ролю хозар, які були зацікавлені у вдержуванні торговельних зв'язків зі сусідніми народами, а менше політичною зверхністю над ними. Чи плем'я полян входило в орбіту полі-

тичних впливів хозар і чи платило їм дань (стор. 57) — це дискусійне питання. Державна організація антів існувала, правдоподібно, на століття довше, як це подає М. Чировський (стор. 61), та й авари не завалили антського міжплемінно-державного союзу, як це пише шановний автор, а послабили його. Антський міжплемінно-державний союз правдоподібно мусів існувати дальше, лише переходив процес поступового розкладу в наслідок відосередніх тенденцій поодиноких племен. На початку VII століття візантійські автори перестають згадувати про антів, бо послаблені аварським лихоліттям анти перестали атакувати наддунайські провінції візантійської імперії й тим самим візантійці перестали ними цікавитися. Говорити, що авари знищили антський міжплемінно-державний союз, це дилетантське упрощення антської тематики.

До позитивів автора треба зачислити те, що він, покликуючися на Брайчевського, не захоплюється норманською теорією,а схиляється до погляду, що внутрішні сили південно-східньо-слов'янських (ранньо-русько-українських) племен відограли в ґенетичному зв'язку з антською добою вирішальну ролю у складному процесі виникнення Київської Руси.

Шановний автор пов'язує матріярхат Трипілля з моногамією (стор. 72), що не відповідає правді в аспекті соціологічних дослідів. Якраз матріярхат був пов'язаний з поліандрією, тобто жінка-матріярх мала багато чоловіків. В наслідок того, що батько був часто незнаний, дитина переходила під юрисдикцію матері, що збільшувало авторитет і владу матріярха. В протилежності до того пізніший патріярхат був пов'язаний з поліґамією, тобто батько-патріярх мав багато жінок. Отже стрічаємо тут парадоксальне явище: жінка-матріярх у добі своєї найвищої влади в родині й роді була морально найбільше понижена.

М. Чировський досить часто повторюється, що означає нездарність методологічного охоплення та впорядкування обговорюваної ним тематики. І так, повертаючися до питання хозар, автор повторює (стор. 79), що слов'яни мусіли платити велику дань хозарам. М. Чировський переповідає правдоподібно безкритично літописні вістки. Існує в науці погляд, що хозарський каганат у часи свого найбільшого політичного підйому міг накласти дань на сусідні слов'янські племена, сіверян і вятичів, але це, що слов'янське (тобто в даному випадку південно-східньо-европейське, отже ранньо-русько-українське) поганство мало в собі елементи орієнтально-грецького політеїзму. Поганська релігія наших предків була натуралістично-аґрикультурного стилю, далека до стилю орієнтально-олімпійського пантеону, як це хотів би автор (стор. 96). Подібний стиль релігійних вірувань мали анти, як це виходить з візантійських джерел. Це якраз є одним з арґументів ідентифікування їх із слов'янським світом. А Чировський не підкреслив цього при згадці про антів.

Це були б важніші наші завваження до першого тому Історії М. Чировського, хоча подібних завважень могло б бути далеко більше. Але й ці вистачають, щоб мати загальний погляд на вартість даної

публікації. До речі буде підкреслити, що праця має компілятивний, а не науково-дослідний характер. Методологічна сторінка уложення, тобто впорядкування й опрацьовання матеріялу залишає багато до побажання, а мериторична, як показують наші завваги, також вимагає багатьох поправок. Опрацювання наукової історичної синтези — не легка справа й далеко не кожному під силу.

Олександер Домбровський
(Ню Йорк)

Alexander J. Motyl, *The Turn to the Right: the Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919—1929.* New York, East European Monographs, Boulder, No. LXV, 1980, 212 pp.

В загальному варто похвалити цю невеличку монографію про ставання українського націоналістичного руху в 1919—1929 роках, хоч у ній багато фактичних помилок. Можливо, що й необхідність дуже коротко з'ясовувати часом скомпліковані процеси вплинула на нещасливе формулювання деяких положень, з якими варто дискутувати.

У 12-х розділах О. Мотиль подає коротку «передісторію» українського націоналізму, обговорює всі важливіші українські політичні групи на початку 1920-х років, показує, чому націоналізм переміг, і з'ясовує постання ОУН та основні ідеологічні й програмові положення і закінчує своїми, до речі, дискусійними висновками.

Автор завдав собі труду переглянути українську пресу 1920-х років (хоч варто було б переглянути також перемишльський «Український Голос», а зокрема «Діло», яке, як щоденна газета, найкраще може передати загальний настрій тодішньої епохи) і використав багато наукових праць українською, англійською, німецькою, польською і російською мовами.

Тому, що приціл автора звернений на т. зв. «інтеґральний» націоналізм, він надто вже коротко обговорює інші його форми, які в Україні від козацької доби фактично ніколи не переводилися, хоч і мали різні джерела, бази, сфери впливу, соціяльні форми тощо.

Не можна твердити, що «Габсбурґи підримували українські аспірації в Східній Галичині» (стор. 6), бо це, і то лише певною мірою, можна сказати хіба про 1846—1848 роки. Правильніше було б сказати «ставили менше перешкод», бо ж виборювати свої права мусіли таки українці самі, а деяких дуже скромних, суто культурних домагань (як перетворення НТШ у Академію Наук і створення українського університету у Львові) Австро-угорська імперія так і не задовольнила.

Не можна Валуєвський таємний циркуляр називати «Указом» (стор. 6). Взагалі першу главу варто б докладно проредаґувати, бо таких дрібних помилок там багато. Зустрічаються такі помилки і далі. Директором Українського Наукового Інституту в Берліні, зокрема в пе-

ріоді, про який пише О. Мотиль, був Д. Дорошенко, а не І. Мірчук (стор. 24), який ним став пізніше, та й не можна Мірчука зараховувати до істориків (стор. 25). Якщо брати фактичне відношення сил і впливів за 1920-х років (зокрема в першій половині їх в ЧСР), то есерам треба було б присвятити окрему главу, а не об'єднувати їх з Петлюрою і петлюрівцями в одному розділі, з якими вони мали дуже мало спільного.

Автор явно переціню є совєтофілів і їхній вплив в українському політичному житті на еміґрації. «Переконані» совєтофіли творили переважно опортуністичну групу, члени якої хотіли повернутися на батьківщину. Політичні переконання відігравали, фактично, другорядну ролю, хоч pro foro publico совєтофіли виступали фанатиками. Серед інтеліґентів, які повернулися в совєтську Україну, О. Мотиль згадує Грушевського і Крушельницького (стор. 59), хоч переїзд останнього вже виходить поза рамки праці (1932). Краще було б згадати такі імена як С. Рудницький, М. Лозинський, А. Ніковський чи подібних.

Рецензент погоджується з високою оцінкою О. Мотиля праці Д. Донцова «Підстави нашої політики», стор. 62 і далі). Адже ж це чи не найкраща річ українською мовою на політичні теми, без уваги, чи з усіма положеннями Д. Донцова в цій праці можна погодитися. Проте О. Мотиль стукає в неправильні двері, коли уважає, що націоналісти багато позичали від українських монархістів (стор. 170 і далі). Ця справа багато складніша. Ряд діячів, що потім опинилися в гетьманському русі були націоналістами до революції (прихильники Міхновського тощо). Крім того Липинський і Донцов взорувалися, принаймні, якщо говорити про французькі джерела, на тих самих письменниках, чи теоретиках (М. Баррес, Ш. Моррас), хоч і приходили до інших висновків (Д. Донцов зокрема стояв ще під великим впливом Сореля „Réflexions sur la violence").

Варто було підкреслити основну різницю між поняттям нації в Донцова і Липинського, бо ж останній включає в українську націю також усіх «конструктивних і продуктивних» чужинців, які живуть на українській землі. Зайво думає О. Мотиль, що лише фашизм відкрив Донцову очі на проблему «ініціятивної меншости» (стор. 68—69). Тут Донцов мав численні практичні докази з боротьби на Україні, а зокрема большевизму і, теоретично, з соціялізму. Муссоліні, як і Донцов починали ж із соціялізму!

Взагалі витворюється враження, що автор хоче за всяку ціну органічно поєднати фашизм з українським націоналізмом. З одного боку він, щоправда, вказує на основні різниці між ними (стор. 163 і далі), а з другого таки намагається знаходити «фашистські» впливи (стор. 167, 168). Українських фашистів було дуже мало і їхній вплив був сливе ніякий, а про О. Боднаровича, який себе і справді уважав «фашистом» сам О. Мотиль пише, що він був за співпрацю з УНДО. Дуже своєрідний це мусів бути «фашизм»! Тому твердження, що «багато їх знайшло пристановище в українському націоналістичному русі» (стор. 169), не відповідає дійсності. Знак рівняння між націоналіс-

тами і фашистами ставили большевики та крайні соціялісти з пропаґандистських мікувань. У наукову працю цього не варто втягувати.

Для того, щоб показати політичне значення студентів в залежности від соціо-економічного розвитку країни не треба аж іти до Е. Вебера. Його твердження, що чим відсталіша країна, тим більшу ролю відіграє студентство в політичному житті, яке цитує О. Мотиль (стор. 86—87), треба брати cum grano salis. Францію, США, чи ФРН не можна за 1960 років назвати відсталими, а студентські революції там проходили з величезною силою, зокрема у Франції. Зрештою, ми не дуже помилимося, коли скажемо, що занепад українського політичного життя на еміґрації почав проявлятися, коли студентська молодь перестала входити в політичне життя еміґрації.

О. Мотиль чомусь уважає, що в сутичках між «правими» і совєтофілами за 1920-х років «праві» були ініціяторами бійок (стор. 88). Свідомі українці на комуністичні збори не ходили, іґноруючи їх, а совєтофіли залюбки приходили на українські вечори, щоб викликати бешкети. Неправдою є, що на другому з'їзді ЦЕСУС-а «праві і шаповалівські соціялісти» перемогли совєтофілів (стор. 89). П. Феденка і його групу аж ніяк не можна назвати ні правими, ні шаповалівцями, а вони пішли разом з усіма національно думаючими студентами. ДОПС, що його створили совєтофіли, вийшовши з другого з'їзду ЦЕСУС-а (всього *п'ять делеґатів*, проти заяви яких виступила група *десятьох українських соціялістів* на чолі з П. Феденком), ніколи не став сильною організацією і служив трампліном для повернення на Україну студентів, які не бачили економічної змоги лишатися на еміґрації.

ЦЕСУС і далі об'єднував українських студентів правого, середнього і лівого напрямків. Перше число «Студентського вісника» вийшло не 1922 р. (стор. 89), а в грудні 1923 року.

Хотілося б вказати ще на інші помилки, але ми й так надто багато уваги їм присвятили. Окремо треба було б обговорити деякі концепційні помилки автора, але й на це місця не стало. Все ж таки праця цікава і цінна.

М. Антонович
(Монтреаль)

Jorgen Haestrup. *European Resistance Movements, 1939—1945:* A Complete History. Westport, Ct. Meckler Publishing, 1981.

Наміром автора вищезгаданої праці є проаналізувати ґенезу, розвиток і вагу рухів опору в Европі під час Другої світової війни та прослідити як вони вплинули на характер і кінцевий вислід її.

Головним центром уваги в цій праці є питання, до якої міри і як Західні союзники та Совєтський Союз зуміли організувати або використати рухи опору, які ослабили б їхніх противників і допомогли б їм в успішному продовженні війни. Тому автор пропускає ті рухи опору, які не сходилися із аліянтською політикою або із їхніми воєн-

ними цілями. Тут мова не тільки про пропущення руху опору в Німеччині та в німецьких союзних державах (за винятком Італії від 1943 року), а також про промовчання некомуністичного підпілля на території Совєтського Союзу.

Взявши ці обмеження до уваги, треба одначе визнати, що праця дає широкозакроєну аналізу співпраці аліянтів, екзильних урядів, різних підпільних центрів і суспільних та урядових чинників в окупованій Европі, які частинно були заанґажовані в підпільній діяльності, а тому вносить нові спостереження відносно можливостей і небезпеки, що їх підпільні рухи являють собою у нашу модерну епоху. Автор подає цілий спектр засобів підпільної боротьби, вказуючи не тільки на різні новочасні методи використання сили в партизанському русі, в актах саботажу і т. д., а також застосування мирніших дій опору, як наприклад, прилюдних демонстрацій, страйків, пасивного опору, збирання матеріялів для розвідки союзних держав та поширення через підпільну пресу, радіопрограми тощо, дух опору серед широких кіл населення. Гестрап старається звернути увагу у своїй праці на те, що аліянти зуміли протягом Другої світової війни поставити співпрацю із підпільними рухами на рівень систематичної координації ніколи не практикованої в таких розмірах перед тим.

Скалю підпільних операцій Геструп старається частинно продемонструвати на підставі розмірів німецьких втрат і кількости військ, у зв'язку з поборюванням підпільних дій. Геструп подає, наприклад, що німецькі втрати у зв'язку із партизанською діяльністю на території Совєтського Союзу і на Балканському півострові створили по пів мільйона людей в кожному випадку (стор. 465) та, що розгорнений рух опору в Европі примушував Німеччину та її союзників утримувати великі військові загони на окупованих теренах у той час, коли вони були потрібні на різних критичних зовнішніх фронтах. Так, між іншим, він твердить, що в часі вирішальних боїв на східньому фронті 1943 року такі окупаційні збройні сили були зв'язані рухами опору в різних країнах Европи: 380 000 в Норвегії, 360 000 в Юґославії, 40 німецьких дивізій у Франції (стор. 463).

Ці статистичні дані треба брати із певним застереженням як показники сили рухів опору вже хоч би тому, що автор не документує переконливо відношення кількости німецьких військ в даних країнах до розмірів чи інтенсивности діяльности рухів опору. Беручи на увагу факт, що від 1943 року німці серйозно очікували аліянтської інвазії та що Юґославія, Франція і Норвегія були можливими теренами висадки, треба припускати, що не тільки рухи опору, але й грядуча конфронтація із інвазійними військами, були причиною утримання таких поважних німецьких військових контингентів на оборону тих країн.

На певнішому ґрунті автор перебуває, коли аналізує і документує важливу ролю рухів опору у зв'язку із технічно-економічними аспектами війни, їхнє завдання в розвідці та у вдержанні відповідної психічно-моральної настанови населення проти окупантів. Одним із на-

явних прикладів мирних методів опору, який автор докладно аналізує і докладно документує, є застосування страйків. Тут треба передусім згадати страйк 230 тисяч італійських робітників у північній Італії в березні 1943 року організований італійським підпільним рухом. Страйк цей був не тільки сильним ударом по італійській воєнній продукції, але вказував водночас на непопулярність та анемічність італійської фашистської системи в тому часі і вплинув на усунення Муссоліні та фашистської партії від влади декілька місяців пізніше (стор. 109—115). Успішними були також страйки в неокупованій частині Франції та в окупованих скандинавських країнах (стор. 115—129).

Не зважаючи на успіхи страйків у згаданих випадках, Геструп уважає їх ефективне застосування в дійсності, яка панує в тоталітарних державах, за обмежене. Він вказує на успішне використання страйків там, де тоталітарний контроль не був безпосередній, де страйки були синхронізовані із аліянтськими офензивними воєнними діями і де вони тривали відносно коротко. Це, як він вказує, мало місце, наприклад, у північній Франції після висадки союзників у 1944 році, коли страйк французьких залізничників значно обмежив можливості німців своєчасно перекинути свої військові резерви в критичні райони інвазії.

У більшості випадків, особливо під нацистською окупацією, де німецька адміністрація мала безпосередній контроль, страйки були непродуктивними засобами руху опору. У східній Европі через драконський характер німецької окупації, страйки, як вказує Геструп, не входили в увагу. На Заході вони впливали нищівно на населення під окупацією, якщо ці страйки паралізували структуру індустріялізованих суспільств з великими центрами, що під оглядом прохарчування не були самодостатні. Автор вказує як передчасний загальний страйк залізничників у Голляндії восени 1944 року, інспірований рухом опору, примусив страйкарів покинути працю і перейти на постійне нелеґальне існування, яке для більшости з них потривало аж до травня 1945 року, коли більша частина Голляндії була визволена. А тим часом, німці встановили в окупованій Голляндії свою власну залізничну обслугу для німецького війська та адміністрації, лишаючи потреби цивільного населення напризволяще. Параліза транспорту привела до поступового виголодження голляндського цивільного населення в різних частинах Голляндії — ситуація, яка в останні місяці окупації довела до справжнього голоду.

Крім того автор також вказує на те, що нацистська ексклюзивна ідеологія і примітивна, пересичена пустою фразеологією, програма «Нового порядку» зміцнювала солідарність різних політичних груп і націй у спільному русі опору, хоч їхні інтереси та погляди у минулому часто різнилися. Три основні альтернативи зарисовувалися чимраз виразніше в гітлерівській концепції майбутньої політичної дійсности в Европі: германізація, зредукування до рівня васальних держав, чи «переселення далі на Схід». Усі вони належали до альтернатив, що їх европейські народи не могли б прийняти.

Почуття спільної небезпеки гітлеризму справді причинилося до співпраці націй і політичних партій у рамках європейського руху опору, яка була б неправдоподібна за менш критичних обставин. Однак вимушена співпраця не елімінувала автоматично національних чи партійних антагонізмів і автор підтверджує, що ці чинники грали певну неґативну ролю в співпраці. Дивним є одначе, що Геструп добачає більші чинники незгоди і фактичні конфлікти на Заході, ніж на Сході Европи. Автор, який великою мірою залежний від совєтських джерел і обміну думками з совєтськими істориками, стверджує враження, що за часів Другої світової війни, чим далі ми посуваємося на Схід, тим гармонійніший і ефективніший стає рух опору проти окупантів. Хвалу за це дістають особливо комуністичні проводи Совєтського Союзу і Юґославії. Цей успіх автор пояснює такими чинниками як сильно централізованою системою командування підпільних організацій, попереднім багаторічним досвідом комуністичних партій в підпільній роботі, ідеологічною спаяністю населення готового на більшу жертвенність у боротьбі з особливо жорстоким окупантським режимом.

Така інтерпретація рухів опору на Сході Европи частинно фактично невірна, а частинно сильно упрощена. Сам автор у своїй праці (див. стор. 137) подає, що наставлення населення в СССР до совєтської влади не було одностайне і що наприклад балтійські народи та українці з національних причин були антикомуністами. Коли вони розчарувалися в німцях, то з цього ще не можна робити висновку, що їхнє відношення до совєтської влади радикально змінилося. Підпільні некомуністичні рухи опору в Україні, Литві, а також на корінних російських землях вказують на диференціяцію думки відносно совєтської системи. (Див.: Б. Двинов, *Власовское движение в светле документов*. Нью-Йорк 1950; John A. Armstrong, *Ukrainian Nationalism*. New York 1955).

Автор не використовує також, на жаль, численних довірочних німецьких звітів про відношення населення до окупаційної влади і червоного підпілля. Ті звіти призначені для внутрішнього вжитку, заперечують часто твердження автора про монолітність народів СССР в ентузіястичній підтримці червоних партизанів. Райхскомісар України Еріх Кох, який звичайно шукав різних претекстів для виправдання суворого режиму супроти українців, наприклад, так звітує про відношення населення до совєтського підпілля в Райхскомісаріяті: «Відносно поведінки українців: вони на щастя в загальному пасивні. При ліквідації большевицьких банд вони не допомагають ані большевикам, ані німецькій поліції». (Лист Коха до міністра для Сходу А. Розенберґа з 16 березня 1943 року; *Trials of War Criminals before the Nuerembero Military Tribunals under Council Law No. 10*. Washington D. C., 1949, Doc. 192-PS).

Цим ми зовсім не хочемо заперечувати ваги совєтської партизанки та підпільних організацій у війні проти німців. Ясно, що дії совєтського підпілля включали також певну співпрацю населення на окупованих теренах. Одначе фактичні умови на Сході Европи створили

ситуацію, в якій монолітність опору перед лицем гітлерівської окупації була річчю неможливою. Мова тут про зовсім основні принципи. Народи Західньої Европи могли бути певні, що перемога західних демократій на їхніх теренах буде однозначною із реставрацією основних прав людини та прав на національне самовизначення. На Сході Европи підтримка аліянтів та їхня перемога потенціяльно означала реставрацію чи введення сталінського режиму, який уже сам собою був запереченням ідеалів свободи, що з ними европейський рух опору ідентифікувався. Ці трагічні обставини не сприяли ні ентузіястичній підтримці советського підпільного руху, ні спеціяльної солідарности народів СССР в обороні советської системи.

Повторювання офіційної інтерпретації советської історіографії про самовідданість і єдність советських громадян і народів СССР партії та її ідеалам ставить під знак запитання вірогідність дослідної праці Геструпа здебільшого солідно документовані.

Ігор Каменецький
(Central Michigan University)

Reinhard & Kathrin Meier. *Sowjetrealität in der Ära Breschnew.* Stuttgart —Degerloch, Seewald Verlag. 1981. 280 pp.

Ця 280-сторінкова, багатоілюстрована, великого формату книга — це аналіза різних секторів життя СРСР. Автори публікації — кореспонденти «Ноє Цюріхер Цайтунґ» (Швайцарія), які на протязі 5-тирічного перебування у Москві з правом подорожування по цілому Сов. Союзі мали можливість безпосередньо не тільки спостерігати, але також ґрунтовно ознайомитися із цілою советською системою і на цій підставі написати об'єктивну оцінку сучасного становища та зaризикувати прогнозами на майбутнє. Покійний дисидент Андрій Амальрик у пулікації «Чи проіснує СРСР до 1984 р.» залишив деякі прогнози. Автори коментованої нами публікації згадують А. Амальрика й зокрема його вникливі критичні спостереження, які вказують на повільний, неминучий розпад колоніяльної імперії СРСР. Автори процес розкладу цієї імперії передбачають до 2000 року. Райнгард Маєр у книзі сконцентрував особливу увагу на оцінці політичного, соціяльного, господарського і культурного секторів СРСР. Катрін Маєр особливу увагу присвятила побутовому життю в СРСР, даючи картину, яка цілком протирічить советській офіційній пропаґанді. Автори сконцентрували найбільшу увагу на 25-тирічний період влади Леоніда Ілліча Брежнева, який після короткотривалого правління в СРСР Н. Хрущова (в 1964 році був несподівано позбавлений влади) став керівником. Кар'єра Л. Брежнева , ґенсека КПРС дуже швидко зростала, досягнувши зеніту — голови СРСР із багато більшими відзначеннями в порівнянні із Й. Сталіном.

У відрізненні положення СРСР сталінського періоду із теперішнім положенням за Л. Брежнева, автор Р. Маєр цитує характеристику Роя

Медведєва: «За Сталіна цілий СРСР був до дна замерзлим озером. Після його смерти те замерзле озеро почало від дна розтавати». Де причина такої переміни? За Сталіна не можна було навіть подумати про прояви будь-якого інакомислення або критики. Замерзле до дна озеро — СРСР — почало таяти, а спричинниками такого процесу стали дисиденти, між ними чимало кол. членів КПРС. Сталін безпощадно нищив будь-який вияв опору! Також режим Л. Брежнєва продовжував терор проти інакшедумаючих, але з тою різницею, що вже не переводиться у СРСР масових розстрілів і скритих мордів у підваллях КҐБ. Застосовано для політв'язнів психушки й часто драконські покарання ув'язненням і засланням у концтабори. І незважаючи на тривалий терор проти політв'язнів, рух опору режимові зростає, про це свідчать все нові арешти й процеси. А йдеться тому рухові про те, щоб передусім подолати в суспільстві страх перед терором у боротьбі за демократію і суверенні права національних республік СРСР. Посилена русифікація у національних республіках не зламала самобутнього патріотизму в неросійських народів. Він є тривалою і головною перешкодою для режиму в здійснюванні пляну «злиття націй і народів» в один «совєтський народ». Національна проблема, якої в СРСР на протязі 65-ти років не розв'язано в користь суверенности окремих народів — це Ахілесова п'ята монопартійної тоталітарної системи сучасної російської імперії. Ідеологія марксизму-ленінізму в СРСР мертва! Вона перемінилася у повсякденну фразеологію забріханої режимної пропаґанди, тому її вплив на маси вже давно — неґативний. Імперія СРСР ще далі є продуктом створених і закріплених Сталіном структур, тому неможливо перевести в ній повної десталінізації, тобто основної ліквідації терору. Ленін створив riґористичний централізм, а Сталін на його основах залізною рукою закріпив специфічні методи терору, які також для керівництва Л. Брежнєва залишилися необхідними. Система терору в СРСР і її до крайности шкідливі наслідки для внутрішньої і зовнішньої політики, господарства, культури, соціяльних проблем і т. д. вже доказані визначними марксистами.

У зв'язку з повищим напрошується питання, а що крім вище згаданого для імперії придбав Л. Брежнєв?

1 січня 1981 р. почалася 11-та п'ятирічка господарської історії СРСР. Рівночасно ця п'ятирічка є п'ятою в періоді влади Л. Брежнєва, який став генсеком КПРС під час 8-го п'ятирічного пляну 1966—1970. Нова 11-та п'ятирічка до 1985 р. формально не закінчена, але з грудня 1980 р. опубліковано орієнтаційні дані, т. зв. головні напрямні пляну. Міжнародне положення, виникле з причини окупації військами СРСР Афґаністану й подій у Польщі, за які відповідає передусім Москва, немає перспектив покращення господарського становища другої після США в світі мілітарної потуги Сов. Союзу. В періоді 1976—1980 рр., тобто широко закроєної коекзистенції і співпраці на різних секторах між Сходом і Заходом, господарський розвиток цієї потуги обнижувався на 2,5—3% річно. Особливо в роках 1976 і 1980 в розвитку господарства СРСР позначилися поважною аґресією, і саме Афґаністан

великою мірою заважив на тому. 13. 12. 1981 р. на доручення Москви проголошено в Польщі воєнний стан і це ще поглибило невідрадне господарське становище в СРСР. Воєнне становище у Польщі, пов'язване із дуже великими витратами, допровадило до повної руїни цього сателіта, який у системі Ради взаємної допомоги (Комекон) займав передове місце. На протязі багатьох років Польща була змушена постачати свою продукцію для СРСР за т. зв. переносною оплатою вартости 0,62 рубля за один ам. дол. Рівночасно Польща мусіла покривати імпорт із упрамисловлених країн Заходу долярами й після того його експортувати в СРСР за рублі. Так Москва допровадила Польщу до повної господарської руїни, якої заборгованість на Заході вже досягнула коло 28 млрд. дол. Не краще мається справа на господарському відтинку в інших сателітних країнах СРСР — в Болгарії, Румунії, Чехословаччині і т. д. Як відомо, президент Реґан застосував ембарґо заавансованої технології (комп'ютерів і електроніки) та рестрикції на іншу продукцію, яку СРСР використовував для тривалої розбудови власного воєнного потенціялу. І так за період коекзистенції і господарської співпраці між Сходом і Заходом СРСР досягнув перевагу на відтинку стратегічного і евростратегічного ядерного озброєння, яке для сов. дипломатії є засобом шантажу й застрашування особливо країн Зах. Европи. Все це здійснив Л. Брежнєв унутрі СРСР, в нічому не покращивши добробуту народів імперії. Мілітарна світова потуга СРСР, утримувана терором, продовжує своє існування на великопростірній території, під якою скривається динаміт тривало гноблених і експлуатованих різнонаціональних спільнот, які вже приспішено позбуваються страху й щораз настирливіше вимагають пошанування людських і суверенно-національних прав в СРСР. Цей процес у системі терору Сх. Бльоку тривало проґресує і його вже не зможе загамувати консервативно-закостеніла влада Брежнєва й його застарілого апарату. Смерть Михайла Суслова, найголовнішого стовпа системи СРСР і влади Брежнєва, який від 1940-их років тероризував цілий ЦК КПРС і є відповідальний за тривалі чистки компартії, русифікацію неросійських народів, колоніяльну політику в Сов. Союзі і цілому Сх. Бльоці, безсумніву сприятиме процесові просякання ідей із Заходу, якими глибоко зацікавлена молодь. Для консервативно-закостенілої номенклятури КПРС ця молодь є великою небезпекою, бо вона під впливом різних комуністичних течій (еврокомунізму, тітоїзму, китайського комунізму, червоного націоналізму і т. д.) вже бунтується проти батьків, які на протязі 65-ти років існування СРСР не потрапили побудувати гуманного соціялізму, а про побудову комунізму без терору, хіба не приходиться говорити.

За Л. Брежнєва СРСР — потуга ще більше закостеніла, бо система влади боїться будь-яких реформ, які сприяли б господарському, соціяльному, культурному й політичному розвиткові. Громадськість СРСР позбавлена будь-якої ініціятиви на різних секторах державного і громадського життя.

Також у закордонній політиці Л. Брежнєв разом із ЦК КПРС, а не Рада Міністрів, був вирішальним в усіх важливіших зовнішньополітичних проблемах. Після другої світової війни в СРСР себе виявили три етапи в зовнішній політиці: Сталінський, хрущовський і брежнєвський. Ці етапи один із одним тісно пов'язані, бо головним їх інспіратором був і залишився Сталін. Справа в тому, що міністерство зовнішніх справ є фактично виконавцем усіх доручень ЦК КПРС, що в системі закріпив режим Сталіна. Не будемо заторкувати прикладів із сов. дипломатії такого, а не іншого вирішального значення ЦК КПРС у цілій системі. Такий порядок встановлений також в усіх сателітних країнах. Тому за здавлення усіх повстань у сателітних країнах відповідає ЦК КПРС, який фактично наказує своїм секціям — ЦК компартій Сх. Бльоку, де й як має бути переведена дана акція. Також за події у Польщі згідно із так встановленим Сталіном принципом відповідає не ген. Ярузельський, а виключно ЦК КПРС. Самозрозуміло, в книзі немає мови про смерть М. Суслова та події в Польщі, ці приклади згл. коментарі напрошуються своєю актуальністю. Так звана система світового соціялізму — це твір інтегрованого колоніялізму СРСР в Европі. Ця система побудована та керована владою промосковських компартій під тривалою охороною т. зв. доктрини Брежнєва є у процесі ерозії. Також керівна роля компартій цієї системи себе скомпрометувала (Польща, Чехословаччина, Угорщина), Компартії переживають процес зневіри й розкладу. Чеська «Хартія '77» і «Солідарність» у Польщі — це процеси непереможного провалу цілої системи СРСР, яка інтеґральною революцією рішилася світову систему соціялізму поширювати в цілому світі. Стратегія і тактика інтеґральної революції — це війна, охоплююча цілість засобів і методів скерованих проти некомуністичних країн. Таку революцію у некомуністичних країнах інспірують компартії і т. зв. визвольні національні рухи згідно з директивами централі керування революціями, тобто Москви, яка відкрито в різних публікаціях заявляє повне право допомагати таким внутрішньодержавним визвольним революціям, рівночасно трактуючи це як невмішування у внутрішні справи окремих інших країн. Така боротьба за здобуття влади комуністичною меншістю у цілому світі провадиться немілітарними і мілітарними засобами, тобто зі зброєю і без неї різними лівими терористичними групами. Вже багато відбулося таких революцій у Лат. Америці, в Африці, в Азії. Треба мати на увазі, що Брежнєва дехто вважав за голуба миру, а в дійсності він був яструбом у зовнішній політиці і ведмедем — у внутрішній. Яструбом тому, бо під фасадою миротворця йому вдалося закріпити впливи Москви в таких країнах Африки: Етіопії, Танзанії, Уґанді, Мозамбіку, Мадаґаскарі, Замбії, Анґолі, Конґо, Екваторіяльній Ґвінеї, Беніні, Ніґерії, Сієрра Леоне, Ґвінеї Біссау, Альжірі і Лібії. У згаданих країнах Африки СРСР має своїх різних дорадників і тривало постачає їм зброю. Не можна поминути також кубинців не тільки в Анґолі, але також в інших країнах та заанґажованість Східної Німеччини в деяких африканських державах. Так Москва, згідно з до-

рученням Леніна, посилила боротьбу у нерозвинених країнах Африки, з метою відмежувати західні промислові країни від постачання стратегічно важливої сировини із чорного континенту. Ідентичні заходи заініціював Брежнєв на Бл. і Сер. Сході, окупуючи Афґаністан, щоб позбавити Захід і Японію пального з азійських країн. Під час XX з'їзду рішено визволити колоніяльні народи різними засобами, не виключаючи зброї. Брежнєв на тому відтинку здобув успіх, але він може бути короткотривалим. Все це вдалося Брежнєву здійснити після поразки США у В'єтнамі і встановлення пом'якшення відносин із Західньою Европою.

Кінчаючи коментування вище названої книги, з якої заторкнено тільки найважливіше й найбільш актуальне, перед вдумливим аналітиком проблем Східнього Бльоку, в тому особливо СРСР розкривається картина дійсности, яка вказує на плюси й мінуси, здобутки й провали за періоду Брежнєва. Він подбав про розбудову й вдосконалення воєнної техніки, зберіг із деяким послабленням терор системи, без якого напевно СРСР вже не існував би. Зберіг штучну інтеґрацію сателітів своєю доктриною «обмеженої суверенности» і «братньої допомоги», з метою задержати при існуванні «світову систему соціялізму». Будапештським апелем Варшавського договору від 17. 3. 1969 р. заініціював період відпруження. Це була відповідь на промову през. Р. М. Ніксона від 20. 1. 1969 р., якою відкрито шлях для переговорів із США для закінчення періоду конфронтації. Після довших консультацій таки дійшло до співпраці США із СРСР і горезвісного детанту. І далі 1. 8. 1975 р. за інтенсивними зусиллями головно СРСР підписано в Гельсінкі кінцевий акт 35 країнами, якого постанов Москва не виконала. Рівночасно із актом Гельсінкі, Москва інтенсивно зброїлася і продовжувала «інтеґральну» революцію в цілому світі, про що вище вже була мова.

Система Брежнєва фактично допровадила російський комунізм до повної компромітації. Ідеологія марксизму-ленінізму в СРСР мертва. Ніхто в передовій мілітарній потузі світу — СРСР — вже не вірить у побудову комунізму. Ця система терором намагається зберігати у своїх руках владу, нехтуючи інтересами робітників і селян, ізолюючи людність від впливів Заходу. Під культурним оглядом, суспільство СРСР є спримітизоване, інертне супроти варварства марксистсько-ленінської форми соціялізму, тобто механічної соціяльної інтеґрації. Основні неґативні риси марксизму-ленінізму — це: економічний детермінізм, приниження ролі духовної культури, ставка на «революційне» насильство — терор. Механічна інтеґрація не може сприяти постанню іншого суспільства, крім тоталітарного.

Книга Райнгарда і Катрін Маєр — це рідкісна публікація західних авторів, які потрапили відмежуватися від поверховних оцінок тоталітарної системи СРСР. Вони вглибилися у нутро цієї злочинної для людства комуністичної системи, проаналізували її під різними аспектами й дали несфальшовану картину цілої забріханої дійсности в СРСР.

Ф. Кордуба (Мюнхен)

Omeljan Pritsak, *The Origin of Rus'*. Vol. I. Old Scandinavian Sources other than the Sagas. Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1981, XXX, 926 p.

Треба подивляти завзятість автора в переписуванні старих скандинавських джерел (за винятком заґ) та старої турецької мітології, щоб пописатися своїми ревеляціями щодо походження Руси. Проте ці джерела не висвітлюють насправді походження Руси й автор допомагає собі своєю фантазією, внаслідок чого проблема походження Руси стає лише ще більше закаламученою. Саме без цих джерел Пріцак повертається до згадки в німецьких Бертинських Анналах під 839 р. про те, що до Інґельгайму на двір тогочасного західньо-римського й німецького цісаря Людвика Побожного прибули посли від східньо-римського (византійського) цісаря Теофіля і разом з ними посли від короля народу «Рос» Кагана чи Гакана, які були вислані до Царгороду й не могли повернутися додому, тому що шлях їм перетяли степові кочовики, бо саме тоді печеніги витиснули угрів з приозівської Лебедії на захід від Дніпра на межиріччя Богу, Дністра, Прута й Серету — з мадярська Етелькез (латинською мовою Ателькузу). Наталія Полонська-Василенко добачувала в цій згадці початків києво-руської держави, якої володар у 860 р. Аскольд прибув з 200 суднами атакувати Царгород.[1]

Але Пріцак, якого вона поручала на дійсного члена Історично-філософічної Секції НТШ як людину з «широким діяпазоном», фантазує інакше. Видумав, що «Рос»-Русь були «кваліфікованими міжнародніми купцями» зі знанням географії, чужих мов, економіки, ідеї купецького права, з довірям у купецькім світі і вони вели торгівлю лише в тих державах-імперіях, що ґарантували їм безпеку, а такими державами були обидві римські імперії (східня та західня) та арабська держава Сасанідів.

Усі ці три держави не володіли північно-східньою Европою, але уява Пріцака виводить жидівську купецьку компанію Раданію і не жидівську Русь з романської Ґалії, а саму Русь з околиці теперішньої південно-центральної Франції з околиці Родезу, що — на його думку — в старині називалася місцевість «Рутеніціс» від кельто-латинського «Рутені» або «Руті», яке перейшло в середньо-французькій мові на «Русі», що в дальшім етапі за посередництвом фризійців зв'язалися з скандинавськими мореплавцями, які від кінця VIII-го ст. почали діяти як вікінґи-варяги. Разом з варязькими судноплавцями забрела одна ґрупа купецької компанії «Русь» у мерянську глушу над вічкою Сарою близько Ростовського озера в ярославльській області, де було мерянське поселення від VI ст., але укріплення городища відносять

[1] N. Polonska-Wasylenko, *The Beginnings of the State of Ukraine-Rus*. On the Historical Beginnings of Eastern Slavic Europe. New York, Shevchenko Scientific Society in the U.S.A., 1976. pp. 89—93 (*Ukrainian Studies*, Vol. 32. English Section, Vol. 12).

московські археологи до часів освоєння ростовської землі слов'янами в X—XI ст.[2] Пріцак перекидає дату з Бертинських Анналів 839 р., що без сумніву відноситься до Києва й Дніпрового шляху з варяг у греки, до того городища, яке в IX ст. не існувало, і видумує волзький період руської історії у 839—930 рр. Ця його видумка має таку саму псевдонаукову вартість, як приписуване ним авторство «Слова о полку Ігореві» зворохобленому бояринові Володиславові Кормильчичеві, забитого, коли він попав у бою під Ярославом у 1245 р. разом з уграми в руський полон.[3]

В статті про львівське НТШ в «Укр. Історику» з 1981 р. (XVIII, чч. 1—2 (69—72)) натякає Пріцак про свою участь у 3-ох (у дійсності в двох) наукових комісіях НТШ. Його участь у цих комісіях *була пасивною і в них не навчали методи історичних дослідів, з якою студенти мали познайомитися в університетських історичних семінарах.* Він веде свій історичний семінар так, що прибувають прелеґенти з доповідями, а слухачі дискутують на тему доповіді, але не порушують її дослідчої методи. Меценат українознавчих студій в Гарвардськім і Торонтськім університетах, Петро Яцик, пише в торонтськім «Новім Шляху» з 4 вересня 1982 р. (Р. I, III, ч. 36): «Поважну суму грошей зібрано в нашій діяспорній спільноті на переклад англійською мовою історії України М. Грушевського, та справа десь застрягла. Ми далі не маємо поважної наукової праці, з якої б чужинці могли черпати відомості про історію України». Нащо улегшувати читання історії Грушевського чужинцям, коли українські історики, Микола Чубатий у виданій під фірмою Укр. Католицького Університету в Римі і Греко-католицької Богословської Академії «Історії християнства на Руси-Україні» і Пріцак в «Походженні Руси», зіґнорували цілком Грушевського. Саме праця Грушевського не може задовольняти своїми відомостями чужинця, але вона помагає кожному студентові увійти в досліди української історії і на її основі можна навчитися й методи історичних дослідів, якої не помітно в згаданих істориків.

Пріцак іґнорує цілком вищезгаданий нарис Полонської-Василенко про охрищення Аскольда й про традицію в Києві про нього як про святого (цит. тв., стор. 96—107). Утотожнювання Аскольда з якимсь Гастінґом та Дира з Берном баламутне, так само як ніби «руська» факторія, в якій ніби мав схоронитися як біженець хозарський каган, який прибрав титул «руського кагана». Олегом був нібито біженець — данський король Лота Кнут, який мав убити наступника Берна I — Дира II, а Ігор мав бути наступником волго-руського кагана (стор. 175—182).

Якесь «високо певне» для Пріцака арабське джерело (аль-Марвазі, біля 1120) надхнуло його, що Володимир Великий прийняв іслям і Пріцак не заглянув до Грушевського, щоб довідатися, що Володимир хлоп-

---

[2] *Советская Историческая Энциклопедия*, т. 12, Москва 1969, стор. 562—563.

[3] Грушевський, *Іст. Укр.-Руси*, т. III, Нью-Йорк 1954, стор. 61.

цем перебував у Новгороді під опікою свого дядька Добрині та тішиться, що Північно-східня Европа стала б туркізуючою, якщо б Володимир залишився в Новгороді, так як наступила туркізація волзьких болгарів, які стали казанськими татарами (стор. XVI). Турколог Пріцак не знає, що болгари й татари були споріднені своїм тюркським походженням.[4]

Це Пріцакове «високо певне джерело» далеке місцем і часом. Його можна вважати лише відгомоном заходів волзьких болгарів прихилити Володимира вже як київського князя, який їх розгромив у 984 р., подібно, як перед тим його батько Святослав, до своєї віри. Грушевський навів подібну згадку в перськім «Збірнику анекдотів» Магомета аль-Ауфі з XII ст. За старою арабською характеристикою в ібн-Русте й інших — русини були народом, що жив виключно з війни, очевидно, — невірно. Коли ж стали християнами, не могли воювати, але, тому що не мали іншого способу до прожитку, то рішили прийняти магометанство і цар «Буладмір» вислав послів у Ховарезм із заявою про це бажання. Володар Ховарезма прийняв їх дуже радо та післав дарунки й іслямського імама (мечетного служителя). Русини прийняли іслям і почали знов воювати.[5] Очевидно це оповідання неправдиве так же само, як у Пріцаковім джерелі.

Але Пріцак почав понисуватися й своїм незнанням церковної історії в Болгарії і на Руси. В Болгарії вже цар Борис Михайло прийняв прогнаних з Моравії болгарських Методієвих співробітників і при їхній помочі увів слов'янську мову замість грецької в богослуженнях, а Симеон з царгородською грецькою освітою займався перекладами з церковних і не-церковних грецьких книг на болгарську мову. І вже за його часів, разом із його сестріницею Оленою-Ольгою прийшли на Русь болгарські ієреї з слов'янськими книгами. Після першого грецького митрополита Теофілакта, який прибув до Києва в 991 р. разом з дириґентом і хором співаків, а тому його приїзд проволікся, бо він мусів навчитися слов'янської мови, були два болгарські митрополити за Володимира і Ярослава. Отже Пріцакова видумка, гейби щойно Ярослав запровадив слов'янський обряд, — безосновна; так само цей обряд залишився в Болгарії після її окупації Візантією. Існував він і в Сербії і була митрополія слов'янського обряду, як продовження великоморавської церкви в Польщі, в Кракові, де саме в 1036 р. Болеслав II «Забутий» прогнав свою мачуху Ріхезу до Німеччини, щоб вона не підюджувала римо-католиків проти вірних слов'янського обряду. І саме це була нібито помилка в політиці Ярослава Мудрого, якому підсуває Пріцак ще другу видумку, ніби проголошення римської імперії на Руси, що він не використав розпри поміж вірними слов'янського обряду та їх фанатичними римо-католицькими переслідувачами, не допоміг Болеславові «Забутому», замордованому в 1038 р., пізніше до-

---

[4] *Сов. Ист. Энцикл.*, т. 2, 1962, стор. 523; т. 14, 1973, стор. 135.

[5] Грушевський, *цит. тв.*, т. I, Нью-Йорк 1954, стор. 469—470, 486 і 577—78.

помагав синові Ріхези Казимирові-Карлові і поборював мазовшан зі слов'янським обрядом.

Вже Володимир закладав школи з навчанням церковно-слов'янського письма і з одної з цих шкіл вийшов його панегірист митрополит Іларіон. Дуже дивним видається те, що директор українознавчих студій при Гарвардськім університеті виявляє у науковій праці таку нестачу знання з ділянки українознавства тому, що при писанні не заглянув до відповідних українознавчих книжок, які є в бібліотеці Інституту Українознавчих Студій. Взагалі, ця праця несумісна з староруськими джерелами і з дослідами всіх сьогочасних українських істориків над початками Руси. Навіть московські, з царських і советських часів, історики не важилися видумувати волзько-руського періоду в 839—930 рр. з центром у Сарськім городищі X—XI ст. Ця видумка такого періоду не лише суперечить історичній правді, але є також виявом нетакту керманича установи, здвигненої коштом українських меценатів, які й уможливили (пп. Ольга і Ярослав Дужі) появу цієї книжки, при читанні якої можуть насуватися слова Івана Франка з притчі про нерозум: «не вір ніяким дивам, коли розумом збагнеш, що річ це неможлива». Sapienti sat!

Микола Андрусяк
(Кембрідж, Мас.)

Олександер Домбровський. *Нарис історії Українського Євангельського Реформованого Руху.* Нью-Йорк—Торонто. Видання Українського Об'єднання в Північній Америці, 1979. 622 стор.

Олександер Домбровський, видатний дослідник стародавньої і ранньої України, є також знаний, як автор численних праць з ділянки Старозавітнього і Новозавітнього канону, ґенези і ранньої історії християнства та розвитку античних релігій. Його праці з релігійною тематикою друкувалися головно на сторінках римських «Записок ЧСВВ», богословського квартальника «Логосу» в Канаді й інших серійних виданнях. Саме тому з цікавістю взяли ми до рук нову працю історика, присвячену розвиткові українського Євангельського Реформованого Руху. Цей об'ємистий нарис начислює п'ять основних розділів, в яких автор розглядає початок і історію УЄРРуху. У передмові автора читаємо, що він погодився опрацювати цей нарис під умовою, «що ця праця має бути написана в світлі наукового об'єктивізму та в дусі релігійно-віровизнаневої толеранції у відношенні до інших християнських віроісповідань» (стор. 5). Можна ствердити, що д-р Домбровський у своїй праці повністю дотримав цю умову і у висліді ми одержали обширний історичний нарис, в якому є відсутній конфесійний суб'єктивізм і сектантська полеміка, яка часами характеризує видання наших релігійних установ. Об'єктивізм, діловий підхід і культура вислову відносно українських церков, зокрема православної і като-

лицької, характеризують це видання. Що більше, цитуючи різні голоси критики під адресою наших традиційних церков, автор не забуває мовчанкою критиків протестантизму, намагаючися виказати, що, як по одній, так і по другій стороні діють недосконалі люди з недосконалими людськими наставленнями.

Після вступного розділу, присвяченого оглядові критичних думок творців української культури відносно формалізму у християнському світі, автор присвячує черговий розділ питанню ґенези і розвитку т. зв. Української Незалежної Православної Церкви в Канаді (називаної Бодруґівською церквою від її основника Івана Бодруґа), яка своєю формою була наближена до православної церкви, а духом і наукою до протестантизму. Ця церковна організація була своєрідним помостом між традиційними церквами, особливо між православною й з другої сторони протестантизмом. Вона не вдержалася довго і зробила місце вже вповні протестантському (євангельсько-реформованому) руховi серед українських поселенців в Канаді. Це було зараз в початках нашого століття, коли давався відчувати дошкульний брак українських священиків і наші поселенці були віддані під юрисдикцію чужих єпископів (ірляндців, французів і інших). Це, звичайно, сприяло асиміляції українців. Якраз тоді почав творитися український, євангельсько-реформований (пресвітеріянський) рух у Канаді, який мав виразне національне, українське обличчя. Багато українських поселенців підтримали цю течію і стали членами євангельсько-реформованого Руху, або його симпатиками. У наслідок специфічних житевих обставин наших поселенців у Канаді, розкинених по фармах, чи так званих гомстедах, ЄРРух був здебільшого розсіяний невеликими осередками в Канаді, а звідси почав систематично просякати в Америку. В Америці українські поселенці здебільша працювали як робітники по більших містах й саме там творилися більші осередки українського організованого життя. У цих осередках почав поширюватися український євангельсько-реформований Рух. Автор підкреслює, що різні екологічно-економічні обставини, серед яких знайшлися наші поселенці, витворювали різні форми того Руху в Канаді й Америці: на канадійському ґрунті було багато дрібних євангельсько-реформованих осередків, а в Америці в загальному лише кілька, але більших (напр. в Нью-Йорку), достосованих до міського життя.

Окремий розділ в нарисі присвячений історії євангельсько-реформованого руху на західньо-українських землях. Розвиток українського протестантського руху в Західній Україні автор проаналізував об'єктивно і обширно. Він зокрема насвітлює допомогу українських протестантів у Канаді і ЗДА, які вислали до Західньої України деяких своїх проповідників, а також належну матеріяльну допомогу. Цей почин увінчався успіхом і ідеї протистантизму постепенно зростали на західних землях. Все ж таки навіть при своєму виразному національному обличчі згаданий Рух вносив певну роздвоєність у ряди західнього українства, що могло послаблювати національну єдність. Воєнні події Другої світової війни перервали дальший розвиток про-

тестантського руху на рідних землях. Назагал треба ствердити, що др. Домбровський зібрав відносно обширний фактологічний матеріял і задовільно накреслив основні етапи розвитку Українського Євангельсько-реформованого Руху в Канаді, ЗДА і на рідних землях. Ця праця виповнить поважну прогалину в українській історичній літературі.

Було б добре, якщо б шановний автор опрацював окремий історіографічний розділ, в якому було б доцільно обговорити погляди українських істориків на розвиток протестантизму в Україні. Також окремий розділ слід присвятити розглядові протестантизму в Україні, починаючи від доби Реформації. Треба також подбати про показник імен і місцевостей, а також подати вибрану бібліографію. Уважаємо, що Провід Українського Євангельського Об'єднання в Північній Америці заслуговує на признання за видання цієї важливої праці і добре сталося, що автором нарису був наш видатний історик, який написав цю працю без зайвих полемічних закрасок. За це йому наше повне признання.

Любомир Винар
(Kent State University)

Пісні літературного походження. АН УРСР. Інститут мистецтвознавства, фолкльору та етнографії ім. М. Т. Рильського. Українська народна творчість. Упорядкували В. Г. Бойко (тексти), А. Ф. Омельченко (мелодії). Київ, «Наукова думка», 1978, 496 стор.

У серії Українська Народна Творчість вийшла нова праця, що не зважаючи на свій фолкльорний напрямок могла б мати неабияке значення для істориків, оскільки йдеться про нашу літературну спадщину, яка віддзеркалює різні історичні процеси, впливи, напрямки, що їх переживав український народ.

Цей том серії «Української Народної Творчости» з не дуже значними змінами та доповненнями або скороченнями повторює двотомне видання «Пісні та романси українських поетів» в серії «Бібліотека поета», Київ 1956. Обговорюваний том складається з слова «Від упорядчиків» (стор. 5—8), передмови — «Пісні літературного походження в українській народній творчості» (стор. 9—43), текстів та нот до пісень (стор. 45—444) і приміток та додатків (стор. 445—493).

У передмові, звісно, не обійшлося без обов'язкових цитатів «клясиків марксизму-ленінізму» та взагалі людей вороже настроєних до українців (Маркс, Енґельс, Ленін, Белінський, Ґорький), які із змістом збірника не мають нічого спільного і являють традиційну для совєтських видань ложку дьогтю в бочці, де мав би бути мед. Багато гірше, що в передмові є також явні, яскраві та навмисні фальшування.

Ось декілька прикладів: «У другій половині XVII ст. у все тісніших взаєминах з російською культурою на Україні розвивається світська лірична поезія...» (стор. 12). — «Возз'єднання України з Росією зміцнило культурні зв'язки між братніми народами, що мало вели-

чезне проґресивне значення для розвитку української літератури. Благотворний вплив ідей демократизму і гуманізму, які пропаґує передова російська культура, виявляється в поширенні на Україні російських пісень і романсів літературного походження . . .» (стор. 16). — «Розвиткові української народної пісенности літературного походження сприяє і розповсюдження на Україні пісень на слова російських поетів . . .» (стор. 26).

Відповідати на такі безглузді перекручування історичної дійсности зайво. Ідеться ж про часи, коли жорстока і некультурна московська солдатня розпаношувалася в чужій для них завойованій Україні, а «Петрові собаки», як їх називав Т. Шевченко, немилосердно плюндрували країну, яка культурно набагато перевищувала Московщину і нічого від москалів не потребувала і переймати не хотіла, про що при кожній нагоді заявляла дуже відкрито і ясно. Якщо в галузі культури хтось міг у той час мати користь, із українсько-московських зносин, то це була одностороння користь Москви, яка і культурно, і соціяльно, і матеріяльно, і етично-морально набагато відставала від України.

Поряд з тим у передмові знаходимо також багато правильних наукових спостережень, а це зокрема варто підкреслити, адже у ділянці, якій присвячена праця, ми знаходимося часто на дуже непевному ґрунті. З одного боку не важко відрізнити штучно створені пісні від народних (за винятком деяких пісень створених спудеями і мандрівними дяками), а з другого боку лише винятково можна визначити дійсного автора, чи хоч соціяльну верству, з якої він походив.

Уже перша записана українська «народна» пісня про Стефана-воєводу має явні сліди індивідуальної творчости.[1] Цієї пісні, записаної в XVI стол., на жаль не бере до уваги упорядник обговорюваного збірника. Він взагалі критично відноситься до традиційних пов'язань різних народних пісень з окремими особами, яким приписується їхнє авторство. Скептицизм цей правильний, однак все ж таки такою традицією не варто зовсім нехтувати, бо вона може дати правильні первні чи натяки. Визначуючи авторів деяких народних пісень у ході дослідів не треба відкидати навіть таких явно мітичних постатей як Маруся Чураївна, бо ж вони можуть придатися як засіб наукового досліджування, хоч, звичайно, науково доказати тут нічого не можна.

Автор зовсім нехтує цим шансом, можливо, що просто з мотивів безпеки, адже треба було б згадати однаковою мірою проклятого і царською, і комуністичною Росією гетьмана Мазепу, якому приписують авторство пісні «Ой, горе тій чайці», хоч упорядник і згадує, що авторство її приписують гетьманові Хмельницькому (стор. 451). Упорядник дуже обережно згадує Климовського, якому приписують пісню «Їхав козак за Дунай», хоч ми маємо й твори, які він напевно писав.

---

[1] Пор. О. Зілинський, «Історичні та жанрові риси пісні про Стефана воєводу», *Науковий збірник Музею української культури в Свиднику*. I. 1965, стор. 214—221.

З другого боку автор, без ніякого сумніву, приписує всі пісні з «Наталки Полтавки» Іванові Котляревському, хоч саме в цьому відношенні варто бути обережнішим, адже засновник нової української літератури міг пісні до цього твору брати з фолкльору або й з сучасних йому авторів романсів, які він хвалив Срезневському ще за 1830-их років, жалкуючи, що тепер їх уже ніхто не співає.

Варто було присвятити в передмові увагу явищу, яке має відношення до авторства «народних» пісень. Маємо на увазі пісні чужими розмірами, зокрема на мотиви польських, мадярських і румунських танців («Лугом іду, коня веду», «Кедь мі прішла карта» тощо), чи хоч би пісні на мелодії давніх арій і т. д.

Пісні штучного походження варто льокалізувати і старатися визначити середовище, в якому вони могли постати. При відсутності відомого автора це допомагає принаймні ближче визначити пісню, вставити її, так би мовити, в певні рамки і тим самим краще зрозуміти її. Це в свою чергу допоможе майбутнім дослідникам продовжувати вивчення цих пісень. Цим питанням упорядник збірника не присвятив належної уваги. На жаль він також не завжди завдає собі труду зазначити найстарший запис даної пісні, а в науковому виданні це таки необхідно.

На нашу думку упорядник не стоїть на надто міцній базі, коли він, з одного боку, ґрунтуючись на не дуже певних відомостях, без ніяких сумнівів приписує, наприклад, авторство пісні «Дай, Боже, добрий час» Ю. Добриловському, а з другого боку, коли мова про польських авторів, то, йдучи за В. У. Олійником (Про авторство деяких українських народних пісень, Народна творчість і етнографія, 1959, ч. 2, стор. 115—121),[2] відкидає далеко певніші дані. Вклад поляків у творчість українських пісень (інша річ, чи вони приймалися народом, чи він їх рішуче відкидав) дуже значний.[3]

Широковідому пісню «Всякому городу нрав і права» поміщує упорядник не лише там, де вона належить, себто під рубрикою Г. В. Сковорода, але й під І. Котляревським, на тій базі, що автор «Наталки Полтавки» її дуже переробив. У зв'язку з цим постає питання, чи не помістив Котляревський просто текст пісні, як він зберігся в народі у зміненому вигляді, пристосованому до народних потреб. У той самий час упорядник (знов же за Олійником) заперечує авторство А. Шашкевича пісні «Там, де Ятрань круто в'ється» на тій базі, що пісня має надто багато варіянтів і невідомо, який саме приписати автору. Подібних випадків є багато, однак в інших ситуаціях, упорядник не відмовляє авторства письменнику, якому даний вірш приписано. Ми ува-

[2] Дякую Д. Штогринові за прислання мені фотокопії цієї статті.

[3] Пор. В. Міяковський, Революційні відозви до українського народу 1850—1870 рр. Київ 1920; Українською музою натхненні (Польські поети, які писали українською мовою). Упорядкували Р. Кирчів та М. Гнатюк. Бібліотека поета. Київ, Радянський письменник, 1971, 304 стор. та інші матеріяли.

жаємо, що упорядник правильно робить, коли приписує пісні «За Немань іду» і «Де ти бродиш, моя доле» С. Писаревському, тільки ж цей самий принцип треба застосувати до пісень «Там, де Ятрань круто в'ється» і «Повернувся я з Сибіру». Усі ці пісні мають дуже багато різних версій.

Багато пісень і авторів залишено з цензурних причин. Коли мова про П. Куліша, О. Кониського,В. Кулика, Г. Чупринку, О. Олеся, С. Черкасенка, М. Славінського та інших,[4] то це лише доказ, наскільки загострилася совєтська цензура протягом декількох минулих років. Цензура проявилася яскраво також у інших пропусках. Марно ми шукали б у збірнику С. Руданського «Ой з-за гори із-за кручі», А. Свидницького «Вже років більш двісті», М. Вороного «За Україну».

Ось декілька пропусків, чи помилок: Пісню Я. Щоголева «Мав я коня ще й рушницю» варто було подати також у поширенішому варіянті «Гей у мене був коняка»; основний текст відомої пісні М. Старицького «Ніч яка, Господи», а не «Ніч яка місячна» і той текст з «Господи» (хоч би й з малої літери!) треба було подати першим; зокрема насміявся упорядник з І. Франка, подаючи лише дві його пісні. А де ж «Не пора, не пора, не пора...», чи хоч би невинна пісня «Як почуєш вночі». Подібних пісень більше. До пісень на слова Лесі Українки треба було б додати «Ой піду я в ті зелені гори».

Найслабше вийшов відділ «Пісні та романси на слова невідомих авторів XIX — початку XX стол.». З цензурних причин не ввійшли деякі поляками написані антиросійські пісні. Про «Там, де Ятрань круто в'єтсья» вже була мова. Р. Кирчів та М. Гнатюк правильно включили цю пісню в свою збірку «Українською музикою надхненні» і приписали її А. Шашкевичеві, хоч і подали матеріял, який висловлює і сумнів. Упорядник, на жаль не користувався цією збіркою, принаймні не цитує її в своїй праці.[5] У своїй розвідці В. Олійник підважив думку про авторство пісні «Повернувся я з Сибіру» Яна Комарницького, однак свідчення Т. Шевченка про авторство цієї пісні Т. Падури не можна відкидати без важучих контрарґументів, яких ми не маємо. Т. Шевченко на засланні перебував з поляками і з якогось близького і добре поінформованого джерела міг довідатися про автора пісні про Кармелюка. Без причин Т. Шевченко не приписав би цієї пісні Падурі, якого він недолюблював, і немає підстав сумніватися в правильності думки Кобзаря.

Серед пісень невідомого походження знаходимо чомусь слова «Без тебе, Олесю». Історія цієї пісні досить відома. Коли Лисенко виїхав у С.-Петербурґ, він лишив у Києві симпатію Ольгу — «Олесю».

---

[4] П. Куліш, Божий суд («Про зелені сади...», що співалося на мелодію пісні О. Навроцького «Есть на Волге утес...»); О. Кониський, «Ой, поля ви, поля...»; В. Кулик, «Стоять села вишневії», багато творів Олеся, Чупринки і Стаха-Черкасенка і хоч би М. Славінського, «Коли розлучаються двоє» та багато інших творів цих та інших поетів.

[5] Спис літератури на стор. 447—450.

Вона журилася, чи лишиться їй Лисенко вірний і щоб їй допомогти Олена Пчілка написала слова до цієї пісні і послала Миколі Віталійовичу, кажучи, що це вона записала на селі без мелодії. Лисенко склав мелодію, однак, «Олесі» це не допомогло, хоч «nomen-omen». як казали римляни: Лисенко пізніше таки одружився з «Олесею» — Олею Антонівною Липською (своєю колишньою ученицею).

Вірші подібні до тих, що їх подає упорядник під заголовком «Дівчино кохана йди сядь коло мене» мають і Олена Пчілка (писаний для тої ж симпатії Лисенка Олі, з якою він пізніше не одружився), і Ніщинський, і І. Білик, який лишив свою Олю, коли поїхав на студії в Київ у середині 1860-их років. На Україні не повинно бути важко уточнити хто з них є автором цієї пісні. Зрештою, також авторів інших пісень поміщених у цій рубриці можна було б без великих труднощів в Україні розшукати. Автора пісні «Не питай, чого в мене заплакані очі» треба шукати серед молодомузців, чи в сусідстві їх, «Прийде весна» це пісня на мотив німецької жартівливої пісні, «Ставок заснув» уже стилем вказує на передвоєнний час (перших кільканадцять років до початку першої Світової війни). Дещо з пісень у цій рубриці писав, мабуть, Александрів, а дещо Вербицький. На жаль у нас під руками нема потрібних видань, щоб це уточнити, але в Україні це не трудно було б знайти. Упорядник собі вже надто улегшив працю не виходячи поза рамки раніших відомостей і від себе ніяких дослідів не проводив.

Останні відділи «пісні та романси на слова радянських поетів», це, власне, лише дуже неповна вибірка та й то дуже суб'єктивна і не завжди найкраща. Обставини примушували упорядника підбирати найбільше «благонадійні» пісні. В наслідок цього, напр., Д. Загула вміщено «Гирими, гирими могутня пісне», а на далеко популярнішу ліричну «Ти приходиш до мене щоночі» вже не знайшлося місця. М. Рильського вміщено лише «Гей, ще сонце не зійшло», В. Сосюри не подано найпопулярніші його пісні «Я люблю тебе мила зате...». Д. Фальківського не подано нічого («Очерет мені був за колиску» тощо). Зрештою упорядник свідомий недомагань цього відділу, отже не треба ще й нам докидати своїх критичних зауважень. Цей відділ просто зайвий. Без цього можна було зовсім обійтися.

Це саме торкається останнього розділу «пісні та романси пожовтневого часу авторів, яких не встановлено», бо ж це або жахлива халтура, або відомі пісні з підставленими чи кількома зміненими словами.

Не зважаючи на ці та й інші численні недоліки обговорюваний том має своє значення. Звичайно дальше затискування цензурних лещат в Совєтах катастрофічно відбилося на ньому, як відбивається і на інших виданнях. Це ж і називається «благотворним впливом старшобратньої російської культури на українську».

М. Антонович
(Монтреаль)

Хроніка

ЗВЕРНЕННЯ
З НАГОДИ 20-ЛІТТЯ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА»

Вельмишановні Члени Товариства і Читачі журналу!

У 1983 році відзначаємо 20-ліття «Українського Історика» — єдиного українського історичного журналу на Заході.

Ми щиро дякуємо за підтримку журналу і Вашу допомогу в діяльності У.І.Т. Завдяки Вашому вирозумінню і доброзичливості ми розбудували це видання в репрезентативний журнал української історичної науки.

Тепер звертаємося до Вас, як читача У.І. і члена У.І.Т. з просьбою допомогти в дальшій розбудові «Українського Історика» і причинитися до реалізації інших важливих видавничих проектів Товариства.

У цьому ювілейному році «Українського Історика» просимо Вас слідуюче:

1. Зложити одноразовий добровільний даток на Видавничий Фонд У.І.Т.
2. Просимо приєднати бодай одного нового передплатника У.І., який заразом стає членом-прихильником У.І.Т.
3. Просимо Вас приєднати одного мецената «Українського Історика» (меценатом може стати також установа).
4. Просимо перевірити стан Вашої передплати У.І. та членської вкладки У.І.Т. за 1982 і 1983 роки. Якщо є якась залеглість, просимо її вирівняти (від Секретаріяту вислано Вам записку в цій справі. Якщо є якась помилка відносно стану Вашої передплати просимо справити).

Для інформації подаємо, що У.І.Т. є зареєстроване в З.Д.А. як недоходова установа і є звільнене від федеральних податків. Добровільні датки на У.І.Т. Ви можете відтягати від державного податку.

Основна мета нашої акції — це створення 50-и тисячного Видавничого Фонду, який забезпечить дальшу появу і розбудову журналу.

Ми не можемо забувати, що історична наука в Україні є знищена, а на Заході вона дуже часто насвітлює історію України в кривому дзеркалі. І тут треба підкреслити, що поява «Українського Історика», як головної трибуни української історичної науки є незаступима.

Ми розчисляємо на Вашу дальшу допомогу і заразом дякуємо за Ваше вирозуміння для дальшого розвитку української історичної науки на Заході.

Остаємося з правдивою пошаною

Управа У.І.Т.

П. С. — Добровільні датки просимо висилати чеком або переказом на адресу Адміністрації «Українського Історика».

ЧЛЕНСТВО В У.І.Т.

Річна вкладка У.І.Т. виносить 20 американських долярів і включає передплату «Українського Історика». Доживотня членська вкладка виносить 300 дол. Управа У.І.Т. вирішила не підвищувати членської вкладки Товариства з надією, що в Ювілейному Році «Українського Історика» в 1983 — кожний член Т-ва приєднає бодай одного передплатника У.І.

НАШІ ВТРАТИ

Управа У.І.Т. з глибоким смутком повідомляє про смерть членів-меценатів Товариства бл. п. *М. Дерія* (Тандер Бей, Онтаріо) і бл. п. *Роман Т. Пристай* (11. XI. 1982) з Рочестеру; бл. п. *мґр. Богдан Михайлович* (10 липня 1982) з Чікаґа.

Вічна Їм Пам'ять!

Достойним Родинам Покійних Управа У.І.Т. висловлює своє наглибше співчуття.

НОВІ ЧЛЕНИ

Цей список охоплює членів і членів-прихильників У.І.Т.

Проф. д-р Петро Стерчо (США), Павло Баб'як (США), інж. Андрій Качор (Канада), Оля Тимцюрак (США), мґр. В. Кульчицький (США), Володимир Кордуба (США), Іван Нарбарт (Канада), д-р Лев Гаврилів (Австралія), Анна Білинська (США), Валентина Зарицька (США), д-р Степан Войтович (США), д-р Зенон Гордиський (США), інж. Филип Трач (США), В. Зосяк (США), мґр. Катерина Довбенко (США), Н. Граб (США), Андре Івасівська (США), Іван Головачук (США), Петро Одарченко (США), Михайло Шпонтюк (США), проф. д-р Л. Мостович (США), д-р О. Лужницький (США), проф. Юрій Буряківець (США), д-р Валентин Мороз (США), проф. д-р Василь Ящун (США), проф. д-р В. Полійчук (США), проф. д-р Наталія Пазуняк (США), проф. д-р Іван Лобай (США), проф. д-р Гелен Санко (США), проф. д-р Мирон Новосад (США), Надія Терлецька (США), Василь Єреґа (США), Ю. Головінський (США), Марія Музичка (США), Надія Терлецька (США), Ю. Головінський (США), Л. О. Ститкевич (США), мґр. Евген Мастикаш (Канада), Василь Шимко (Канада), Ігор Клюфас (Канада), Т. А. Остапович (Канада), Адам Бабич (Канада), Мирон Барабаш (Канада), Роман Стахів (Канада), Володимир Марко (Канада), Наталія Медвідська (Канада), Ілля Шкільник (Канада), Юрій Стельмах (Канада), проф. д-р Павло Маґочі (Канада), мґр. Іван Манастирський (Канада), Микола Костюк (Канада), Евген Курдидик (Канада), Галина Пісецька (Канада), Д. Белошицький (Канада), Іван Головачук (Канада), Павлина Клим (Канада), д-р Стефан Тисовський (США), Йосафат Пачовський (США).

(Продовження в наступному числі)

Членами У.І.Т. можуть стати історики, дослідники допоміжних історичних дисциплін і любителі історії.

КОНФЕРЕНЦІЇ

12 грудня 1982 року УІТ спільно з УВАН улаштували ювілейну конференцію, присвячену відзначенню сторіччя народження Дмитра Дорошенка, видатного історика і організатора українського наукового життя. Конференція відбулася в будинку УВАН в Ню Йорку з такою програмою: Василь Омельченко — Відкриття, Любомир Винар — «Історіографічна спадщина Дмитра Дорошенка», Марко Антонович — Дмитро Дорошенко і Вячеслав Липинський — взаємини двох видатних істориків», Любомир Винар — Закриття. Матеріяли-доповіді з конференції друкуються в цьому числі «Українського Історика».

17 грудня 1982 року в Нью Йорку Українське Історичне Товариство,

Український Науковий Інститут Гарвардського Університету, Комітет «Спадщина» і Літературно-Мистецький Клюб в Нью Йорку зорганізували «Вечір української історії». Виголошено такі доповіді: Олександер Домбровський — «За правильну інтерпретацію ранньо-історичного процесу Східньої Европи»; Франк Сисин «Сучасний стан української історичної науки на Заході»; Софія Рабій-Карпинська — «Пояснення про мету комітету «Спадщина».

30 січня 1983 року УВАН спільно з УІТ улаштували конференцію, присвячену ранній історії України, на якій Олександер Домбровський виголосив доповідь н. т. «Проблема антів у світлі нової схеми ранньої історії Руси-України».

Запляновані конференції: УІТ відбуде в квітні 1983 року окрему наукову конференцію і зустріч з громадянством з нагоди відзначення 20-ти ліття «Українського Історика». Зголошено такі доповіді: Марко Антонович — «Спотворення української історії 19 ст. в УРСР»; Любомир Винар — «Сучасний стан української історичної науки і завдання „Українського Історика"»; Олександер Домбровський — «Рання історія Руси-України на сучасному етапі дослідів»; Теодор Мацьків — «Українсько-жидівські взаємовідносини з історичної перспективи»; Михайло Пап — «Помилкова концепція історії України і СРСР в американській політичній і історичній науках». Пан Карпо Микитчук, Голова Представництва У.І. на Онтаріо займається льокальною підготовою конференції і заплянованої зустрічі УІТ з громадянством в Торонті.

НАУКОВІ КОМІСІЇ

Управа У.І.Т. вирішила покликати до життя окремі наукові комісії для вивчення окремих питань історії України. Праці комісій будуть друкуватися на сторінках «Українського Історика», або окремими виданнями.

Комісія історичної термінології — завданням цеї Комісії є підготовити відповідні матеріяли відносно основних термінів, які відносяться до України і українського народу в різних історичних періодах. Загально відомо, що без узгіднення термінології або її виправлення, історики і дослідники допоміжних історичних дисциплін мають поважні труднощі у їхніх дослідах. Комісія візьме до уваги історичну термінологію в українській, англійській, німецькій і французькій історичних літературах. До співпраці в Комісії, крім істориків, будуть запрошені мовознавці, географи і інші учені. Проф. Олександер Оглоблин є членом і консультором Комісії, а в міжчасі усіх заінтересованих працею Комісії проситься писати до Редактора «Українського Історика». Склад членів Комісії буде поданий в наступному випуску У.І.

Комісія для Студій Другої Світової Війни — займається науковим вивченням історії України в роках 1939—1945. Головою Комісії є *проф. Ігор Каменецький*, який виготовляє відповідний плян праці згаданої Комісії. Уважаємо, що наукове вивчення історії України під час Другої Світової Війни є надзвичайно важливе і актуальне, якщо до уваги взяти появу різних наукових праць на Заході і в СССР, в яких суб'єктивно насвітлюється український історичний процес в тому періоді.

ВИДАННЯ У.І.Т.

Вже здано до друку обширну монографію проф. Теодора Мацькова про Гетьмана Івана Мазепу в англійських джерелах і літературі. Праця написана в англійській мові і начислює понад 190 стор. Автор, відомий дослідник доби Івана Мазепи і

Козацької Гетьманської Держави, глибинно аналізує діяльність і життя Гетьмана в насвітленні англійської літератури, яка охоплює різні звідомлення, мемуаристику і тогочасну англійську і европейську пресу. Є це перша обширна студія про Ів. Мазепу у світлі англійських джерел, яка містить нові архівні матеріяли про гетьмана. Ціна монографії 17 амер. долярів. Члени і передплатники «Українського Історика» одержать цю працю із значною знижкою за 14 амер. дол. У зв'язку з цим усі члени Товариства безпосередньо одержать наше видання від Адміністрації У.І. із просьбою її закупити або зложити відповідний даток на Видавничий Фонд. Дохід призначений на розбудову Видавничого Фонду У.І.Т.

Заплановані видання: У зв'язку із відзначенням 50-ти ліття смерти найвидатнішого українського історика Михайла Грушевського (1934—1984), УІТ плянує видати окремий збірник, присвячений діяльності і життю та творчості Михайла Грушевського. Також плянується перевидання важливіших праць історика, видання обширної монографії про Мих. Грушевського і видання бібліографії праць М. Грушевського. У 1966 році УІТ дало ініціятиву до відзначення 100-ліття з дня народження Мих. Грушевського. У 1984 році також ініціюємо гідне відзначення патріярха української історичної науки. Звичайно, без належної матеріяльної бази УІТ не зможе зреалізувати задовільно наміченого пляну. Тому просимо усіх передплатників допомогти УІТ в цій важливій справі. Добровільні датки проситься надсилати на адресу Українського Історика (УІТ), а на грошевих переказах зазначити, що даток призначений на Видавничий Фонд М. Грушевського (В. Ф. М. Грушевський). Усі пожертви на видання будуть зложені на окремому конті У.І.Т.

Інші проєкти УІТ охоплюють видання англомовної історії України, бібліографії української історії (збірна праця), окремі монографії, присвячені різним періодам української історії (в українській і англійській мовах), видання однотомного Словника української історії в українській і англійській мовах та інші фундаментальні видання.

СТВОРЕННЯ ВИДАВНИЧОГО ФОНДУ ім. С. І. ҐОЛЬДЕЛЬМАНА

Пані Міріям Ґольдельман, яка проживає в Ізраїлю, зложила 100 дол. на започаткування Фонду ім. Соломона І. Ґольдельмана (1885—1974), відомого жидівсько-українського діяча і вченого. Фонд є призначений на дослідження жидівсько-українських взаємин. У зв'язку з цим просимо членів У.І.Т., які є зацікавлені справою українсько-жидівських зв'язків в різних періодах української історії, допомогти розбудувати цей Фонд. При цьому складаємо щиру подяку Вп. П. Інж. Левові Биковському, який був промотором цієї справи, а Пані М. Ґольдельман за її щиру пожертву.

ВИДАВНИЧИЙ ФОНД У.І.Т.

Будівничі
української історичної науки.

Реалізація науково-видавничих плянів У.І.Т. повністю залежить від матеріяльної допомоги наших членів і передплатників, наших прихильників, доброзичливих громадян і установ.

Управа У.І.Т. вдячна всім жертводавцям за їхню допомогу і вирозуміння для праці Українського Історичного Товариства. Вони — правдиві будівничі української історичної науки.

Фундатори У.І.:

Панство Тетяна і Ярослав Романишин з Торонта — 500 дол. (разом 1500 дол.), інж. Василь Мацьків (США) — 1000 дол., Українське Національне Об'єднання — Філія Ст. Боніфас — 500 дол., Денис Мацьків (США) — 500 дол., д-р Орест Рижій (США) — 500 дол., д-р Роман Лисяк (США) — 300 дол. (з попередніми пожертвами 600), мґр. Мирон Приймак (США) — 500 дол., д-р Богдан Запутович (Канада) — 180 дол. (з попередніми пожертвами 540 дол.), адв. Ігор Микитчук (Канада) — 300 дол. (з попередніми пожертвами 520 дол.),

Родина Смеричинських: Бл. п. інж. Омелян Смеричинський ще за свойого життя здеклярував 1000 дол. на Видавничий Фонд УІТ. На жаль, він передвчасно помер. Пані Смеричинська у першу ріницю смерти свойого мужа зложила даток в сумі 100 дол. і дальше буде доповнювати здекляровану суму. Родина Панства Смеричинських належить до великих прихильників «Українського Історика».

Меценати У.І.:

Д-р Теодор Мацьків (США) — 300 дол., Пані Наталія Олійник (США) — 200 дол., Інджекто Молд (США) — 300 дол.

Добродії У.І.:

Кредитова Спілка УНО (Торонто) — 150 дол., Акронський Стейтовий Університет — 250 дол., Михайло Мацьків — 250 дол., д-р Юліян Мовчан — 100 дол.

Високоповажаний Пан Ярослав Дацьків зложив 100 дол., відзначуючи світлу пам'ять бл. п. Іванни Дацьків.

Інші пожертви:

Д-р Ігор Каменецький — 50 дол., д-р С. Ґамула — 70 дол., Іван Світ — 50, д-р Богдан Цюцюра — 50, Станислав Дворян — 50, д-р Г. Пінюга — 50, В. Кліш — 50, Кредитова Спілка в Чікаґо — 50, А. Яременко — 50, п-ні І. Дувало — 50.

По 20 дол. склали: П. Мацюк, Григорій Лозинський.

По 30 дол. зложили: М. Петренко, В. Виннич, Ірина Дувало.

По 25 дол. склали: Архиєпископ Марко, П. Куриленко, Я. Кужіль (в пам'ять пані О. Судчак), Філія УНО в Саскатуні, Іванна Смеричинська (замість квітів на могилу св. п. Григорія Кріслатого), д-р В. Шкільник.

По 20 дол. склали: Юлія Смеричинська (замість квітів на свіжу могилу свого мужа бл. п. Теофіля Смеричинського), Мирослав і Володимир Приймаки та Анастазія Смеричинська (замість квітів на могилу стрийка сл. п. Теофіля Смеричинського), І. Дяків, О. Морозевич, М. Вербяний, проф. В. Бойко, о. д-р О. Баран, Ігор Карпович.

По 10 дол. склали: о. М. Харина, Василь Надраґа, Р. Іванчук, В. Когутяк, Б. Чемеринський.

По 5 дол. склали: М. Хархаліс, д-р Ст. Стецура, інж. І. Кохановський, М. Хомяк, д-р І. Ґелета, Надя Дейчаківська, Володимир Сторожинський, проф. В. Бакум, Іван Дурбак, І. Жарський.

Інші датки: Ляриса Музичка — 14 дол., Г. Лех — 6 дол., Ірина Турченюк — 6 дол.

Усім жертводавцям щиро дякуємо. Фундатори УІТ, себто жертводавці, які зложать даток від 500 дол., стають доживотними *членами-фундаторами* Товариства.

Також доживотними членами стають меценати, які зложать даток від 300 до 500 долярів.

Ми віримо, що в ювілейному році «Українського Історика» усі читачі журналу причиняться до розбудови його матеріяльної бази.

ДОДАТКОВА ЛИСТА ЖЕРТВОДАВЦІВ З КАНАДИ

З Альберти склали даток: проф. д-р А. Малецький — 40, П. Саварин — 13, Ю. Федуник — 10, д-р М. Гладишевський — 3 долярів.

Зі Саскачевану склали: С. Талпач — 13, д-р Б. Розділький — 3 дол.

З Манітоби склали: Д. Яремчук — 5, д-р Ю. Книш — 18, п-ні Л. Чайковська — 13, А. Господин — 13, Б. Чемеринський — 10, о. д-р О. Баран — 8, М. М. Лехов — 5, о. д-р С. Ґерус — 3 дол.

ОДЕРЖАНІ ВИДАННЯ — BOOKS RECEIVED

Бажанський, Михайло. *Краса Снятинщини. Гаслова енциклопедія.* Дітройт. В-во Снятин, 1982. 272 стор.

Бойко, Юрій. *Вибране.* Том III. Мюнхен: Накладом автора, 1981. 403 стор.

Гнатюк, Володимир. *Вибрані статті про народну творчість.* Нью Йорк, 1981. 200 стор. (Записки Н.Т.Ш., т. 201.)

Домбровський, Олександер, ред. *Любомир Винар.* Історик, педагог, бібліограф. З нагоди 30-ліття науково-академічної діяльности. Мюнхен: Українське Історичне Товариство, 1982. 70 стор.

Караванський, С. *Гумористичний самвидав.* Філядельфія: «Київ», 1982. 176 стор.

Маґочий, Павло Р. *Національні культури і університетські катедри.* Торонто: Катедра українознавчих студій, 1980. 25 стор.

Смик, Роман. *Блаженніший патріярх Йосиф у філятелістичних і пропамятних виданнях помісної УКЦ.* Част. І. Рим—Чікаґо: «Вісті з Риму», 1982. 175 стор.

Тихий, Олексій І. *Роздуми.* Збірник статтей, спогадів. Упорядкував О. Зінкевич. Балтимор: В-во См олоскип, 1982. 78 стор.

Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріяли. Кн. 2. Торонто: В-во Літопис УПА, 1982. 643 стор.

Українська православна церква Св. Тройці. 1951—1981. Боффало: Накладом Української Православної Церкви Св. Тройці, 1981. 126 стор.

Bassarab, John. *Pereiaslav 1654: A Historiographical Study.* Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian History, 1982. 322p.

Brajcevskyj. *Anschluss oder Wiedervereinigung.* München: Ukrainische Freie Universität, 1982. 132p.

Elliott, Mark R. *Pawns of Yalta.* Soviet Refugees and America's Role in Their Repatriation. Chicago: University of Illinois Press, 1982. 387 p.

Fedorowicz, J. K. *A Republic of Nobles.* Studies in Polish History to 1864. Cambridge: Cambridge University Press, 1982. 293p.

Golb, Norman and Omeljan Pritsak. *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century.* Ithaca: Cornell University Press, 1982. 166p.

Gutman, Yisrail. *The Jews of Warsaw. 1939—1943.* Bloomington: Indiana University Press, 1982. 487p.

Jahrbuch der Ukrainekunde. München: Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften, 1982. 382p.

Lamar, Howard and L. Thompson. *The Frontier History.* New Haven: Yale University Press, 1982. 354p.

Lampe, John R. and Marvin R. Jackson. *Balkan Economic History, 1550—1950.* Bloomington: Indiana Press, 1982. 782p.

Marcovits, Andrei S. and Frank E. Sysyn, eds. *Nationality and the Politics of Nationalism. Essays on Austrian Galicia.* Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1982. 343p.

My Past and Thoughts. The Memoirs of Alexander Herzen. Translated by C. Garnett, Berkeley: University of California Press, 1982. 684p.

Procko, Bohdan P. *Ukrainian Catholics in America. A History.* Washington, D. C.: University Press of America, 1982. 170p.

Rieber, Alfred J. *Marchants and Entrepreneurs in Imperial Russia.* Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982. 464p.

Rudnycky, Ivan L., ed. *Rethinking Ukrainian History. Edmonton*: The Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1981. 268p.

The Secret History of Mongols. Vol. I. Translated and edited by Francis Woodman Cleaves. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1982. 277p.

Andrei S. Markovits and Frank E. Sysyn, eds. *Nationality and the Politics of Nationalism.* Essays on Austrian Galicia. Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1982. 343p.

Stökl, Günther. *Osteuropa und die Deutschen.* Stuttgart, S. Hirzel Verlag, 1982. 241 p.

Tarnawecka-Gerus, Iraida I. *East Slavic Cirillica in Canadian Repositories.* Winnipeg: Published by Society of Volyn, 1981. 186p.

ЛЮБОМИР Р. ВИНАР — ІСТОРИК, ПЕДАГОГ, БІБЛІОГРАФ

З нагоди 30-ліття науково-академічної діяльности (1950—1980)

за редакцією

О. Домбровського

Зміст: I. Впровадження.

II. Олександер Оглоблин: Слово про Любомира Винара.

III. Олександер Домбровський: Науково-організаційна діяльність Л. Винара.

IV. Лев Биковський: Наша співпраця — риски до портрету проф. Л. Винара.

V. Дмитро Штогрин: Бібліографія праць Любомира Винара.

Видання У.І.Т. Мюнхен 1982 Стор. 70. Ціна: $7.00

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Серія: Грушевськіяна ч. 2.

ЛЮБОМИР ВИНАР

АВТОБІОГРАФІЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО З 1926 РОКУ

Зміст: Вступ.

Михайло Грушевський: *Автобіографія* (Київ, 1926) за редакцією Л. Винара.

Любомир Винар: Автобіографія М. Грушевського з 1926 року.

Додаток: М. Грушевський — Як я був колись белетристом.

Нью Йорк — Мюнхен 1981 Стор. 47 Ціна: $6.00